Юрій Логвин

ТАНЦІ ШАЙТАНА

1. ОПАРИНА

Згарячу Тимко побіг через круті пагорби, та коли кілька разів перечепився за присипане снігом коріння, то вирішив, що краще спуститись до річки.

Тут на крижаному полі він і побачив їхні сліди. Вчора зранку сипала вогка снігова крупа. А сьогодні вона міцно зрослася із снігом, що лежав на товстій сталій кризі. І на цьому хрусткому покривалі добре відкарбовувались сліди. Здоровенні — парубка і малесенькі — дівки. Йти по крупчастому снігу було легко. Лише часом траплялись смуги чистої криги.

І тоді малий розганявся і просто летів по дзеркальній ковзанці.

Як же славно, що дід Пацюк полатав ще до Покрови свої старі чоботи. І попрохав нові онучі у своєї знайомої молодиці, ще тоді, на Спаса, як вони ходили з дідом і хуторянами до церкви. А який був хитрий дід Пацюк — кожного дня, ще до морозів, вчив хлопчика обертати онучі і взувати чоботи і бігати по двору. Казав: щоб чоботи не зсихалися. Навчав: "Не бий п'ятою, як ідеш чи біжиш! Зіб'єш каблуки — послизнешся у бою і тобі кінець!" Тоді Тимко виправдовувався: "А мені Батько Омелько казав, що треба вміти падати!..." "Хлопче! Надіння від збитих каблуків і поганої ходи — то друге діло. І дурне діло." Зрештою, таки дід Пацюк відучив його наступати на п'яти. Ось чому Тимко зараз сам собою милувався — як він правильно іде і як вправно ковзається. Жодного разу не впав, та навіть не послизнувся, не похитнувся, не перечепився.

А сліди парубка і дівки обминали ковзанки.

Погода мінялась щомиті. Темне небо ніби сірим холодним їдучим туманом опускалось на глибоку долину річки.

Кожна бадилина, кожна гілка, кожен стовбур просто на очах обростали опастю.

І чувся кожен крок Тимка.

Дзвінко "вичеркували" довгохвості синички, повисаючи вниз головою на похилих вербових гілочках.

На високім глинистім схилі у чагарниках голосно тріскотіли дрозди.

Певно ягоди знайшли і нещадно їх оббивали.

Сліди втікачів повернули до самого урізу води, який позначився срібними пучками осоки. Зразу за кущами осоки нависали над річкою претовсті верби. Тимко задер голову, щоб роздивитись, як посріблені опастю стовбури і срібне мереживо гілок підносяться над ним велетенським дахом.

Схил гори над деревами урвався.

І Тимко побачив, що русло різко завертає ліворуч за дерева і за схил гори.

Сліди парубка і дівки теж завертали за найтовщі дерева. За ними коливалась сіра імла морозного туману. Попереду почепилась довжелезна смуга дзеркальної криги. Ця смуга тяглася до самого звороту, закручуючись за останні дерева.

Для розгону в нього було, ну, може, кроків десять. Але з такого розгону він не долетить до кінця ковзанки. Тому хлопчик відступив подалі назад.

Попідтягав широкі халяви дідових чобіт, поправив торбу, щоб не заважала розмахувати рукою.

Широко, щосили розмахуючи руками, розігнався і вискочив на дзеркальну смугу.

Його понесло, понесло по ковзанці із нечуваною швидкістю. Він аж зігнувся навпіл і вперся руками в коліна.

Нахилився ліворуч, щоб завернути вслід за смугою льоду ліворуч.

І вилетів на відкрите снігове поле.

Перед ним із білого поля підіймався білий туман.

А попід туманом смоляною чорнотою коливалась смуга води. І в цій чорній смузі, в чорній плинності зникали людські сліди.

Відкрита вода неслася на хлопчика.

А він, як зачарований, не міг ні розігнутись, ні зіскочити із ковзанки. Ще одна мить — і він просто зіслизне у чорну опарину.

Раптом за пазухою в нього скрикнула сорока.

І малий миттю завалився на правий бік. Притримуючи в падінні пазуху і широко розчеперивши ноги, він гальмував, шкрябав дідовими чобітьми по крупчастому сніговому насту. Чіплявся скрученими пальцями лівиці. Малий спинився на самім зламі криги.

Від води тягло обпікаючим холодом. У Тимка відняло ноги, і він навіть не міг одразу звестися на коліна і відповзти від опарини.

Скоцюрбився на правім боці і злизував кров із подертих об кригу пальців.

Потроху слабість пройшла. Став навкарачки. Звівся на рівні, такі зараз важкі, ноги.

Стояв над самісінькою опариною.

За відкритою темною водою стелився чистий сніг.

Без жодного сліду.

Тепер він впевнився, що таки тут сліди втікачів скінчились.

Сорока висунула з-за поли свити нашорошену голову і два рази закрекотала.

Крики сороки остаточно привели хлопчика до тями.

Він порачкував від опарини. Ніяк не наважувався обернутись спиною до води. Чорні рухливі струмені просто приворожували його.

Він ішов задом наперед, водночас витягаючи навпомацки із торби ягоди горобини і засовуючи сороці в дзьоба. Сорока ковтала їх із дивним поспіхом. Хлопчик встиг витягти сороку з-під свитки в ту мить, коли вона зготувалась сернути. Таки встиг. Сорока кілька разів стріпонула однобоким подертим хвостом. Сховала голову під крило. Тоді він знов запхав її за пазуху.

Обернувся і побіг назад руслом замерзлої ріки.

Щось іще один зворот русла річки у глибокім яру. І з-за звороту, відбиваючись стократ луною від глинистих урвищ, понісся барабанний бій кінського чвалу. Товста встояна крига гула, наче дзвони. Та ще й завивання псів.

Двигтіння від ударів кінських копит зрушилось аж під ноги хлопчикові.

Від гавкоту, від шаленого брехоту, знов спинились ноги. Він пам'ятав ту настанову Батька, коли на їхніх очах хортами зацькували божевільного косаря. Батько сказав тоді: "Треба завмерти. Хоч як не буде страшно. Якщо побіжиш — гончаки розшматують на ганчір'я! Ти бачив сам, що буде, якщо рухатись!" Він стояв, геть сірий, із посинілими губами. Обома руками стулив поли свити при горлі і подумки молив Матір Божу, щоб сорока не камешилась і мовчала.

Оточили його собаки. Брехали і завивали. В обличчя бризкали слиною.

Сповнили все повітря навколо хлопця гарячим псовим смородом.

Тимко відчув, як у нього підломляються ноги.

Від собачого духу підступає нудота.

Ось-ось зомліє і гепнеться на кригу.

І пси вмить пошматують його і його вчену сороку на клаптики.

Підскакали вершники на високих рудих конях. Нависли над малим велетенськими колодами.

Він навіть дихання затамував. Тільки підвів угору очі.

"І чому крига під ними не завалиться? Он які бамбули!" Червоні розпашілі пики схилились до нього. Смерділо дьогтем від чобіт, оковитою, цибулею.

— Де вони, сучий сину?!!

— Вони… вони… вони… там…

— Обоє?! — ревів довговидий чорнявий здоровань, схожий обличчям на морду свого власного коня. — Вони далеко?!!

— Ні… За вербами…

— Тут все верби!..

— За тими вербами… За високими…

— Ну дивись! Якщо збрехав — псами зацькую!!!…

Малий перевів дихання і тільки рота розкрив, щоб попередити про опарину.

Та вершник щосили стрельнув нагайкою і погнав коня по кризі. Інші за ним!

Малий відчув, як щось йому капає в очі.

Помацав рукою лоба — з-під шапки з чуба ручаями лився піт.

Подумав, що гаяти не можна й миті — зараз гайдуки підскочать до опарини! Побачать усе, і тоді поженуться за ним. Тепер він їх зблизька побачив. Так — це ті самі надвірні козаки, чи гайдуки панські, як хто їх називає. І ще вони шукають палія, що пустив з димом усю гору

найкращих дубових королівських болонків. Тимко сам чув, як бувалі хуторяни казали, що за такий дуб німецькі купці щиримі гульденами платять!...

Вони шукають і втікачів — панську рабиню і парубка-челядинця, що полюбився з нею...

Він зрозумів, бо отямився по-справжньому, що по річці від гайдуків він не втече!

І через осоку, попід вербами добувся до схилу і схилом подерся нагору.

Добре тямив, що дід Пацюк про коней навчав: "Всякій живій тварі є межа. От татарський кінь, особливо ногайський, де хоч пройде! Але і йому не сила здолати крутий вал. Перед валом татарин спішується. А ми його — ратищем! Як сніп вилками!.. І складаємо до купи!" Злежалий сніг добре тримався на схилах гори, поросло ї всяким зіллям.

Хлопчик дерся вгору бочком, припадаючи лівим плечем до схилу. Хапався обома руками за бур'яни. Один раз бадилина зламалася. Та щастя було цього дня з ним. Вже геть завалившись назад навзнак, він встиг вхопитись за стебло реп'яха!..

І от коли видерся на самісінький верх гори, замість того, щоб тікати вглиб ланів, він поспішив до краю гори. Він нічого не міг із собою вдіяти — так хотілось побачити, що там, біля опарини, робиться. Його нестримно тягло до урвища!

Побіг гребенем гори, ступаючи на тонку і хрустку крижану корку на снігу.

З галасом з реп'яхів злетіла велика зграя яскравих щигликів.

До самого урвища він не підійшов, а підповз навколішках. І тут відчув, що у нього зовсім задубіли пальці. Згадав, що запхав рукавиці в торбу. Та як не порпався в торбі, знайшов лише одну рукавицю, латану й перелатану.

Натяг її на лівицю, а правицю сховав за пазуху. Сорока завовтузилась і прихопила його дзьобом за мізинець. Але голосу не подала.

Тимко визирнув з-за реп'яха.

Згори крізь пасма пари було видно, як кінь намагається вибратись із води. Чогось він бився до того боку криги, де не було слідів.

Он, он двоє кіннотників спішились і по далекій дузі обходили опарину.

Йшли рятувати коня!

А зовсім під горою, той чорний, довгомордий, удвох із ще одним, викручував червоний кунтуш. Мокрий кунтуш став чорним.

Двоє інших гайдуків повідкривали свої перекидні торби і наче якимись одежинами витирали мокрих псів.

Двоє перших обережно наблизились до опарини з того боку. На їхню появу кінь голосно і жалісливо заіржав. Поклав голову на кригу.

Рятівник з першого розмаху засилив арканом голову коня. Та кінь чомусь шарпонувся, крутонувся, скинув голову і швидко занурився.

Гайдука, що тримав аркан, кинуло на коліна і поволочило до опарини.

Другий підскочив і вчепився в товариша. Вже перед самою водою сіконув захалявним ножем по линві. І вони обоє гепнулись на кригу. Підвелись і почали обтрушуватись.

Аж раптом один із гайдуків ліг пластом, другий опустився за ним і узяв його за ноги. Перший обережно, обережно дотягся до опарини і почав щось чи виловлювати у воді, чи знімати з облому крижини. Обернувся до свого товариша. І вони удвох поповзли від опарини.

За першим на кригу тяглась мокра зелена тканина. Тимко впізнав, хоч воно і мокре було, дороге зелене запинало дівчини-втікачки.

І знов Тимкові затерпли ноги від жаху — він уявив, як борсалась втікачка. І як її, як оце мить тому коня, затягло під кригу. Тимко зрозумів — це місце сатанинське. Бо ж коня затягло під кригу не по течії, а проти течії. Тимко тричі сплюнув через ліве плече, перехрестився і проказав ту потаємну молитву від сатани, що його навчив дід Пацюк.

Малий повернув назад по гребеню гори.

Але не ступив він і сотні кроків, як знов щось сталося із погодою, і до нього виразно долинули голоси людоловів.

Вони гукали, щоб невдалі рятівники коня поспішали, бо треба притьма вертати в село.

Тимко став навколішки і визирнув з-за бур'янів.

Чомусь вершники їхали снігом попід самими вербами. І собак взяли на руки.

На одному коні їхали обоє. Довгомордий вимоклий — у сідлі, а хазяїн коня примостився позаду.

Один із рятувальників підступився конем до довговидого:

— Отамане-пане! А часом отой цуцик… не палій?!. Га?..

— Тобі з похмілля привидилось…

— Е ні! Я добре запам'ятав сліди біля смолярні.

— Таке верзеш! Скільки часу пройшло — і ти ще ті сліди пам'ятаєш?!.

— Та хіба то час — два тижні? Та я їх як зараз бачу!

— Та чого ти виправдовуєшся перед паном-отаманом. Іди та подивись!

Затятий слідопит здибив коня і перекинув його через щітку срібної осоки.

Та не ступив кінь по кризі і двадцяти сажень, як крига під ним затріщала. Кінь встиг відштовхнутися задніми копитами і просто вилетів назад в осоку.

— Хлопці! — грізно наказав отаман, — досить дуріти! Швидше до старої відьми! Вона якраз піч розпалювала…

— А цей байстрюк?!! Він куди подівся?!! — не вгавав слідопит.

— Нікуди він не втече! Зараз собак треба рятувати. Собаки відпочинуть і поженуть слід!

І гайдуки погнали попід вербами коней.

Гнітючу тишу похмурого грудневого дня розшматувала стоголоса луна кінського чвалу.

Малий озирнувся назад. Звідси, з гори, було видно від краю до краю велетенську білу смугу Дніпра, сковану кригою і припорошену снігом.

І по тій смузі вгору по течії посувались три чи чотири чорні смужки.

Спочатку він не міг второпати, що воно таке. А потім згадав учорашню розмову нарубка з бабою.

— Зачекайте! Рибалки саньми везтимуть рибу. Ви до них і пристанете.

— Вони можуть нас виказати!.. Люди всякі бувають…

А дівка мовчала. Тільки зирила хижими чорними очима з-під зеленого запинала. Все лице запнула, а для очей щілину лишила. Ховала своє лице.

— Та не бійся! Це ж рибалки! Люди тверді і вірні. Козаки, одним словом. — І козаки, матінко, бувають різні. От за нами й гонять саме козаки…

— Та то ж панські козаки! А в нас козаки правильні, людські.

— Ні, матінко, немає в нас час. Та й крига товстенна, хіба не так?

— Твоя правда, синку. Та не поспішайте одні йти…

Тимко, грузнучи в незайманому снігу, поспішив по гребеневі гори, щоб швидше дістатись до битого шляху. А там сліди пропадуть. На затоптанім твердім снігу сліди читати важко. Але на заваді став

терновий кущ. Та такий рясний, такий обсипаний сизими промерзлими ягодами, що не було ніяких сил утриматись. Так хотілось солодкого, просто трусило всього.

Рукавицею притримував гілочки, а лівицею оббирав рясні ягоди. Одну в рота, жменю до торби.

Сороку він витяг з-за пазухи і посадовив на кущ. Сорока теж заходилась коло тернин.

А малий відігравав у роті промерзлу ягоду, а потім висмоктував її пресолодку запашну м'якоть.

Згадав дідову пасіку, і, як не стримувався, а заплакав на повен голос.

Аж сорока скрикнула і знялась вгору. Покружила, крекчучи, над кущами, та й спустилась хлопцеві на плече. І почала потихеньку кінчиком дзьоба перебирати за вухом пасма його русявого волосся.

З повнісінькою торбою, аж його набік перехилило, хлопчик рушив подалі від Дніпра, від цієї сатанинської опарини, від п'яних роз'юшених людоловів. Йому було соромно, що він плаче, але він нічого не міг поробити — плакалось — і все! Йому стало страшно, що Батько дізнається, що він плакав і буде сварити. Він вирішив, що не брехатиме, чи було страшно, і чи не плакав. Але сам про це не розповість. Тільки якщо Батько спитає.

Він потроху заспокоювався і, смакуючи мерзлими тернинами, поспішив до тих пагорбів, за якими шлях на ярмарок.

2. ВЕДМЕЖІ ЗАБАВИ

Тимко поспішав вийти на широкий наїжджений шлях, щоб його сліди загубились у чужих слідах.

Він спробував спуститись у долину. Але сніг там лежав глибокий. Сніг пов'язував його рухи, забивався у халяви.

Тоді він знову подерся вгору.

Що вже проминув полудень, і пройшов час обіду, Тимко відчув по голоду.

Спинився біля заростей тернини. Обережно протисся в затишок між колючими нагонами. Присів навпочіпки на товстому шарі побурілої трави.

Вийняв з-за пазухи своє ледачу сороку. Вона струсонула пом'ятим пір'ям і злетіла на гілку, і там вже заходилася чепуритись.

А хлопчик видобув з глибини торби, з-під пістолів і старих онучок масну ганчірку із шматом, власне, кавалком жовтого нутряного сала і окраєць житнього хліба. Сало, хоч і без шкоринки, гірчило, однак так пішло, що Тимко ледь утримався, щоб не з'їсти все і лишити на потім.

Сорока теж ласувала ягодами.

Коли він знов рушив, сорока політала-політала над ним, поскрекотіла та й спустилась йому на плече і почала пощипувати за вухо. Тоді він сховав її за пазуху.

Саме тоді підвів голову і побачив той заповітний гайок.

І хоч сніг був ще глибший, він поспішив униз в улоговину. А в улоговині неширока, добре натоптана дорога.

Та улоговина й вивела його в глибокий яр, в який сходились три яруги. І в кожному яру була добре витоптана зимова дорога. Та не те було головне, що тепер знав, яким шляхом він дістанеться ще до ночі на ярмарок.

Пригода була в тому, що просто — чи на діжці, чи на козубі — сидів чоловік у довгополім подертім кожусі. Він тримав у руці кінець ланцюга. Другий кінець був припнутий до обручки на шиї здоровенного волохатого ведмедя. Ведмідь метеляв головою, а чоловік знімав із себе чи то шапку, чи то рудий клобук, і бив ним об сніг і щось кляв. Потім натягав на голову і знов бив об дорогу.

Тимко пересунув торбу за спину, щоб було легше бігти, і кинувся вперед повз цих небезпечних незнайомців.

Коли малий вже побіг до свого шляху, незнайомий заброда побачив його.

Він впав на коліна, скинув угору руки і заволав:

— Хрістом Богом молю!.. Укажі дорогу на ярмарок!..

Та й почав кланятись і хреститись.

Боковим зором Тимко побачив, що ведмідь здибився і щосили кланяється, ніби теж просить показати дорогу на ярмарок. Малий спинився. Бо згадав, що Батько оповідав про московських ведмежих поводирів. Вони ніби такі вправні, що сам цар їх бере на забаву у свої палати.

— Ей, малой! Да ти не боісь! Звєрьто наш смірной. Стань да расскажі, как єнтот ярмарак… пройтіть?

Чоловік сказав якесь таке слово: чи то "бобаний", чи то "лопаний ярмарок". Ну, коротше кажучи, Тимко не добрав.

Він не підійшов до ведмежатника, але й не втік.

— Дядьку, ви ото за мною йдіть слідом. Я оце якраз іду на ярмарок.

Чоловік широко перехрестився і полегшено зітхнув. Піднявся і, всунувши руки в лямки, вправно примостив собі на спині мов цілу скриню. Ведмідь потупцював трошки і опустився на всі чотири.

— Ну, гойда! — Скрикнув странній і широко ступив за Тимком. Від того "гойда" малому стало страшно, і він аж здригнувся всім тілом.

— Ти чавойто іспужался, малєц? А? Аль я что сказал?

— Дядьку! А ви не опришник? — Сторожко поцікавився Тимко.

— Да атколь ти такіє слова знаєш?

— А мій Батько ходив у Москву і там бачив, як там опришники людей мордували.

— Тссс! Опрічнікі ето тєпєрь царская тайна. Таперіча наш благой царь, многая єму лєта, заказал і говоріть, і вспамінать. Однім словом — царская тайна… Чего било, таво нєт… Бил туман, да сошел… а кто хотя слово скажет — язик вирвут. У нас мілок, царь Грозний, многая єму лєта, свой православний. Порядок бдіт строго. Коль чьо нє так — на дибу! На кол! Глаз виколоть! Язик вирвать! І нєтуть разніци, кто ти єсть: князь, боярін аль холоп! Цаарь…

Ведмежатник підняв пальця вгору, ніби говорячи: "Он воно як!" Малий поспішав по твердому натоптаному снігу. А за ним просто біг ведмідь і тягнув чолов'ягу за ланцюг.

— Да постой ти, малєц. Нє гоні лошадей.

— Та боюсь я його. Він он як сопе, аж харчить… Ще порве!

— Вот глупєц! Ето Марьванна, наша корміліца, слєпєнькая она. Только нюх у нєє отмєнний. Чує т, что у тєбя в котомкє чтото сладкоє, вот она за тобой і бєжіт!

— Та я тернових ягід назбирав.

— Так угості Марьванну. Она тебе спляшет.

— Що то таке "спляшет"?

— Вот чудак! Ето значіт станцує т.

Вони спинились. Тимко набрав повні жмені тернових ягід. І простягнув поводиреві ведмедиці.

— Да нє боісь! Дай єй сам. Вон у нєє і наморднік одєт. Как она вовсю пасть разінєт?

Тремтячими пальцями Тимко подав по одній ягоді. Ведмедиця з'їла всі ягоди і делікатно облизала пальці малого.

Чоловік зачав ляскати в долоні.

— Пляші, Марьванна, пляші!

Ведмедиця підвелася на повен зріст і затупцювала, кумедно підіймаючи криві кігтисті лабети та погойдуючись з боку на бік.

— Ну, а тєпєрь дай єй єщьо трошкі, і будєм двігать.

Тимко не пожалів терну, і далі вони вже йшли без усяких зупинок.

Що чоловік не запинав поли кожуха і не підперезав його поясом, то хлопчик спитав:

— Дядьку! А вам не холодно?

— Чаво? Холодно? Да у вас тут, как на пєчі. Живі і радуйся. Вот у нас холода окаянниє. Поверь, малец, вороб'ї на лєту замєрзают! Мєня вот Господь міловал, к вам спасся. А троє моіх мілих друзєй вмєстє с корміліцамі на Міхаїла сгинули от лютаво мороза. Царство ім Нєбєсноє.

Ось вони й піднялись із яру. Добре вже сутеніло. І вже було видно кілька вогників, що блимали на околиці містечка. Світилося з якихось злиденних хатинок, що приліпились до містечка з цього боку земляного валу. Ведмежатник зупинився і почав хреститись і славити Бога, що вивів його з цих ярів. Бо Дніпро перейшов щасливо у повний туман, а тут серед білого дня заблукав у яругах. Він якось неймовірно вивернувся і, не знімаючи зі спини козуба, витяг звідти зелений штоф. Видер з нього зубами дерев'яного чопа. І сунув у пащу ведмедиці. Та задерла пащу і почала смоктати.

Тимко очі витріщив, аж рота роззявив.

А дядько видер з ведмежої пащі штофа, пхнув їй у зуби чопа і гостро наказав: "Дєржі, Марьванна, дєржі!". І сам зробив кілька добрих ковтків оковитої.

Сивухою понесло аж до Тимка.

— С радості, значіт, і для бодрості!.. — Пояснив, з насолодою віддихуючись.

Але після оковитої ні Марьванна, ні її поводир не збадьорились, а, навпаки, почапали ще повільніше.

— Дядьку, ходімо швидше. Бо брам зачинять, і тоді померзнемо в чистім полі…

Та ведмежатник показав на пагорб, що зносився над рівним полем.

— Что ето такоє? Нє пойму: хата — нє хата, а что?

— Як що? Та бурдей, звичайно. Як женці жнуть у полі, а на них татари наскочать, то вони до бурдею ховаються. І через віконця по людоловах із самопалів б'ють.

— Вот і хорошо. Я пойду спать в єнтот ваш бурдєй.

— А як же я?

— А ти, мілок, со мной… Все равно засвєтло до острожка нє доползьом…

— Та в бурдеї холодно. Там все крижане!..

— А Марьванна зачєм? Онато нас і согрєєт.

Ледь не плачучи і клянучи все подумки, малий побрів по глибокому снігу. Дуже вузькі, але товсті двері на дерев'яних стрижнях вони розкрили без жодних зусиль. Всередині бурдею була вже ніч.

Марьванна задзеленчала ланцюгом і пішла в темряві по колу.

— Сядь, Машка! Сідєть! — Гостро наказав ведмежатник і почав длубатись у калиті, яка метелялась у нього на поясі.

Зрештою, дзенькнуло кресало, сипонули роєм іскри, і гостро запахло сіркою. Далі мандрівний лицедій дмухав, дмухав. Спочатку в темряві зажервіла багряна цятка. А там і вогник спалахнув.

Странній тримав над головою палаючу рурочку сухої берести. У великому бурдеї з низьким дахом, критим очеретяними кулями, стояло більше десяти обмолочених снопів. А в кутку лежали рівно складені тернові і грушеві ломаки.

— За такую удачу слєдует випіть!

Странній застромив берестяну рурочку в щілину в глиняній стіні. Хоч він ще перехилив штофа, а проте сильніше не сп'янів.

Тимко витяг з-за пазухи сороку і підкинув її, щоб вона сіла на верх глиняної стіни, якраз під очеретяним дахом. Сорока тільки раз стріпонула крилами — і вже була на сідалі. Стелі, звичайно ж, у бурдеї не було. А очеретяний дах зі сволоком та ключинами тримався на двох товстенних сохах. В одному місці дах продірявився і під діркою намело снігу. Та й через вузькі віконниці-бійниці понавалювало снігу.

Хлопчик присів біля палаючої берести і гасив крихітні жаринки, що падали час від часу. Щоб вони не запалили соломи.

А ведмежатник заходився розбирати купу снопів і стелити їх під стіною.

І виявилось, що під снопами сховалась пічурка, викладена з кількох каменів і добре обмазана глиною. Та ще поруч знайшовся здоровенний горщик запліснявілих сушених грушдичок. Груші зразу поставили перед Марьванною.

Вона пхала туди то морду, то лапу, задоволено вуркотіла і пускала слину.

Мандрівець витяг десь з-під поли, чи як би й навіть із рукава, сокирку на короткім топорищі. І так легко, як би якесь бадиллячко, порубав тверде тернове і грушеве пакілля.

— А як хтось взнає?.. То чуже… то хтось його собі зготував…

— Екой ти, малєц, чудной! Замка нє било? Нє било! Значіт бєрі — оно твойо!..

І ще ведмежатник позатуляв віконниці жмаками соломи.

— Ето чтоби огня нє замєтілі. А дим і так сквозь кришу вийдєт.

Далі повадир розіклав багаття в пічурці і підсунув свій важкий козуб поближче до світла.

З козуба витяг менший козубок. І з малого козубка вивалив на кришку великого мочені яблука, шматки житнього і пшеничного хліба, пирога з калиною, кусень сала, два кусні смаженої щуки, варене яйце і півкачана квашеної капусти.

Зрештою, чоловік поставив і зелений штоф із якимось золотим знаком на одному боці.

Тимко задивився на золоте плетиво літер.

— Лєпота, правда, малєц? Ет я у однаво купчішкі стянул. Марьванна ввєрх ногамі стала і стоіт. Он, значіт, рот раззінул, а я, значіт, у нєво со стола штоф на добрую память… Нє простой штоф, а заморскій!

— Це ж гріх!

— Ну, малєц, ти о грєхах єщьо мало что мисліш. Вот ти тоже грєшіш. Ти вєдь нє калєка і нє ніщій… Нє старєц, по вашему… Под світкой у тєбя кафтанчік отмєнний. Ну, а пояс багат, зєло хорош. Сапогі єщьо справниє… хотя, хотя очєнь вєлікі. Ну, а шапка — так вовсє казацкая… І ти сам одін в діком полє бродіш. Значіт, із дома сбєг. Вот ти і грєшіш.

— Я не грішник. Дід Пацюк сказав: "Дитино, я помираю, а ти іди мерщій до Києва"…

— Однако. Значіт, ти — сірота?

— Ні. Батько пішов і сказав, що повернеться на Покрову.

Раптом зі стовпашули впала сорока і дзьобнула золотий вензель на штофі.

— Как всє сорокі — воровка!

— Вона в мене вчена. "Бабамама" каже і може і вино, і мед пити.

— Да ну? А нука, посмотрім!

Странній витяг із калити дерев'яну, розмальовану в червоне, ложку і націдив у неї оковитої. Підсунув сороці. Сорока спорожнила ложку і зразу почала безладно тупцювати на кришці козуба межи наїдками.

— Киш! "щьо мнє хлєб обосрьош! — І штурхонув п'яну пташину з козуба.

Сорока закричала, стріпонула крилами і незграбно полетіла. Приземлилась на потилиці в Марьванни і зарепетувала: "Бабамама!" — Ой, ой! Заберіть її, а то ваша Марьванна її з'їсть!

Лицедій зняв п'яну птаху з ведмедиці і подав хлопцеві. Хоч вона кричала і щипалась, Тимко сховав її за пазуху. І далі вони вже втрьох: хлопчик, лицедій та ведмедиця смачно і щедро повечеряли.

Поводир взявся за ланцюг і накоротко притяг звірину до стовпа, того, що разом із сохами підтримував дах на ключинах. Ведмедиця покублилась у соломі, погреблася і лягла на черево випроставши передні лабети і запхала межи них свій писок. все підкладав порубані цурпалки у "пічурку".

— Слиш, малєц! Айда со мной представлять забави! Я тя козой наряжу. Ти с Марьванной танцевать будєш, а я в бубєн колотить буду. Ти такой ребятьонок шустрий — із тєбя шебутная коза вийдєт...

Тимко уважно подивився на хитру усмішку підпилого бороданя.

— Ні, не хочу.

— А ти с норовом. Хотя єщьо щєнок совсєм. А жаль... Понімаєш, історія вот такая — купіл я у однаво стрєльца жонку с малой дєвкой. Такая махонькая — совсєм мнє по колєно...

— Неправда! То турки жінок купують. А у вас, дядьку, наш хрест!

— Ну, парєнь!... Я тєбє скажу: остьор ти на язик!... Ти вот лучше слушай, да на ус мотай. Купіл я ету бабу нє как нєхрісті, а по доброй волє і добротє... Он в дальній поход ушол ажно за рєку Чусовую. На подмогу багатєям Строгановим. А жонку мнє на время продал, чтоб нє блядовала і нє голодала... Ну, та стрєлєцкая жонка бистро сбєгла со своім блядуном, вот такая стєрва. Я іть одолжілся, чтоби мужіку

заплатіть… А дєвчонка нє в мать, добрая душа. Я єйо козой наряжу… Она Марьванну рожкамі бодаєт, а та от нєйо бєжіт… Смєхуто, смєху било… Потом дєвка, дєвка подросла. Я єй і новий сарафан справіл і плат цвєтной купіл. І коз'ю лічіну такую, такую вирєзал — і нємчінсніцар нє сварганіт… Она поіграла ещьо с намі, поіграла, да і… Ну, мільонок у ней об'явілся… Она с нім і сбєгла на засєкі к казакам.

— Ні! Дівкам і бабам не можна на Січ тікати. За бабу там уб'ють.

— Што у вас тут такоє… А у нас — вольная воля. Хош с бабой, хош с дєвкой, а хош сам с собой бєгі… Так ти, значітся, нє хош козой вирядітся? — Ні, дядьку, не хочу.

— А жаль. Я би тєбє козью лічіну напяліл, плат повязал, сарафан одєл, лапоткі би обул. Вот била би коза… Жаль! Всьо вєдь от Паранькі осталось… Ну, да ладно, на нєт і суда нєт. Ну, я сплю, а ти как хош…

Ведмедиця спала тихо, зовсім тихо. Навіть не було чути, як вона сопе.

Тільки теплий звіриний дух напливав від неї. А її хазяїн так хропів і харчав, що аж весь бурдей тремтів.

Може це й допомогло Тимкові зразу не заснути. Ще п'яну сороку він поклав на сніп під стіною. Птаха хрипко скрикнула, вщипнула хлопця за палець і тоді вмостилась на соломі і, як завжди, засунула голову під крило.

Хлопчик, як і навчав дід Пацюк, добре висушив онучі. Він уважно дивився, щоб жодна іскра не попала на тканину. Далі скрутив онучі, підклав собі під бік. А чоботи у торбу і під голову замість подушки. Босі ноги обмотав тим вовняним поясом, який так сподобався лицедієві.

Заснув він одразу і прокинувся одразу. Але спочатку він нічого не міг зрозуміти. Де він і що з ним.

Бурдей вихолов. І було зовсім темно. Тільки рожевилась дірка в очеретянім даху. Поводир то хропів, то підсвистував носом. А від звірюки аж до Тимка ішло тепле дихання.

Намагаючись рухатись якомога тихше, щоб не дуже шарудіти соломою, Тимко швидко сів, майже навпомацки взувся. Затим, ступаючи навшпиньки, став під віконце. З усих сил потягся і висмикнув із віконниці солому.

Разом із рожевим променем сонця у бійницю влилося туге морозне повітря. Тимкові почулось, що в полі наче іржуть коні, дзвінко брешуть собаки і гомонять люди.

Хлопчик підстрибнув і вчепився у віконце. Підтягся на самих кінчиках пальців і спромігся покласти підборіддя на крижане віконце.

Бурдей стояв на узвишші. І звідсіля було добре видно ту дорогу, якою вони вчора прямували до містечка. Сьогодні ж по ній короткою риссю трюхали вершники на дебелих конях. Масті їхньої не міг добрати, бо вершники вимальовувались чорним абрисом на тлі вогненного сходу сонця. А від них тяглися холодні блакитні тіні. А що на сворі з них шарпались пси, то малий і не сумнівався, що це вчорашні людолови. Це вже сьогодні вони його шукають. Малий, обтираючись спиною об руду глину, потроху сповз по стіні на землю. І ревно і розпачливо залився сльозами. Від страшної образи, що ці зайди знайшли його сліди. Але щось його змусило знов учепитись за віконце і підтягтись до отвору обличчям.

Вершники і на хвилю не спинились в тому місці, де вчора вони зійшли зі шляху і попростували до бурдею.

Потім за вершниками потяглися кілька саней і купками чимчикували люди.

І до всього — щось дивне робилось із повітрям. Небо у висоті небесної бані було наче без жодної хмарки. Звичайне вранішнє зимове небо. Але з от цього чистого неба осипався дрібнийдрібнюсінький крижаний пил. Сліпучі промені сонця пронизували крижаний пил і запалювали його багряним вогнем і блиском.

Саме не сонце засліпило Тимкові очі, а оцей неймовірний блиск рубінового пилу!

Сорока на своєму снопі прокинулась і зразу ж в сутінках пурхнула до "столу". І заходилась видзьобувати крихти вчорашньої вечері.

Тимко повитягав солому іще з двох віконниць. І в їхньому сховищі одразу посвітлішало.

Прокинулися і ведмедиця і її поводир. Він хапався за пелехату голову.

Розпачливо стогнав. Ведмедиця потяглася до нього і почала облизувати йому обличчя.

— Господі! Одна ти мєня, матушка, жалєєш! Вокруг одні іроди… Хотя би шкалік… ну хотя би на донишкє… ну, глоточєк!

І кругловидий гостроносий бородань заплакав гіркими сльозами.

— Дядьку, не плачте. Я піду з вами і буду козою! — Вихопився Тимко.

З хвилину може ведмежатник безтямно дивився на хлопчика. Страдницьки морщив лоба, намагаючись щось зрозуміти. Потім якийсь зблиск думки майнув у його сірих круглих очах.

— Ну малєц! Ну, услужіл. Собірайся. Ідьом сейчас же в город… я там какнібудь поправлюсь… а тади уж ми тєбя вирядім в козу і… будєм іграть!!! Ах ти, мать чесная, не пєрєвєлісь єщьо хрєстьянскіє душі…

Собірайся, собірайся і гойда в город!!!

— Дядьку! Я не хочу йти отако в місто. Я хочу зразу козою. Щоб мене ніхто не впізнав…

— Постой, постой… — Похмільний поводир обома долонями щосили стис собі скроні і, болісно кривлячи вуста, щось собі шамрав під носа… — Ага, понял. Нє хош, штоби зналі, что коза — ето ти?..

— Ага.

— Ладно… Оно бить козой нікак нє срам… Но єжелі ти боїшся — будє потвоєму…

Стогнучи, схлипуючи, важко дихаючи, лицедій підвівся з лежбища.

Подовжив ланцюг Марьванни і зняв з неї вуздечку-намордник. Тоді вхопив горщик з-під грушок і виповз надвір. Горщик снігу пхнув у пічурку і розпалив вогонь.

Хлопчик скручував солому в жмаки і підкладав у пічурку. Сутінки бурдею сповнились пасмами диму і спалахами швидкого вогню.

А лицедій витягав із короба всякі лахи і дивні речі. Були тут і дудка з берести, і сопілка калинова, і ріжок із волячого рога, і якісь дерев'яні

ляльки, і якась скрипка, а з довгим держаком і двома струнами, та ще й бубон із калаталом. Найбільший козубок вміщав у себе і дівчаче вбрання, і козячу личину. Витрусив звідтіля тонкі лляні онучі, підсохлі і пожолоблені, але ще цілі личаки. А найголовніше, дерев'яна козина голова із справжніми рогами. І нижньою щелепою з мотузкою. Якщо шарпати за мотузку, то щелепа дзвінко, гучно вдарялась об верхню.

Лицедій попустив ланцюг ведмедиці, і вона почала перегортати лапами снопи. Щось нюхтила і, певно, знаходила якісь зернини, бо плямкала і облизувалась.

Сорока теж зацікавилась снопами, тими, що стояли під стіною стрибала по них, камешилась і таки щось видзьобувала.

Лицедій покрутив козину голову і кілька разів лунко клацнув дерев'яною щелепою.

Він гучного клацання "кози" ведмедиця застигла з піднятою лапою. Немов ще чогось чекала, якогось продовження звуків. Але поводир відклав "козу" і заходився сьорбати з ложки розталий сніг.

Тимкові пити хотілось, але він гидував брати ложку у страннього, від якого так страшно смерділо сивушним перегаром. А спалити собі пальці об розпечений горщик — він не дурний.

Тому, коли лицедій простягнув ложку малому, той сказав:

— Я пити не хочу. Я їсти хочу.

І Тимко розгорнув на колінах ганчірку і взяв останній черствий кусник хліба і колобочок, зліплений із залишків жовтого сала. Із-за халяви витяг малесенького гранчастого ножа і навпіл розкраяв і хліб і сало. Простягнув лицедію. А той саме припасовував до козиної морди грушевий патичок, як ото пужално батога.

— Брррр! — Здригнувся усім тілом ведмежатник. "Без чарки і дивитись не можу на сало!" Проказавши "Отче наш", хлопчик почав снідати. І одразу ж до нього пурхнула сорока. Довелось витягати з торби ягоди. Сорока подзьобала і знов перелетіла на снопи. Там вони удвох із ведмедицею і порпались — сорока вгорі, а Марьванна долі.

І от лицедій почав виряджати Тимка. Замість червоних чобіт — засохлі личаки. Поверх штанин кілька завивів полотняних онуч. Довгий, до самих личаків, набійний бузиновий сарафан. А поверх — поїдена міллю і латанаперелатана волохата козина шкура. З двома дірками для очей. А над шкурою дерев'яна козяча морда. Від неї йшла шворка під шкуру. Тимко мав тримати під волохатим покривалом, лівою рукою палицю, на яку настромлялась "козина" морда. А правою смикати за шворку, щоб щелепа клацала об голову. Ще й щоки лицедій розмалював рум'янами. А голову обвинув великим платом із червоними набійними візерунками.

Коли лицедій почав прибирати "козу", ведмедиця перестала шарудіти соломою. Тільки сорока камешилась у снопах.

Ведмедиця завмерла, сидячи на задніх лапах і спершись спиною на глиняну стіну. Тільки ніздрі в неї ворушились. Навіть вуха не рухались.

Та коли лицедій узяв берестяну дудку і пронизливо завів на ній "турутурутурута!" ведмедиця звелася і враз нависла над Тимком.

З переляку він відсахнувся.

— Да нє боісь! Марьванна звєрь кроткій!

Тимко став рівно, але тремтів усім тілом.

Марьванна неквапно і уважно обнюхтила його всього, а тоді облизала хлопчикові поренані пальці.

— Ну, мілок! Сєчас тєбє главний урок! Я іграю во дуду. А ти щєлкаєш козой і колєш Марьванну рогамі. Я токо укорочу цепь, чтоби она, єжелі чєво, нє хватіла тєбя. А таперіча, с Богом!

Повадир задудів пронизливо і весело.

Чомусь, не до місця зовсім, малий згадав розповідь Батька, як туркияничари ідуть у бій і сурмлять у свої дудки.

Від гучного дудіння Марьванна піднялась на повен зріст. І тоді малий наважився — безладно зашарпав за линвочку. Затріскотіла дерев'яна щелепа, і малий почав злегка буцати Марьванну рогами. Марьванна спочатку здивовано завмерла, потім якось зауркотіла і подріботіла на задніх лабетах від кози. Коза наздоганяла її, тупотіла ногами і "колола" рогами. Ведмедиця все тікала і намотувалась ланцюгом на підпірний стовп.

Нараз пронизливе дудіння урвалось, і лицедій щиро подякував Богові, що Марьванна признала хлопчика і не буде, значить, каверзувати.

— Ну, малєц, дар Божій у тєбя єсть. Пошлі побистрєє, а то тоска на душє — зельоная!... Ага, знаєш, вот что — я те буду клікать Мєлашкой. Раз ти в лічінє, значіт, і імя у тєбя другоє. І єщьо — єслі узнают, что ти нє дєвка, а мєстний малєц, будут мєньше подавать. Ти всьо молчі. А я ім скажу, что ти нємая, но всьо слишіш. Да ти нє боісь — ми іх всєх об'єгорім!... Ех, гуляй Прошка, рижая кошка!...

— А куди сороку я візьму?

— Да нє боісь ти, Мєлашка. І сороку твою і котомку твою я положу в короб. А чтоб нє задохлась, я подложу под кришку пук соломи. Будєт єй щьолка для диханія, да нє вилєтіт... Ну, пошлі, Мєлашка!

Хоч під личиною тьопати до містечка було важко з незвички, але як же цікаво! духу хропли і рдились. Повз них пропливали широкі і важкі сани. Люди озирались на лицедіїв з острахом, здивуванням і цікавістю. Щось межи собою перемовлялись.

І це було так захоплююче — ти їх бачиш, розумієш, хто вони. А вони бачать лише волохату козячу шкуру і дерев'яну козину морду. Особливо весело було на дітлахів дивитись. Вони вирячали очі і на козу, і на ведмедицю. Деякі і рота роззявляли. Старші тягли їх за собою. А малі все зачаровано озирались на лицедіїв із ведмедицею.

Ярмарок був знаменитий. Продавали і з саней, і з землі, із столів, що винесли на вулицю, з діжок, які понакривали дошками. Продавали і просто з рук, з козубів і кошиків.

Лицедій Прошка добре застерігся від якогось вибрику Марьванни. Другий кінець ланцюга, що кріпився на товстенній шкіряній обручці, він замкнув на велике кільце в носі ведмедиці. Коли він припасовував ланцюг до кільця в носі, Марьванна не пручалась, не рикала, чи якось висловлювала своє незадоволення. Навпаки, вона лагідно вуркотіла і по черзі підіймала свої передні пазуристі лабети.

— Чуєт, стєрва, что ідьом, і будєт пожива. Раз урчіт — будєт хорошій поднос. Я єй вєрю, вот тє крєст!

На передмісті, тут поза тином, сани з горами замерзлих рибин, міхами картоплі та маку, купки чорних та білих овечок на прив'язі біля саней і кози, і телички, і волики залигані. А сіряків і добрих свит, дерг і кирей з відлогами, кожухів та кобеняків, полотняних запраних ногавиць і нових купованих шароварів, над стоптаними ходаками та пудовими, мащеними щедро дьогтем, чоботами.

І дітлахів тут товклося цілими зграйками. Всі вони одразу повертались до странніх, тикали пальцями, навипередки щось кричали старшим. І не добрати, бо одне одного неребивало.

Тимко шарпонув за кожух Прошку і мотнув "козиною мордою", показуючи на великий гурт дітлахів.

— Нєє! — Схилився Прошка до козиної машкари — Ето крєстянє. У ніх нєт єщьо дєнєг. Віш сколько продают? А сколько покупают?… Дєньгі єсть возлє корчми. Ну, і у мєщан. Імто ми с тобой, Мєлашка, і покажем мєдвєжью науку! Дійсно, біля довжелезної корчмизаїзду було багато зовсім інших людей.

Товклися тут міщани в добрих поцяцькованих свитах, тонкої виробки киреях, справних жупанах та кожухах. І чобіт сап'янових було чимало. Ну, і ще виступали півнями паниляхи у червоних і зелених кунтушах. Були тут і їхні гайдуки, які зайди, які з місцевих. Ще побачив Тимко кількох людей смаглявих, чорнобородих у довгих каптанах, гостроносих, тонкої шкіри, чоботях і гостроверхих смушевих шапках. Під самою корчмою стояв рудий, аж червоний, гостроносий чоловік у якомусь чорнім довгім каптані, шкіряних капцях і пухнатій лисячій шапці. Він стояв за триногим столом (щоб стіл не падав, він підпер його кийком) з цілою горою шапок. А праворуч від стола на санчатах стояла діжечка з оселедцями.

Отут якраз і спинились лицедії.

Прошка задудів щосили у свою берестяну дудку. Зразу ж ведмедиця підвелася і почала кланятись на всі боки.

Не встиг Тимко й отямитись, як навколо щільною стіною стали люди. В одного із панських пахолків у руках була полив'яна баклажка, заткнута довгим чіпом. Лицедій Прошка миттю зауважив цю баклажку в

руках веселого підпилого пахолка. Він ще сильніше задудів і тонким дурним голосом закликав до люду:

— Люді добриє, хрістіянє! Ми прішлі к вам іздальока показать мєдвєж'ю науку! Да вся штука в том, что нас вчерась в корчму звалі, і ми там пілігулялі!... Марьванна, покажі, как ми в корчмє гулялі!

Лицедій Прошка запхав за полу кожуха дудку і підхопив бубон, що вже метелявся в нього на поясі. Лупонув кілька разів кулаком у бубон і злегка непомітно штурхонув ведмедицю ногою по лапі. Тварина звелася на повен зріст і почала розгойдуватись і махати нередніми лабетами. Прошка лупив у бубон, наче намагався його геть знищити, а Марьванна все тьопала на місці і тепер вже підіймала і опускала лабети.

— Марьванна! — Закричав їй Прошка. — А как ми пєсні пєлі? А? Спой чесному народу!

Поводир смикнув за шерсть на грудях і Марьванна зразу сіла на задні лапи і похмуро опустила морду.

— С похмел'я не пойотся? Головушка болiт? Покажі, матушка, как с похмел'я головушка болiт! — Прошка приклав до смаглих вуст дудку і вискливо продудів кілька разів.

Ведмедиця обхопила своїми страшними пазурами голову і почала розкачуватись тудисюди, тудисюди. Натовп захоплено зареготав, заляскав у долоні, затупотів ногами.

А Прошка, миттю вгадавши приязнь і розуміння бувалого люду, підскочив до пахолка із полив'яною баклажкою.

— Человєк добрий! Поправь учєного звєря — с похмєл'я у нейо голос пропал!..

— Ти, москалю, наді мною не жартуй! У звірів похмілля не буває!

— Вот тє крєст! Она без чаркі, а я без шкваркі пєть нє могьом!!!

— Ну добре! Але якщо дуриш, то я тебе отут, брехуна і зайду, порішу!

І він хотів витягти довгий чіп із баклажки і подати звірові.

— Нєт, нєт! Марьванна сама откроєт!

Юрба завмерла, коли Прошка пхнув ведмедиці межи ременів намордника баклажку. Марьванна, наскільки дозволяв намордник, розвела щелепи і прихопила передніми зубами липовий чіп.

— Відітє, как Марьванна обучєна?! — Загорлав радісно лицедій. — а я сєйчас попробую, какоє ето віно, чтоб Марьванна нє скопитілась!...

І поки пахолок і весь натовп не отямився, Прошка перехилив баклажку і встиг добре наковтатись оковитої.

— Гей ти!!! — Заволав пахолок. — Курва твоя мама! Дурити задумав?!! Та я тебе!...

Але Прошка вже схилився до Марьванни, притисся до неї носом і витяг своїми з її пащі липовий чіп до баклажки.

Встромив баклажку їй у зуби і наказав:

— Ну, матушка! Оп!

І Марьванна, затиснувши зубами горло, підняла морду вгору і почала смоктати оковиту. Аж булькало!

— Гей!… Ану досить!!! — Заволав підпилий слуга.

Всі зареготали, загукали і знов затупотіли ногами.

Ведмедиця від того опустила морду з баклагою і затупцювала, як і перше. — Во, во! Добриє люді! Смотрітє, что бивает с похмєл'я! Я прошу пєть, а она пляшєт!

Прошка забрав у Марьванни баклагу, ще ковтнув, закоркував і віддав пахолкові.

Знов наказав Марьванні заспівати. Вона й заревіла, метеляючи волохатою мордою. Аж собаки на той ведмежий спів оскаженіло забрехали.

Після цього "співу" до юрби приєдналась і ярмаркові стражники і ляхишляхтичі у червоних кунтушах зацвіли на ганку корчми і спостерігали за ведмежою забавою.

Під калатання бубна Марьванна бігала на ланцюгу по колу, а "коза", клацаючи дерев'яною щелепою, буцала здоровенну ведмедицю.

Ще Прошка загадала Марьванні показати, як хлопчаки крадуть горох, як вони повзуть плазом до кущів. І як кума млинці смажила та руку попекла і як бідкалася, поки до неї не прийшли крутілі. І тоді вона ожила і весело з ними танцювала.

Марьванна і "коза" тупотіли на місці, а поводир калатав у бубон і вискливим бабським голосом виспівував:

Да напекла кума блінов,

Да пригласіла блядунов.

Єштє, єштє, блядуни

Моі гарячіє бліни!

Юрба збільшилась і ледь не завалила торговцеві стіл і санчата з оселедцями. Той підняв гвалт.

— Да чє ти орьош, жидовін? Пока я тут ігри іграю, ти да вон полбочкі сельдей продал і трі шапкі! Аль я вру?…

Всі знов зареготали. Бо й справді, у торгівця діло пішло, а Прошка все це наче спиною зауважив. Бо і жодного разу не подивився на рудого.

Прошка дав знак ведмедиці, непомітно смикнувши її два рази за хутро на волі. Тварина піднялась на повен зріст, згребла з Прошки його повстяний ковпак і пішла по колу, та далеко не відступаючи, бо її ланцюг стримував.

Люди були раді забаві і кидали в ковпак хто монетку, хто яйце, хто бублик, хто яблуко, хто пиріжок, хто що, а хтось і маленьку тараню запхав… Понакладали у ковпак із верхом, що почало і на сніг сипатись. "Коза", не чекаючи знаку від поводиря, кинулась піднімати розгублене Марьванною.

Під схвальні вигуки юрби розкланялись і пішли далі. До другої корчми.

Що стояла ніби на сторожі тих воріт, які виводили на степову дорогу.

Неподалік від другої корчми, в закутку між зрубом стайні і пакіллям тину лежала здоровенна засніжена колода. Чи тут росла ця велика тополя, чи її притягли сюди на сідало для музик.

Прошка, повернувшись спиною до колоди, випростав руки з петель і опустив свій здоровенний козуб на колоду. Сорока закамешилась і наче глухо затріскотіла під берестяною кришкою.

Далі поводир примотав ланцюг за товстий сучок на колоді і позмітав рукавом кожуха сніг. На чисте місце він висипав із ковпака увесь заробіток. А тоді, зігрівши диханням ковпак, натяг його на лисіючу округлу голову із довгими патлами на скронях і на потилиці. Розклав все на купки: монетки до монеток, бублики до бубликів, пиріжки до пиріжків, а найбільше було яблук і три яйця.

Марьванна тільки поводила своєю сліпою мордою від однієї купки до другої і дзеленчала ланцюгом і здоровенним кільцем у носі.

Прошка подав рум'яний пиріжечок "козі".

— Снімі лічіну да будем трапезнічать.

Але Тимко не схотів розбиратись. А втяг пиріжок під шкуру і розкошував наїдком, невидимим для інших. А пиріжечок із хрусткою шкоринкою, був щедро начинений такою смачною та пахучою урдою, що аж ведмедиця занепокоїлась.

Перестала хрупати пересушеними бубликами, а потяглася до "кози".

Нюхтила, поводила порваними ніздрями і уркотіла.

Тимко випростав руку із недогризком пиріжка і запхав у пащу звірині.

Сам надкусив пиріжок із калиною, той, що підхопив зі снігу.

Прошка нахилився до "кози" і зашепотів:

— Слиш, Мєлашка! Марьванна тєбя прізнала! Вот тєпєрь ти єйо і кормі. Да смотрі мнє, пальци єй в пасть нє запіхівай далєко. Звєрь вєдь, одначє! А я сбєгаю — чарку опрокіну для сугрєву!... Да ти нє боісь — она нє сорвьотся с цепі! Кольцото в носу. Больно єй — страсть как. Нос у звєря — слабоє мєсто! Прошка наче й обережно відкривав кришку козуба, та сорока все ж випурхнула з неволі. Мов шуліка, кинулась до їжі. Вхопила окрушину пирога з горохом і пофуркотіла на очеретяний дах корчми.

Прошка щось закляв про якусь ввитяг зелений штоф і запхав його за пазуху. А тоді бігцем через двір і якось боком ускочив у чорний отвір корчемних дверей.

І зразу ж з-за тину і з-за зрубу стайні повитикались дітлахи. Зовсім малі і старші, а за ними і чепурні дівчата в свитках і кожушках. Одна з веселих дівчат у червоних чобітках з підківками так просто пританцьовувала. Щоб усі, значить, чули, як дзвенять її чоботи. Вона ближче всіх підступила до лицедіїв і витягла із мережаної хусточки маковик.

— А маковик він любить? — І шкірила білі рівненькі зубки.

Тимко ледь-ледь утримався від слів і, згадавши, як мукала німа з Грушок, замукав: "так, так!" і закивав козиною мордою.

Дітлахи зареготались на те мукання "кози".

Дженджуриста дівчина хотіла вломити кусник від маковика, але варені із меду та маку, а потім ще й пресовані, солодощі не піддались. І тоді дівчина усю плитку "козі". "Коза", як вже змогла, запхала Марьванні межи ременів намордника медовий гостинець. Марьвання зауркотіла, заплямкала, пускаючи просто потьоки слини. А тоді враз піднялась і затупцювала на місці, бо далі її ланцюг не пускав.

Вся юрба дітлахів завищала, заплескала в долоні, зареготала. Та врах ведмедиця опустилась на всі чотири. І наче рикнула якимось утробним риком. Тут із корчми викотився Прошка і пострибав, якось дивно викидаючи ноги, мов танцюючи.

І одночасно з поля у ворота біля корчми вступала невелика валка разодягнених гайдуків. Всі, як один, у синіх жупанах і вовчих волохатих шапках. Були при шаблях і самопалах за плечима. І вели п'ять псів на двох сворах. Тут вони й почули запах звіра. Бо вітер таки віяв із поля до містечка.

Пси просто показились — з місця завили, забрехали в зав'ял, як сказав би дід Пацюк.

Прошка намагався заспокоїти ведмедицю.

Глядачі враз щезли, наче їх і не було.

Ось і люди із корчми виступили на гвалт. Наполохана сорока з криком знялась з даху корчми і перелетіла на високу грушу.

А вершники направили коней туди, куди рвались собаки. Тимкові шмат пирога застряг у горлі.

І, як і вчора вранці, сьогодні на Тимка несло собачим смородом, дьогтем від чобіт, сивушним духом і солодким кінським потом.

І перший гайдук, що просто наїхав на лицедіїв — Тимко добре його бачив крізь дірки в козиній шкурі — закричав, перекриваючи брехіт псів:

— Ти хто такий, сучий сину?! Хто тобі дозволив на ярмарок привести ведмедя?!

Прошка здер ковпак із рожевої лисини і низько вклонився, притримуючи полу кожуха. Але це не допомагало — чіп вилетів із штофа і горілка протікала лицедієві за пазуху.

— Да ми кто?... Ми хрістянє!... Люді, значіт.... ходім, мєдвєдя водім...

— Та бачу, що водиш, п'яничка базарний! Я питаю — хто тобі дозволив сюди прийти?!

— Да я в Пєрєяславє мєдвєдя воділ... Пани відєлі і віна поднєслі... за мєдвєжью потєху... Я чєловєк тіхій, і звєрь у мєня тіхій... Ми смірниє, ваша панская свєтлость... Нє озоруєм, нє воруєм... звєрєй водім... Ми хрістянє...

— Завів: "христяне, христяне!". Ви бидло і схизмати! А ти ще й зайда!... Сьогодні й завтра! А забаришся — псами зацькую і твого ведмедя і оцю козу луплену! Та й тебе до гурту, щоб не швендяла тут всяка московська нишпорка!

Вершник здибив коня і кинув його на дорогу. За ним інші разом із собаками подалися.

Прошка висмоктав із штофа ті краплі, які там лишилися, і поляскав "козу" по спині.

— Ну, сєстріца Мєлашка! Надо ігру водіть, пока позволілі. Потом отдохньом.

Але Тимко погано слухав Прошку. Та й хто б міг слухати, якби побачив у трьох саженях від себе свого дорогоцінного коня Лиска, свою козацьку спадщину від славного лицаря Кринки. А на ньому ще й мордатого усміхненого людолова.

Все, ніби уві сні, було Тимкові. Йому навіть пам'ять про сороку як відрубало. Він і не поглянув, куди вона поділась, куди залетіла…

За той короткий зимовий день вони обійшли всі кутки містечка і торжище за валами. Марьванна і танцювала, і горох "крала", і "млинці пекла", і "з похмілля мучилась", і "личаки вдягала"…

А ще Прошка перед селюками піднімав ведмедицю дибки і давав їй у лапи якусь ломаку або голоблю. І тоді бідна тварина показувала під голосну дудку, як пани бадьоро марширують на війну і як плентаються побиті з війни, тягнучи за собою "рушницю".

Що по обіді подаватимуть щедріше, Прошка змикитив ще біля корчми. Тому вже й не давав Марьванні свого ковпака, а повісив їй на лапу один із трьох козубків, що зберігались у великому. Та ще було досить охочих почастувати лицедіїв під час самого дійства. Тому під кінець їхніх ігор вони були вже майже ситі.

Зрештою, вони натовклись за ярмарковий день, і стільки їм накидали, що Прошка сів на важкий козуб і сказав, що треба негайно шукати десь тут притулок. Бо не хочеться йому вертати далеко в поле у промерзлий бурдей. Та у бідолашної Марьванни кригою лапи зранені. І справді: ведмедиця сіл стовпцем і по черзі підносила до своєї сліпої морди пазуристі лабети і ретельно їх вилизувала.

Та хоч їх пригощали і захоплювались їхньою грою, на ночівлю в містечку їх ніхто до себе не пустив. Тоді вони вийшли за вали і оборонний тин і почали проситись до слобідських людей на ночівлю. Бо вже бліде сонце зачервонилось і торкнулось блакитного засніженого обрію. І тут їм не пощастило. Скрізь були ярмаркові постояльці, а в стайнях та хлівах їхні воли і коні. Та й гавкоту ніхто не хотів чути, який знявся через звірину на всьому присілку.

І тільки в кінці вулиці на самісінькім краю з похилених і скособочених воріт виповзла баба, спираючись на вузлуватий ціпок.

Вона й пустила їх до себе. Хоча Прошка просився тільки до стайні, баба запросила їх у хату. Спочатку Прошка відмовлявся, але стара сказала, що ніяких звірів вона не боїться, бо завжди тільки один звір страшний — людина. І ще її батько був знаменитий мисливець і тримав у себе в садибі і ведмежат, і вовченят, і соколів...

Для дивних і несподіваних гостей стара поставила на комин залишки товстенної білого воску свічки. Крекчучи і віддихуючись, витягла з печі горщик ще теплої гречаної каші. Всипала у глибоку миску, залила козиним молоком і поклала ложки.

Малий, вже без козиної личини, лише у хустці, свитці і сарафані поверх неї, розкрив, було, рота, щоб проказати "Отче наш". Та Прошка вчасно шарпонув його за рукав: "Мовчи! Не забувай, що ти німа дівка!" Тому Тимко тільки ворушив устами.

По молитві Прошка пояснив:

— Госпожа ти моя, матушка! Мєлашка у мєня ньомєнькая, но всьо слишіт.

— Боже! Боже! І якої тільки в світі біди не буває.

Стара набрала повну ложку наїдку, відсьорбнула половину і, не опускаючи ложку, повела:

— Я як знала, що сьогодні таки до мене прийдуть люди. Мені ще й сон наснився. От я і каші доброї впарила. А то все Хвеська до себе ярмаркових гостей переманює! Он у неї вже каганець блимає. А хто вона? Та хвойда і відьма! Дві дівки в неї. Хоча іще тільки в пір'ячко вбиваються, а вже готові чортиці. Бо добре все знають, що їхня матінка

виробляє, і допомагають їй. Ну, й чоловіка собі знайшла. Такий собі кравчик — по хуторах ходить і шиє. Та ще й вишиває сорочки, що не всяка молодиця вишиє! А як прийде додому, то куховарить, навіть опару замішує, калачі пече. Як вона за нього віддавалась, то її подруги казали їй, що вона здуріла! Бо вона тоді була брава дівка — ставна, цицьката, чорноброва. То зараз вона після двох дівок як діжка стала. Але у гречку спритно скаче, як і раніше! А чоловік у неї замість віхтя. Так його й називають — Параскою. Оце знов відправила його на дальній хутір, щоб пошив людям до Різдва цяцьковані свитки. Поки він там над свитками гибіє, вона собі нового крутіля прихопила. Бо відьма! Вона ще й потайки шинкарює. Не козачка, очкурня репана, а й собі горілочку потихеньку жене і шинкарює! Та хіба кому скажеш? Всі в неї підкуплені — і староста, і сотників управитель. Бо вона заговір знає. От вона сказала на Спаса, що в нього кобила до Михайлівського ярмарку здохне. І така брава німецька кобил, така руда, із зірочкою на лобі, сконала якраз після Покрови. Он як! А тепер оце собі завела крутіля — із нових панських гайдуків. Така пика масна, геть без бороди. Як той каплун! А коли не проїде до Хвеськи, то завжди на новім коні. То в нього кінь рудий, майже червоний. Потім рябомизий! І де воно таку масть віднайшло?! Зроду такої не бачила. От у мого батька, царство йому небесне, були коні. Угорські скакуни, а не якесь сміття! Ой ви коні воронії, та де ж мої літа молодії?… Ага, так оце тиждень тому притрюхало на половім конику. Бравий коник! На такому козакові гарцювати, а не цій жабі мордатій! Срамота! Таки світ перевернувся! Бо в наш час такого не було! Ти, добрий чоловіче, чужий, то, може і не знаєш… А у нас тут страшний вертеп діється!… Жили ми тут завжди, як люди. Коли позаминулого, а може й минулого, року приперлося сюди справжнє військо — сам королівський комісар і всі його псарі. Всіх, кого могли, посписували. Люди заворушились, заворохобились, закамешились. Тоді ляхи заприсяглися, що не буде ніякого згону із землі, ніяких нових податків і ніякої панщини. І справді, не було нічого такого ні зимою, ні весною, а ні влітку. Коли восени, як ото вовки налетіли на нас ляхи пани із жовнірами та гайдуками.

Сказали, що все належиться канівському старості. А хто його тут, того старосту, тут бачив та й ті королівські папери читав? І до всього привели із собою цілу турму очкурів. І що вигадали панські пси і орендарі: з хуторів повиганяли кріпких хазяїв. А в кого слабеньке господарство — тих не чіпали. А ще іроди повиганяли удовиць тих козаків, що в Лівонії пропали. За короля голови поклали, а королівські слуги вигнали на сніг їхніх сиріт і вдовиць. І пішли вигнанці, на зиму глядячи, межи люди. А скільки добра в людей пропало?!! Хіба все із собою забереш? Нові поселенці раденькі, що їм стільки добра задарма дісталось. Дуже вони радіють. Як прийде час, то все у них загарбають, як не ляхи, то орендарі. От же та триклята жадоба! Прости нас, Господи, грішних і ницих!... Бачили, скільки ото на ярмарку овець та телиць продають, та волів, та коней! То все вигнанці. Бо нема в них припасу для худоби. Все зайдам лишилось. От люди й продають. І я добру козу нагледіла, така рябенька рогуля. Так у мене ні шеляга... А моя вже старенька. Оце останній раз із цапом спарувала. На весну терен зацвіте — і козенята будуть... Та ви їжте, їжте! Ви ж у мене гості. Вже не пам'ятаю, коли в мене останній раз були гості... Все через ту відьму мене люди бояться. Кілька разів у мене біда траплялась. Ночують у мене ярмаркові люди... А в них то підпруга в коня лопне, то хтось мішки з гречкою попроколює, то на конях гриву нечиста сила позаплітає! А хто заговору не боїться?! Стали мою хату люди обминати. Але я ж знаю, що то Хвеська коїть! Я собі бравого собачку завела — вони йому протіра кинули. Ну й пропав собачка. І це все вона не сама, а її дівки. То такі злодюжки і навчені відьми, що просто страх бере! А такі тихі, як уздрінеш, чемні. Вітаються, в очі тобі зазирають, дивляться, мов янголятка! От вже де яблучко від яблуні... Та ви їжте, їжте!...

Прошка облизав ложку і поклав з тріском на стіл біля миски. Подякував господині та й відсунувся по лаві на середину цього старосвітського дубового столу аж на шести ногах. Видно, на велику родину робили. Почав викладати на зачовгані, заполіровані дубові дошкиплахи сьогоднішній заробіток.

Тимко теж перестав їсти. Він і так після всіх отих голодних днів, постійної втечі та схованок просто обжерся сьогодні. Поправив хустку, щоб не було видно, що в нього не коса, а по вуха волосся підрізане. І мукаючи, як мукала німа із Грушок, вклонився бабусі і погладив її по руці.

Стара аж сльозу витерла кінчиком намітки.

— Бідолашна дитина. Така гарненька, та хто ж тебе заміж візьме? — І знов утерла кінчиком намітки сльозу. — О! Он чуєте?! Вже її крутіль об'явився! Ач, як його пси брешуть!

І ведмедиця, що примостилась у теплім закутку біля печі після щедрого пригощення, насторожено підняла сліпу морду. Повела сторожко круглими вухами.

І тут малий, саме в цю мить, побачив серед купи денної здобичі маленьке кільце ковбаси. Піст, а хто ж їм подав скоромне? На мигах Тимко спитав у Прошки, чи можна взяти ковбасу? Прошка був веселий та й щасливий, бо аж дві срібні монети-лусочки знайшов. Прошка на них і так, і так дивився. Пробував своїми дрібними гострими зубами і знов задоволено хитав головою.

У сусідній садибі надривалися у брехоті два собаки. А третє було верескливе скавуління.

— Он як Хвесьчина сучка репетує. Якби ті псюги її не порвали. А той її крутіль, сам справді, як пес! Кажуть, він якогось хлопця-палія шукає. А той увесь панський ліс пустив з димом. Кажуть, вже знайшов сліди, а потім згубив. Все шукають, шукають людолови і людожери!!! Хрест носять, а самі гірші з тих турків!...

Тимко на мигах спитав у бабусі голку, щоб зашити торбу.

Вона й показала йому на закапелок при комині.

— Отамо візьми, дитино. Там і голки, і нитки, і ножиці є. Ще матусині.

Зі Львова їй привезли. Я б тобі, дитино, сама зашила. Та геть не бачу дрібної роботи.

Тимко зняв кришку із козубка. І йому аж дух забило: у клубочок тонких конопляних ниток було натикано стільки голок, що він здавався їжачком. Там ще лежали кістяні крючки для плетення сіток-тайників, бронзовий наперсток і моточок багряної заполочі. Але найголовніше — там була рівна цурочка із соснової кори, на яку були настромлені риболовні гачки.

Тимко одразу відчув, що ця балакуча бабуся — душа добра. Але хіба ж їй скажеш, що тобі потрібні оці риболовні гачки? Бо ти ж не хлопець для них, а німа дівчинка. А для чого дівчинці риболовні гачки? І Тимко, проказавши подумки молитву і попрохавши пробачення у Пресвятої Діви, висмикнув чотири гачки із соснової кори і позастромляв їх собі під комір свитки. Та й заходився зашивати торбу там, де вона не була розірвана.

А Прошка все ніяк не міг полічити заробіток та поскладати в козуб. Але після глибоких роздумів про те, що йому заважає, він зрозумів, що йому заважають личаки. І він роззувся.

— Боже! — Скрикнула бабуся. — Ну й смердять же твої онучі!

— Да вот так! Госпожа моя, матушка… Тут у вас, у рускіх людей, нєгдє і помиться! Сколько нє іду, а ні одной банькі нє відивал! Вот у нас, в Московском царстве, что бань, что кабаков — полнимполно! На вєсь хрістіянский мір хватіт!

— Досить тобі балакати. Отамо у печі за челюстями здоровий горщик із водою. Налий воду з горщика у різанку та змий ноги! Та випери онучі та повісь отамо біля печі на жердкубалічку… А я полізу собі на теплу піч… — Погоді, погоді, госпожа моя, матушка! Вот тє дєнєжка! Сході ти к єнтой вєдьмє да купі у нєйо цельний етот штоф вінца! У мєня сєводня празднік — Іван Бражнік! Вот думал — уморілся! Как зайду в ізбу, так і засну! Ан нєт — чєгото душу тоска нє отпускаєт. А колі чарочку опрокінєш — сразу і на душе благодать і успокоєніє.

— Хоч ти і лицедій, та, бач, гість. А для доброго гостя чого не зробиш?… Тільки я твою смарагдову карафку не візьму. Дуже гарна річ. А цій змії нічого не можна показувати хорошого — позаздрить і наврочить.

Тоді точнісінько ще впущу і розіб'ю… — Проказала бабуся і заходилась огортати голову теплим запиналом, вдягати одна на другу дві свитки.

Тремтячими пальцями Тимко роздер те колечко ковбаси на три шматки. Що бабуся не вгледить, як він споряджає ті шматки голками і гачками, це він знав. Тільки щоб Прошка не помітив його таємниці!

Але Прошка вже з насолодою плюскотів ногами в різанці. І йому не було ніякого діла до того, чим забавляється його випадкова "коза".

Коли бабуся взяла із мисника куманець та покульгала на вулицю, Тимко зразу ж вислизнув із хати за нею.

Поки старенька тьопала до сусідки вулицею, поки гуркотіла ціпком у стулки воріт, і на неї несамовито забрехали пси, хлопчина перескочив подвір'я. І зразу ж знайшов добру щілину в тесовім паркані.

Пси в мордатого були чутливі. Зразу відскочили від воріт і помчали до паркану між садибами.

Хоч настав лише початок ночі, а палаючий серп місяця проколов зоряну синь неба і висвітив блакитним сяйвом засніжений двір.

Тимко примірявся, як вчив його дід Пацюк, і послав перший протір чорному псові. Хлопчик не схибив, а пес вхопив ковбасу на льоту і проковтнув, не розкусюючи!

Поки чорний пес облизувався, рудий стрибнув до загорожі.

Тимко знов примірявся і, як ото кидають цурку, послав рудому псу другий протір. І цей вхопив на льоту запашну ковбасу.

Тимко примірявся, щоб кинути і Хвесьчиній сучці, так пси кидались на неї, відганяли від пакілля. Зрештою, таки один собака прихопив її за чубок. Сучка пронизливо заскавуліла і кинулась до своєї буди.

Саме тоді і вийшла з хати молодиця, а за нею мордатий гайдук. Білів сорочкою у дверях, а далі не ступав. Гостро цикнув на собак. Незадоволено загарчавши, пси відступили до клуні.

"Ага! Ось де мордатий сховав Лиска". І Тимко обережно відійшов від паркану. І став біля давно занедбаного сажу, щоб облегчитись. Адже за цілий день йому вдалось тільки раз заскочити в кущі. То тепер йому після вечері очі просто на лоба лізли. Він стояв і чурів, пробиваючи гарячою цівкою сніг і ніяк не міг скінчити. А так хотів швидше старенької зайти до хати.

Щоб вона не побачила, що "коза" саме зараз вибігала на подвір'я. Та не вдалося! Поки він запинав каптан, а за ним свиту опускав і на неї — вибійчаний сарафан, стара дотьопала до свого старосвітського покривленого падаючого ганку. І з великим зусиллям видерлася на дві сходинки. Перед тим поставила куманець на ганок біля різаного стовпа. Щоб не впустити, коли підніматиметься по сходинках.

Малий затяг пояс і ступив у глибокий сніг. Навпростець до бабусі — допомогти їй.

Та враз почув тихе рипіння снігу під чиїмись обережними кроками.

Пригинаючись і поволі переставляючи ноги, повернув назад. І зразу ж рипнули старі дубові плахи, і зі скрипом поволі відхилились. Крекчучи та віддихуючись, мордатий гайдук протисся крізь щілину між плахами. І обережно, навшпиньках підійшов до хати. Зупинився коло того віконця, де тільки одна кругла шибочка була прозора.

Оті три віконця із круглими скляними шибками в грушевих дошкахрамах — все, що лишилось недоторканим від колишніх гараздів. Велика рублена хата похилилась на різні боки, вгрузла в землю. А тепер її ще й снігом ледь не під стріху замело з півночі.

Мордатий і так, і так вивертав голову, зазираючи у маленьку шибочку, мов сорока в кістку.

Тут Тимко і згадав про свою вчену сороку. Що вона робить, де вона? Хто тепер зігріє її за пазухою?… Це все через них він який вже день тікає від людей до людей!…

Тимко зі злості аж хекнув.

Мордатий почув те хекання і озирнувся.

Але Тимко встиг присісти за якусь розбиту діжку.

У сінях загупала ціпком бабуся…

І саме в цю ж мить від гостроверхого тину містечка долинули веселі крики, іржання коней і цьвохкання-постріли батогів. Ще й превеликий собачий гавкіт.

Мордатий відскочив од віконця. І з неймовірною спритністю втиснувся в діру паркана.

А шум гучного, буйного виїзду наближався в нічній тиші із шаленою швидкістю.

"Це за нами їдуть!... Хтось здогадався, що я під личиною кози сховався. І тепер..." Здалеку забрехали пси заливчасто, ніби вітаючи добрих друзів. І їм лунко відповіли пси мордатого.

Та мордатий кинувся до своїх собак і, прихопивши їх за обручки, потяг у клуню.

Коли гармидер викотився на пагорбок, то хлопчикові із двору стало видно все.

Вершники на бадьорій рисі розмахували смолоскипами та залізними ліхтарнями, в яких палали смоляні тріски.

Посередині гармидеру троє кошлатих товстоногих коней бадьоро несли широкі сани. За ними на сворах бігли рябі пси.

Як Тимко уздрів смолоскипи та ліхтарні, то затрусився від жаху.

Ліхтарні його налякали смертельно. Як тоді оповідав його Батько про Юду: "взявши роту архієрейських та фарисейських слуг, приходить туди з ліхтарнями, та факелами та зі зброєю..." Тоді вони хоч і тікали козацькими проходами, та поруч був Батько — могутній і добрий захисник.

Малого тіпало зі страху. Аж піт котився йому в очі. І боявся він не того, що його зашмагають або зарубають. І Батько, і дід Пацюк вчили, що всякі муки мають межу. А до межі треба терпіти. А потім людина зомліє. І їй вже нічого не страшно. Тільки Тимкові так страшно, так страшно чекати тієї миті, коли тебе знайдуть і зловлять!

Малий заліз під похилений саж. Встиг побачити, що віконце у Хвесьчиній хаті згасло.

І зразу ж по тому на дорогу викотився шалений поїзд з собаками, смолоскипами і залізними ліхтарнями!

Тимко не помилився — всі спинились перед різьбленими стулками воріт.

Загуркали нагаями у старе дзвінке дерево! Загукали веселими п'яними голосами! Закричали, щоб виходили!

Вилетів на ганок босоногий Прошка. Він пританцьовував на обмерзлім ганку і верещав:

— Сечас! Ну сечас! Сечас, моі вельможниє пани! Ну сечас!

Прошка кинувся назад до хати.

А ця кустодія, з оголеними палашами, при списах і аркебузах, у блискучих кірасах під важкими хутряними плащами крутилась на місці, ніби в танці.

А Прошка все ще не з'являвся.

Тоді двоє вояків спішились і видерлись на ганок. Вдерлись до хати.

Ті, що лишились на дворі, трохи притихли, ніби прислуховуючись до того, що ж там діється в хаті.

Зрештою, двоє вояків витягли назовні Прошку за комір кожуха. А за Прошкою на ланцюгу чапала Марьвання.

Ще під пахвою Прошка тримав козину личину. І тонким баб'ячим голосом благав свою "козу":

— Мєлашка! Мілая! Роднєнькая! Нє прячься. Виході. Нє боісь! Нас к вєльможной панє зовут. Будєм іграть! Будєм іграть!

Але хлопчик не йняв віри, принишк під сажем. Тоді Прошка упав навколішки в іскристий сніг і заверещав:

— Мєлашка! Козонька! Хріста раді прошу — виході! Ідьом ігри іграть!

Та малий затаївся і ледь дихав!

Тоді нижчий вояк вискочив через хвіртку на вулицю. І миттю повернувся із трьома собаками на сворі.

Він вихопив у Прошки "козину личину" і пхнув у писок собакам. Пси понюхтили, понюхтили та й потягли вояка до сажу.

Високий вояк нахилився під саж і виволік за личаки "Мєлашку".

Видно, що вони таки були добре впиті, бо не зауважили, що це перевдягнений хлопчик. Адже хустка зсунулась йому на шию і голова була зовсім відкрита.

Та все покрив Прошка. З якоюсь котячою спритністю він перетяг ланцюг на лікоть і одним порухом натяг назад на голову запинало і зразу ж згори напнув козину личину.

Бабуся в розхристаній свитці і збитій намітці видибала на ганок.

Заламувала руки і все повторювала:

— Ой людоньки добрі! Ой що ж воно буде?!! Ой замордують вас ляхи!

Але вся ця кустодія більше ні на що не звертала уваги і з галасом повернула до містечка.

Та скоро Марьванна почала приставати, ревіла і шарпалась, роздираючи собі носа кільцем.

Тоді Прошка почав проситись змилуватись, не поспішати. Як не дивно, рейтари спинились і сказали, що вони їх повезуть на санках. Тільки якщо він сам посадовить у сани свого клишоногого звіра.

Прошка й попросив, щоб псів відвели якомога далі і добре тримали коней, щоб вони не понесли.

Як його прохання вволили, зразу Прошка заліз у сани і потяг туди за собою ведмедицю.

"Козу" підхопив один із вояків і посадовив боком на коня поперед себе.

І понеслася шалена кустодія зі свистом, ревом, іржанням та собачим брехотом назад по дорозі.

Бризкали блакитними іскрами скалки криги під копитами. А вогонь смолоскипів кидав на зброю і панцирі багряні спалахи.

Спершу перед всім цим озброєним кодлом відчинились стулки головної містечкової брами.

Потім, після короткого проїзду по заснулій ярмарковій площі розчинились стулки свіжотесаних воріт. Зав цими високими воротами була весела метушня і яскраве світло.

З коня "козу" скинули просто в сніг біля дивної хатки на широких різьблених і помальованих санках. І хатка була з різьбленими і золоченими стовпчиками і справжніми малесенькими віконцями.

Посеред двору, на взірець лядських замків, було зведено вогнище.

Полум'я на вогнищі фуркотіло, іскрилося і коливалося червоними язиками, підносилося з пасами диму до здоровенного плетеного із лози і обмазаного глиною, комина на чотирьох стовпах, теж обмазаних глиною.

Біля вогнища тупцювали, гріли руки чужі озброєні люди у дивних каптанах, шапках і плащах. І мова в них була чужа. Окремі слова, що долітали до Тимка крізь волохату личину, були і схожі, і несхожі. Взагалі Тимко вперше побачив стільки ляхів разом.

Як заїхали вояцькі сани зі звіром, то рейвах знявся страшний. Бо кілька свор просто оскаженіли. Та добре, що їхні псарі були не зовсім п'яні і не попускали їх із прив'язі.

От що дивно: ведмедиця, вилізши із саней, спинилась, постояла трохи.

Прошка вже почав хреститись і тремтячими вустами проказувати молитву.

І ще він не встиг закінчити молитву, як ведмедиця піднялась. Та й пішла просто до ганку великого і багатого дому.

І панцирні вояки, і їхня челядь нараз примовкли.

Прошка нахилився до лап Марьванни і по одній поставив їх на сходинку. А три сходинки вона сама подолала.

Прошка витяг з-за пазухи берестяну дудку і в'язку дощечок, насилених на ліщиновий обруч. Пхнув обруч "козі" і зашепотів їй на вухо:

— Трєщі, трєщі! І нє боісь!

Якось не до ладу хлопчик заметеляв обручем і дощечки дзвінко затріскотіли. Прошка за ним задудукав у берестяну рурку. От із таким шумом вони і вступили у панську світлицю.

Світлиця просто сяяла від безлічі яскравих свічок.

А медвяний запах свічок не могли заглушити ні гострий дух оковитої, ні солодкого вина, ні гіркуватого пива, ні смачної урди і калинових пирогів, ні дух смаженої риби.

Місця для лицедійства було доволі, хоч за столом і на лавах попід стінами не було вільного місця. Більше ляхіввояків при всій зброї і доспіхах, менше городових козаків.

А на чільнім місці, трохи ніби на узвишші, возсідало троє. Здоровенний, вже сивоусий лях із золотим ланцюгом на лискучій кірасі. Коло нього білявка потонула у синім оксамитовім плащі із золотими

шнурами і бобровим коміром. І сам господар — козацький сотник. У червонім кунтушу і червонім жупані. Невеликий на зріст, але якийсь ніби грубим теслом вирубаний. Шия коротка, вилиці широкі, безкровні вуста розтягнуті в тонку посмішку аж до вух, як у жаби.

Білявка повернула голову до лицедіїв і на чолі в неї на шовковій стрічці засяяв багряний лал.

Прошка лівицею стиснув плече Тимкові, а помиком ланцюга дав знак Марьванні поклонитись "наісвєтлєйшим панам". Марьванна кланялась на всі чотири боки, а лицедій півником викрикував своє.

— Ясновєльможниє пни! Ми прішлі к вам іздальока показать мєдвєжью науку! Да вот штука, что ми вчерась в корчмє горько пілі, сладко єлі.

Поєтому то к вам, наісвєтлєйшіє нани, опоздалі. Покажіка, Марьванна, как ми пілігулялі!...

І знов почалась та сама "ігра", що й удень біля корчми. Тільки Прошка побоявся повторити свою хитрість із пляшкою та оковитою. Просто Марьванна показувала, як у неї "болить з похмілля голова". Ведмедиця "пекла млинці", облизувала лапу — "обпечену руку", веселиласьтанцювала, коли до неї "на бліни прішлі блядуни"... Звичайно, далі лицедій наказав Марьванні показати, як хлопчаки крадуть горох, як баби ходять на ставок купатись і пробують ногою, чи тепла вода. При тому він вихопив у "кози" обруч із дощечками, клацав ними щосили і виспівував дурним голосом:

Как Ніканоровна

В пруду купалася.

Большая риба єй

Мєж ног попалася!…

Білявка в дорогоціннім оксамитовім плащі зацікавлено дивилася і уважно вслухалася у всі базаринки Прошки. Хоча було видно, що половини всього вона не розуміє.

Ще Прошка, зрештою, ужив свій бубон, що весь час у нього метелявся при поясі. Прошка калатав щосили — Марьванна тікала від "кози", а "коза" її наздоганяла і буцала.

А далі ведмедиця мала показати взнадобилась рушниця. Один із рейтарів наказав своєму пахолку принести свій карабін.

Прошка вставив той карабін у лапи ведмедиці і задудів щось схоже на турецьке. І потяг за ланцюг по колу вчену тварину. І ведмедиця кумедно переставляла пазуристі лабети, високо їх піднімаючи.

Білявка із зеленим венеційським келихом у руці уважно, але ніби злісно, споглядала "турецьку муштру".

Цього разу Прошка, певно, перегнув палицю — занадто довго тупцювала Марьванна на задніх лапах. Так довго навіть вона не могла витримати ходіння на задніх лапах. Ведмедиця впустила на долівку карабін, стала на всі чотири і заходилась його шарпати своїми страшними пазурами.

Вже й рейтар зі страшною лайкою кинувся забирати у звіра чудової німецької роботи карабін.

Але Прошка відчайдушно кинувся йому навперейми:

— Пан! Пан! Нє надо! Она сдуру может задрать!

Підпилий вояк заволав:

— Пся крев! — І потяг з-за пояса пістоль.

Та він не вистрелив у ведмедицю.

Це ведмедиця щосили лупонула пазурами по колісчатому замку. Запобіжник зіскочив. Пружина звільнилась, і сталеве колісчатко з тріском викресало із кременя цілий сніп іскор. І зразу ж гахнув постріл. Спалах і густий дим залив світлицю по низу.

Всі просто отетеріли.

Першим отямився вирлатий сотник.

— Нікого не влучило? — Проникливо спитав він.

— Влучило, влучило... — Простогнав товстий кухар.

— Кого? — Стрепенувся сотник, а всі мовчали.

Білявка притулилась до сивого ляха.

— Та ні в кого, а в барило із грушевим квасом.

Дим осів помалу. І всі побачили, що Марьванна сидить на задніх лапах у калюжі квасу. Морду поклала на барило і обхопила її згори, мов говорячи: "І що я наробила?!" При цьому видовищі п'яне панство заревіло, загоготіло, застогнало!

І білявка, нарешті, засміялась. Злегка похитуючи білим личком і пускаючи самоцвітом багряні іскри, вишкіряла рівнесенькі зубки з-під пухкеньких коралових вуст і заливалась дзвінким сміхом.

Як старший лях побачив, що білявка сміється, аж просяяв весь, ніби помолодшав.

"Коза" Тимко стояв ні в тих, ні в сих і зачудовано зирив зі своєї волохатої схованки на біляву панну.

Сивоусий лях щось сказав на вухо білявій. Вона відповіла йому голосно сміючись. Тоді він дуже поважно звернувся до сотника.

Сотник аж сочив, схилив у послуху голову. Вислухав ляха, ловлячи кожен звук. Наказав комірничому:

— Нехай поки що сидять у кутку. Та дай їм вареників з урдою. Нехай московські блазні теж святкують. Хто їх ще так почастує?

Прибіг пахолок і поставив перед лицедіями добру макітру з гарячими варениками.

Прошка, як завжди, згадав якусь їхню бобану мать, і пообіцяв, тільки невідомо кому — сотнику чи ляху? — таки показати знов таки ту саму бобану мать! Після цього стяг свого довжелезного латаного-перелатаного кожуха. І сам сів, і "козу" посадовив.

— Ти, Мєлашка, кормі Марьванну. І сама нє плошай. А я подрємлю малость... — Сказав Прошка і, притулившись брудною сорочкою до теплих кахлів, миттю заснув.

А в світлиці тільки починалось шляхетську гульбище. Для початку сивий лях наказав своїм пахолкам принести барило щирого токайського вина. Наливали в келихи і чарки. Лили і мимо! Пили і віншували один одного.

Звідкіля й об'явились панські челядники-музики. Весело завищала скрипка, задзвеніла лютня і засвистіла флейта. Під бадьору музику

виголошувались такі гучні здравиці, що можна було подумати, ніби це вшановують самого короля і його родину, а не командира рейтарського загону, що "поспішав" до Канівського замку. Дивно поспішали польські рейтари вже четвертий тиждень із Києва до Канева. Так поспішали, що в одних містечках і на три дні спинялись. А де тільки на ночівлю, або просто на обід.

Але ніде не відмовлялись від щедрого "русінського" пригощення. А раптом воно їм видавалось не дуже щедрим, то кіннотники виразно натякали хазяям, що гостям треба і подарунки піднести.

Надвірні козаки кланялися, розтягували роти в усміху і несли, як сказав би Прошка, "поднос". Він кілька разів удень повторював: "Москва, мілок, поднос любіт!...". А меншії люди — селюки, міщани та сім'ї козаків-уходників — ті й писнути не могли.

Під музику добре пилися чужі медивина та й пивогорілка. І добре жерлася і чорна ікра, і осетровий балик запорізький, і смажені в сметані карасі, і юшка із стерляді, і, звичайно ж, неповторна смажена печінка миня! Білява панна зовсім ожила і улесливо, але дуже наполегливо, звернувся до поважного ляха:

— Вуйку кохани! Запрось мнє вачпан до таньца! — І цмокнула його в червону щетинисту щоку.

Отут така музика вдарила, така забава почалась, що Тимко і про найсмачніші вареники з урдою забув, і про Марьванну. І залізний ланцюг випустив із рук.

Бо панна, мов метелик із кокона, звільнилась із дорогоцінного плаща і постала перед усіма у сяючій золотом парчевій сукні. На її довгій оголеній шиї важка низка перлин спалахувала теплим сріблом. А в глибоченнім вирізі сукні між двох білих пружних опуклостей блискотів золотий медальйон із кривавими лапами.

Крутився, наче молодий півень і по всій світлиці просто носив небогу в обіймах.

Молоде вояцтво в захваті ревіло своєму гершту: "Сто лят!", тупотіло ногами, гупало кулаками по дубових дошках козацького столу.

Вирлатий сотник піднімав разом із ляхами келих, горлав: "Сто лят!" і непомітно стежив, хто і як із його козаків "радіє" панському веселію.

А малий тільки й бачив, що спалахи світла на золотій сукні, пасма білого волосся, що вибилось з-під зеленої шовкової стрічки, величезні блакитні очі в обсаді пухнастих закручених вій. А часом і маленький гаптований золотом черевичок, що з'являвся з-під сукні при особливо швидкому повороті…

Коли танець скінчився, всі скочили на ноги, загукали в один голос: "Сто лят!" і навіть кілька рейтарів лупонули з пістолів у стелю.

Сотник розтяг тонкі вуста в улесливій посмішці і тільки кланявся командиру рейтарів, підіймав келих і проказував:

— Ваша милість! Ваша Милість… У мене немає слів!!! Немає слів!…

Сотник поставив на стіл келих, ляснув у долоні і гукнув когось.

І зразу ж, поки лютнист підтягав струни, із сіней зайшла зграбна чорнява дівчина. І несла на карбованій таці зелений глек та два зелених кухлі канівської роботи.

— Ясновельможне панство! Любі гості! Для втамування спраги і насолоди душі випийте нашого узвару! — Сотник схопив глечик і наповнив зелені кухлі…

Марьванна, почувши волю, вигребла із макітри вареники. Як їй вдавалося запхати собі в пащу через вузький отвір шкіряного намордника, а які просто розквасила собі по всій морді. Після вареників піднялась і попхалась потиху попід стіною. Вишукуючи якісь крихти та окрушини. І наштовхнулась на барило з пивом. Спочатку ніяк не могла ухопити чіп. Але, зрештою, якось боком прихопила його через щілину між пасами шкіри і висмикнула із барила. З шипінням і плюскотом зачуріло пінне пиво на долівку. А кмітлива Марьванна підставила під пінистий струмінь пащеку і намагалась якомога більше засмоктати хмільного пійла.

Товстий кухар, а він був зовсім тверезий, кинувся до ведмедиці. Вхопив її за густу шерсть на чубку. Але вона, просто як людина, відтрутила його лапою і він із зойком гепнувся на підлогу.

Ось тоді й інші звернули увагу на те, як ведмедиця намагається насмоктатись пива.

І "коза" Тимко отямився і скочив до ведмедиці і схопив її за ланцюг.

Але панна гостро наказала: "Не руш!" Пила узвар малими ковточками і весело, дзвінко сміялась, споглядаючи ведмежу пиятику.

Від затишшя прокинувся Прошка. Протер кулаком очі і закричав на Марьванну.

— Машка! Блядь ти сраная! Ану на мєсто!

Марьванна підвела сліпу морду і неохоче почапала до хазяїна, клацаючи по підлозі довжелезними паззурями.

— Чого він її перебив? Було так цікаво!… — Невдоволено закопилила губи панночка.

— Ти, блазню! — Гарикнув стражник. — Чого ти перебив ведмедицю?!!

Бачиш: ясновельможная панна сердиться!

— Да я так… Для порядку… Єжелі ясновельможная панна позволіт, я покажу єй хітрость с баклажкой віна…

Панна милостиво дозволила.

Прошка, послабивши намордник, показав той самий фокус, що й біля корчми. Тільки що не з глиняною баклагою, а із срібною пляшкою. Ті кілька добрих ковтків оковитої, що дістались Прошці, "поправили" його. Він зробився знов верткий і бадьорий, як би й не товкся перед тим цілий день і майже всю ніч.

Потім Прошка "поговорив" щось із Марьванною, пошепотів їй щось на вухо і вона "на згоду" закивала головою.

Панночка із дитячим захватом дивилась на це лицедійство московитина Прошки.

А Тимко з не меншим захватом дивився з-під личини на панночку. Тут півнячим голосом Прошка оголосив, що Марьванна зараз покаже, як бусурмани їхньому Магомету моляться. І заревів голосно і пронизливо, мавпуючи заклик муедзіна! Аж пси на дворі збрехнули на його завивання.

І зразу Марьванна звелась на задні лапи, а передніми закрила морду.

Потім опустилась, припала мордою до підлоги, а гузно високо задерла.

І так кілька разів під дике завивання Прошки.

Панночка неймовірно розчулилась і щось зашепотіла дядечкові на вухо.

Сивоусий лях насупив брови і розвів руками: "Що з вами, з красунями, зробиш?..." і одразу покликав свого пахолка. Той звідкілясь, з-під довгого каптана витяг золоту монетку і подав панночці.

А вона вже покликала "козу" і вклала їй у гарячі репані пальці дорогоцінний золотий пелюсток монети.

"Коза" схилила дерев'яну морду і дерев'яними вустами ніби поцілувала пещену ручку шляхтянки.

"Коза" зразу ж віддала монету Прошці.

Прошка впав на коліна і потяг за ланцюг ведмедицю. І отако, стоячи навколішках, він разом із ведмедицею кланявся панночці. І з його сірих олов'яних очей котилися гарячі сльози.

— Іди, іди. Твої забави скінчились! — Суворо виголосив сотник.

Прошка звівся на рівні ноги і ведмедицю підняв на весь зріст. І вдвох вони порачкували до дверей, вклоняючись і хазяїнові, і гостям.

Так вони опинились у прохідних сінях, з яких на двір вибігали пахолки і в які забігали з двору люди.

Прошка хотів погрітись біля велетенської жаровні під плетеним комином.

Бо надворі ще глупа ніч, ще й до о півнях багато часу. І ніхто їм браму не відчинить зараз, щоб вони повернулись до ласкавої бабусі досипати сни у її старосвітській хаті.

Але ціле кодло п'яних польських пахолків прогнали їх, ледь не штурхаючи ратищами в спини. Наказали їм іти геть, бо собаки від звіриного духу просто казяться.

Отак їх витурили з панського двору, навіть не дали біля комина погрітись. І що добре Тимко запам'ятав — перед ляхами ніхто із місцевих не захистив. Тільки раптом один із місцевих гайдуків хотів чомусь вхопити за шкуру "козу". Але ведмедиця якось зауркотіла утробно, і той воячок у вовчій кучмі відсахнувся і більше не поривався зупинити лицедіїв.

Яскравий палаючий серп місяця і незліченні грудневі зорі добре світили на засніжену землю. Блакитними іскринками мигав сніг. Але тіні від місячного сяйва падали темні й непрозорі, як найгустіший атрамент.

Прошка накрутив ланцюг на руку і тримав Марьванну просто за обручку.

Чапав поволі, загрібав іскристий сніг стоптаними личаками і дивно сопів.

Тимко все ще не бажаючи знімати козину машкару, випередив лицедія і зазирнув йому в обличчя.

Малий схопив за бубон, що без діла метелявся при поясі.

— Дядьку, дядьку! Чого ви плачете? Та нам… та вам… сама панна!!!

Сама панна за ігру дала золотого!

— Шша, малєц! Тогото і плачу! Да у нас на єтот золотой вот так можна года два прожіть і нє тужіть!... Да нєт! Вру — гораздо болєє тово, і каждий дєнь по чарє віна іспівать!!! Да как я только вєрнусь в наше родімоє царство, золотой вміг отбєрут. У нас золото нє позволєно подлому люду!... Да і лєпшим сказано: злато, что заімєют в чужіх землях, надоть в казну царєву вєрнуть... Да і стрєльци на граніцє мєня за енто злато лібо в ізмєну ляхам запішут... Лібо — удєлают!... А дукат промєж собой, так, како стражніки різи Хрістови, в кості і в зєрнь розиграют...

— Дядьку, дядьку! — Зашарпав Тимко лицедія за полу. — А золотий сховайте в онучу і мовчіть. Нічого їм не кажіть! І дукат лишиться у вас! — Радісно порадив хлопчик з-під машкари.

— Нєльзя у нас власть обманивать!... "желі у нас подлий чєловєк с золотом об'явітся, єго в одін міг, і дажє моргнуть нє успєєт, єго викажут стражнікам. Ілі дякам разбойнаво пріказа... А там мастєра зєло вєлікіє!

Лібо на дибу вздьорнут, лібо так батогамі пропарят, что в крові іскупаєшся!...

Прошка замовчав, утер сльози і так голосно висякався аж ведмедиця морду повернула.

Малий був дуже засмучений поясненням Прошки і почав думати, яку б добру пораду дати ведмежатнику. І нічого не міг придумати.

Так вони мовчки втрьох і тьопали засніженою вулицею, то поринаючи у чорну тінь без сліду, то виринаючи в блакитному місячному сяйві. Вони йшли мовчки. Але собаки, тільки до них долинав запах звіра, миттю скаженіли і здіймали шалений гавкіт. В іншу пору від рейваху такого із хат повискакували б люди. Та зараз був ярмарок. А в ярмаркові дні, особливо ночі, все не так.

— Куди ми йдемо? — Зрештою спитав Тимко.

— Да глаза би мої нє відєлі! К жідовіну ідьом золотой пропівать! А пропаді оні пронадом, такіє панскіє ласкі!!!

Коли вояки товклися біля старосвітської садиби, а потім і забрали з собою лицедіїв, мордатий сидів тихо. І молив Бога, щоб його пси, яких він запер у клуні разом із конем, не подавали голосу. Все було гаразд. Але Хвесьчина сучка розбрехалася без всякого угаву. Та на таке ледащо ніхто не звернув уваги.

Потім мордатий обережно, на два пальці, відхилив двері і прислухався.

Сучка вибрехалась, і запала така тиша, що було чути, як перегукуються при брамі стражі і вояки, які привезли лицедіїв. Коли і цей далекий шум затих, мордатий сказав полюбовниці:

— Хвесько! Піди та дізнайся, що там таке трапилося… Щось там не теє…

На босу ногу чоботи, так сяк плат на голову, на плечі кожуха, і вже була перед хвірткою.

Постукала, а як ніхто не відгукнувся, що штовхнула незамкнену хвіртку і заскочила на подвір'я — та й до хати.

І тут двері були незамкнені.

Навпроти челюстей печі, якраз при вікні яскраво палали скалки у просвіті, час від часу закручуючись червоними жаринками. Жаринками опадали в різанку і з шипінням гасли.

Старенька бабуся стояла рачки і віхтем визбирувала воду з долівки і оджимала в різанку.

— Бабусю, голубонько! Ви мене чуєте? Чого це ви двері не зачиняєте?

Такий зараз час непевний! Треба стерегтись… А я оце поклалася спати і навіть не повечеряла! — Хвеська прикрила рукою рота, бо тількино вона виїла з крутілем миску сиру з часником і запила добрим кухликом варенухи. — Лягла зразу спати, як тільки темно стало… Бо мені щось голова боліла, так боліла! А щоб заснути, так я півчарочки наливочки випила і зразу заснула.

Отож я сплю, сплю, і сниться мені щось таке погане, страшне… Ніби вовки вашу хату обступили і виють, виють! Прокинулась — коли бачу: у вас віконце світиться. Думаю: треба мою милу сусідоньку, нашу бабусю, провідати! А чи не сталось там якоїсь пригоди раптом?…

Старенька крекчучи підвелася і широко розставила руки. Бо Хвеська нахабно впритул приступила. Тільки що не штурхонула здоровенними цицьками стареньку бабусю. І витягала щосили шию, намагаючись зазирнути через голову старої.

— Спасибі тобі, сусідонько, за турботи, за те, що згадала стару. Ходи собі з Богом, сусідонько! Іди додивляйся сни. Та нехай тобі добрі сни насняться!

Хвеська ще раз зазирнула за стару, ставши аж навшпиньки. Хмикнула задоволено, крутнулась і, не попрощавшись, вискочила з хати. Вона миттю проскочила на своє подвір'я.

Прожогом залізла на піл до коханця під теплу ковдру.

— Уууу! Так замерзла, аж зуби цокотять! Погрій мене, котику-мурчику мій миленький!…

— Погрію, погрію! Ти діло кажи!

— Та яке там діло?! Я тобі вже казала: у старої лицедії заночували. А як за ними кустодія лядська прискочила ти сам бачив. Може вояки щось і шукали. Тільки певно нічого не взяли. Бо такий здоровенний козуб просто на долівці лежить, і з нього такою рівненькою купою вивалились два менші козубки, якісь дудки, ганчірки чи онучі. І здоровенний моток лика.

— То вони личаки нові плетуть, як старі подеруться…

— Ото і все!… Ну, погрій мене, котику-мурчику. Бо моя киця так замерзла, так замерзла… От помацай — холодненька і сухенька, як у дівчинки… Ну помацай, котику мій миленький! Ну помацай!

— Отакої вигадала! Що я — парубчак який, що куни ще не торкався? Ти ото, Хвесько, як сухе, то намасти сметаною. Та добре ноги задери і розчепір, щоб ото мені черево твоє не заважало! Чуєш?!

Хоч мордатий не вже не довго і не глибоко човгав у Хвесьчиній куні, невірна молодиця настогналась і навищалась досхочу. А в кінці, просто завивши по-собачому, намагалась вкусити його за плече. За це одержала доброго ляпаса. Від цього ляпасу застогнала, струсилась у судомах і з солодкими сльозами опала на постіль.

Мордатий обтерся її сорочкою, кинувши:

— Ну й тече з тебе! Як із телиці!

І поляпав босими ногами до столу. Вхопив навпомацки глечик і пожадливо ковтав кисляк, аж у горлі булькотіло. Перервався і спитав:

— Хвесько! Куди ти мої чоботи запхала? Долівка, як крига! Ти що, раз на тиждень піч розпалюєш?

— Котику мій солоденький! Іди, я тобі ніжки зігрію, я тобі ніжки поцілую!

— Одчепись ти зі своїми поцілунками. Де мої чоботи?

— Ой, котику-мурчику! Я така дурна, зовсім забула, як тебе бачу — геть все забуваю…

— Та не базікай, кажи, що забула?

— Там на лаві ще лежала полотняна торба. Не старої. І ще червоні чоботи… з підківками… І ще там була шапка-мазниця…

— Хвесько! Швидко розпалюй посвіт! Та швидко, швидко!

— Що трапилось, що таке?!

— Не репетуй!!! Мені зараз, зараз треба до цієї старої шкапи — Чого, для чого? Та що з неї візьмеш?!

— Оті чоботи і шапку! Все сходиться — і червоні чоботи, і шапка-мазниця. Вони були на тому палієві, що панський ліс димом пустив!

— Та чобітки наче дитячі… Який там палій?

— Ти, Хвесько, дурна баба! Ну хіба малий вогню не викреше? І червоного півня йому легше пустити! Легше причаїтись, бо мале!

Вже не криючись, мордатий пройшов крізь дірку в паркані і штурхонув старосвітські, обковані фігурними штабами, двері. Але двері не піддалися.

Тоді він застукав кулаком по дзвінкому дереву.

З-за дверей старечий голос, перериваючись, спитав:

— Хто там тиняється серед ночі? Га?

— Відчиняй, стара! Я стражник пана Мальхаревського. Ти переховуєш паліїв і злодіїв!

— Ні тебе, ні твого пана не знаю і знати не хочу! Іди геть! — Вже не затинаючись відповіли з-за дверей.

Мордатий спробував силою відчинити двері. Але вони були добре спрацьовані старими майстрами. Нічого в нього не виходило. І скоро його хмільний запал перейшов у безладну лайку. А потім він і взагалі відступився, кинувши на прощання:

— Ну почекай, стара курво! Як зійде сонце — по тебе прийдуть.

Мордатий відхилив плаху паркану і опинився на подвір'ї Хвеськи.

Спочатку стара рибацька вдова почула, як вискнув її рябий собачка. Тут вона відчинила двері і побачила, що через перелаз переступає странній, не тутешній чоловік. Подорожній був у темній кирeї з відлогою, а на плечі тягнув якісь ніби шисти.

Вдова чомусь застигла і навіть двері не закрила, ні ширше не відкрила.

Він сам ширше розчинив двері і пройшов повз хазяйку через сіни до хати. На образи перехрестився, та відлогу з голови не скинув.

— Ось хрест святий, моя матінко, що не можу лиця показувати! — Притишеним голосом сказав незваний гість. — Та вам краще мене не бачити. Бо раптом знов до вас прискачуть, та й почнуть питати про мої прикмети. Час такий непевний… Ще почнуть мордувати. А людське тіло слабе, може піддатись… Скажіть, моя матінко, а вони про хлопчика питали? У чорній мазниці із червоною стрічкою. І ще на ньому був пояс червоний вовняний луцького візерунку… Чого ви, моя матінко, мовчите? Ви мене не бійтеся! — Добрий чоловіче, мені за себе не страшно. І так зажилася — вже нікого моїх нема. Тільки от я скажу, а раптом від того комусь біда буде?

— Вони конокради й душогуби! І їм вже амінь сказано! От вони у вас двічі були. Перший раз не довго. А другий раз вони у вас, моя матінко, обідали…

— Обідали? Та вони мене обдерли! І сало, і яйця, і хліб і горщик каші — все потріскали! Як сарана! Ще й гуску забрали та й подалися до війта бражничати!

— Бачте, а от про гуску я й не знав… То що вони про хлопчика говорили?

— Та що вони там про хлопчика говорили? А нічого… Так, сміялись над одним, що він того хлопчика палієм вважає. А він їм казав, що його приятель йому казав, що таки певно палій — малий у червоних чоботях із підківками, у чорній мазниці із червоним верхом… Та ще він їм казав, що він того хлопчика вловить! А вони йому казали, що пан їх послав парубка і рабиню ловити!… Ти б ото побачив, через яке ледащо такий соколик пропав! Якби вона пропала, то й не біда. Але вона і його в могилу потягла! І таке воно мале, чорне, та ще й у ластовинні. Тьху, та й годі!

— А звідки ви знаєте, що вони обоє в могилі?

— Та кому ж іще, як не мені знати?! Вони тікали по річці до Дніпра. Як вони прокинулись і вийшли з хати, я не чула. Вони вийшли потайки і від мене, і від хлопчика. Бо він до них як би прибився. А там, за горою зробилась в Дніпрі опарина… Воно туман був, і густа опасть… Вони обоє в опарину і пішли… Гайдуки ті мені показували зелене запинало. Довге і дороге. Воно за край криги зачепилось. А їхній отаман просто з конем звалився у воду.

Отамана вони врятували, а коня його під кригу затягло. Ми, рибалки, знаємо, що з Дніпром-батьком не можна жартувати! Думають, як крига постала товстенна, то можна й не берегтись, бігати, як по полю?! Еге, як би не так! Ага, в хлопчика ще була вчена сорока. "Бабамама" говорила.

— А хлопчик не пішов під кригу?

— Тю на тебе, чоловіче! Ну як ти не розумієш? Я ж тобі по-людськи кажу: коли гайдуки повернулись до мене сушитись, один все поривався вловити хлопчика. Бо хлопчик тоді тікав від опарини, коли вони скакали до опарини. А коли вони до мене їхали сушитись, то хлопчик десь у кущах подівся…

— А куди гайдуки збиралися далі? Не казали?

— Та я ж тобі казала, що вкрали в мене гуску і подалися пиячити до війта.

— Не плачте, матінко. Ось вам гроші… Та я вас знов питаю не про війта, а куди збирались гайдуки?

— Не знаю… Та певно, що назад до свого пана, щоб похвалитись, що втікачів під кригу загнали… А гроші твої, чоловіче добрий, я не візьму, бо я тебе не знаю. І не знаю, чи такі великі гроші чисті?

— З моїх рук вони чисті. А до мене — не знаю. На грошах завжди є кров.

— Я не про те, чоловіче. Я про те, чи вони не чортові?

— Не чортові. Ви, матінко, на них купіть собі гуску. А ще замовте службу по парубкові і рабині.

— Тю на тебе, чоловіче! Та вона ж поганської віри! Ти що — нехрещений чи єретик?! Га?

— А часом він вам не казав, що вона хоче хреститись?

— Та казав… І вона казала. Вона й "Отче наш", як всі вечеряли, не збиваючись, сама проказала… А до чого це ти?

— От і замовте службу по утоплених… А мені оце скажіть: чи на річці де є опарини?

На річечці немає опарин. Але трясовина там навіть у люті морози не застигає… Хочеш подивитись на опарину?.. Страшна опарина. За один день двойко забрала… І коня затягло під кригу… Течія там!… Думаєш знайти хлопчика?.. Хто ти йому будеш?

— Батько!

— Схоже. Щось у ньому таке затяте, як і в тобі. Він щось говорив наче, що батько йому наказав іти до Києва, якщо він не повернеться на…

— Покрову…

— Точно, що малий такий навіжений, як і ти! Ну хто при здоровому глузді серед зими одну дитину жене до Києва? Та ще в наш час?! А воно таке мале, а таке запекле, що й пішло!.. Ну, обоє рябоє — що син, що татко! Ага… Ти, якщо хочеш його наздогнати, якщо він не замерз десь у яру, то йди шукай його сліди отам о на кручах… Ці, як вертали до мене сушити отамана їхнього, сліди хлопчика загубили під вербами…

— І ви, моя матінко, це все пам'ятаєте?

— Як треба, то все згадаю! Ще не здитиніла!

— Тоді треба, моя матінко, щоб ви пригадали, а чи не збирались вони куди далі після війта?…

— Щось говорили, що треба в садибу панську сповістити про втікачів і на ярмарок заскочити. Гріх, казали, ярмарок проминути…

— Де на ярмарок найкращий шлях?

— Тільки один є подом. Бо горбами зараз далеко не зайдеш. Отам о, через річечку, за грудами сходяться Три Яри. Ти їх одразу пізнаєш. Через середній яр якраз вийдеш на ярмарковий шлях… Ага, і ще от що пригадала: той говорив, що на ярмарок приїде якийсь Сметана на новім коникові. Всі вони говорили, що коник добрий пробіяка.

— Якої масті — не згадували?

— А як же! Половий коник під турецьким сідлом.

Чоловік замовчав. Здавалось, що він навіть не дихає.

Стара теж застигла і мовчала.

Мовчанка тяглася неймовірно довго.

Нарешті, чоловік під киреєю глибоко вдихнув повітря і голосно видихнув. — Пригадайте, — прохрипів спраглими вустами, — моя матінко, а чи не говорили вони — чого цей Сметана так на ярмарок поспішає? Цього коня продавати? Чи ще чого?

— Та ні, всі сміялись, що він до якоїсь шинкарки на зальоти.

— Що за шинкарка? Вдовиця?

— Та ні! Говорили тільки, що в неї чоловік — дурень, та дві гарні дочки.

— До такої старої полюбовниці? Щось воно не того…

— А я хіба знаю?..

Чоловік помовчав, а потім, вирівнявши і дихання, і голос, проказав:

— Матінко моя! У вас на комірних дверях добра сітка висить. І кармачок теж. Позичте, якщо ваша ласка…

— Бери!… Ти його заріжеш, чи задушиш, чи цуркуватимеш?

— Я його на кармак вловлю і на кукан насилю.

— А сітка?

— А сітка на панських псів… Ось що, моя матінко, раптом сітка порветься, чи кармак лусне, і я не зможу позичене повернути — то ось вам застава!

І чоловік дзвінко припечатав на кришку діжки з квасом цілий йохим-сталяр…

Стара не утрималась і зі шпарки дверей стежила, як раптовий гість іде вниз по глибокому снігу поміж яблунями. Скинув з плеча ті довгі свої чи шисти, чи довгі дощечки. Поклав на сніг. Щось, нахилившись, робив із ними. Нараз випростався трохи, нахилившись ніби вперед, змахнув і вдарив тонкими шистами у сніг. І зразу посунувся з місця і отак о, напівзігнувшись, полетів униз, петляючи межи засніженими яблуньками та вишеньками.

А ще кілька тижнів по тих відвідинах садиби рибацької вдови рябий песик не хотів заходити до хати. Якщо стара вдова брала його за обручку і тягла до хати, він скавулів, огинався, і, зрештою, вирвавшись, тікав кудись під розсохлого старого човна.

Потім песик все ж заспокоївся і забігав до хати. Але завжди обминав те місце, де стояв чоловік у киреї з відлогою.

Споглядаючи таку чудасію, рибацька вдова хрестилась. І йшла помацати в закапелку комина, а чи не щез раптом той здоровенний срібний таляр, як ото вмить і назавжди щез із хати странній. Але таляр ваговито лежав на місці.

А на першу монету, як і загадав странній, вона собі аж п'ятеро гусей купила і молитву замовила за упокій душі закоханих утопленикiв.

Чоловік у киреї, з підіткнутими полами, плавно скотився з горба на річище.

Широко човгав лижами по твердому злежалому снігу. Пробіг може сотні півтори саженів, як став і плавно, ніби послизгом, підплив до кущів осоки. За осокою у просвіті між товстенними вербами пообіднє сонце

золотило злежалий сніг на схилі високої груди. І синіми тінями чітко малювало сліди аж до буйних заростей реп'яхів на самісінькому версі.

Мандрівець нахилився, відв'язав лижі. Потім і лижі, і палиці ніжно обгорнув накидною сіткою з безліччю глиняних грузилець, а тоді туго стягнув плетеною шовковою шворкою. І все закинув за спину, як ото мушкета чи карабіна.

Коли чоловік підступив до початку слідів всякі сумніви в нього пропали — чоботи були невеличкі, як ото на підлітка. У кількох місцях, де сніг не обсипався, добре відрізнявся відбиток підківок. Підківки були і на каблуках, і на носках.

"По таких карбах і панський лакиза слід пожене! Ах ти ж матері його ковінька!" — закляв шукач і подерся вгору по крутому схилу. Кілька разів він зависав на одних руках, вчепившись за кущі. Вже перед самісіньким верхом покотився вниз. Але затримався і рачки виповз нагору.

По слідах спочатку поспішив до урвища, що нависло над опариною. Та на півдорозі до урвища побачив за кущами реп'яхів, що ті ж самі сліди ідуть назад від прірви. Тільки трохи нижче по схилу на Північ.

І він, не гаючи часу, пішов по тих слідах від Дніпра.

В якомусь бляклому небі сонце невпинно спускалось до обрію.

"Треба швидше до тих Трьох Ярів дістатись!" Знову став на лижі і широкими розтяжистими кроками, щосили штовхаючись налицями, побіг гребенем високого груда.

Здоровенні зграї щиглів, чижів і чечіток, налякані бігом людини, із голосним криком пурхали з поживних реп'яхів.

І спалахували в променях передзахідного сонця сотнями червоних, жовтих, рожевих і білих самоцвітів.

На рівному і на невисоких пагорбах подорожній був добрим лижварем.

Та при крутому спуску з гори на шлях не втримався на ногах і впав з усього розгону.

Далі він не став спускатись на лижах. Одну лижу, що лишилась на нозі, зняв. А до другої пробився, кульгаючи і борсаючись у глибоких кучугурах.

Коли ж він спустився в найглибшу улоговину перед Трьома Ярами, то тут і згубив сліди підкованих чобітків. Вони кінчались за яких десять сажнів біля краю шляху. Далі все було затоптано людьми, заїжджене полозами саней, забите дрібними ратицями овець і кіз, копитами коней, ратицями волів і корів, слідами собак. Тільки в кількох місцях побачив виразні, окремішні людські сліди. Здоровенні сліди, сліди личаків. Але не нашого плетива, як на поліссі. А поруч сліду личаків ще й здоровенні ведмежі сліди.

Проте далі й сліди дивних личаків, і відбитки ведмежих лап було затолочено людьми.

На всяк випадок, странній пошкутильгав до Третього Яру. Там слідів було зовсім не густо.

Всі сліди завертали сюди, до Другого Яру.

А на південь, у Перший Яр, не показував жодний слід!

Зрозумівши, що витрачає дорогоцінний час, поки світить сонце, він поспішив Середнім Яром.

Він краще затягнув пояс і поправив відлогу, бо починав наче потягувати гострий вітерець.

Якийсь вершник, підпило мугикаючи, ще здаля, в спину, спитав чоловіка у темній кирeї:

— І чого ти, очкурю, шастаєш по дорозі? Золотого згубив?

Чоловік з-під відлоги хрипко спитав:

— Ведмедя і литвина у личаках не бачив?

— То ти ведмедя згубив, очкуре сраний? Ох-хо-хо! Ведмедя?!! Ох-хо-ха-ха!

— Чоловіче, як не бачив, то їдь собі з Богом!

— Та ти мені, козаку… Та щоб я ото їхав?!

— Та я тебе!…

І пустив коня прямо на подорожнього.

В цю мить вітерець підхопив з дороги дрібні соломини, якесь сміття і поніс коневі назустріч.

Тільки це сміття закрутилось навколо вершника, як кінь шалено загоготів, аж ніби йому в череві забулькало. Здибився і в неймовірному стрибку відскочив набік від перехожого. Вершник ледь втримався, вчепившись за гриву обома руками. Отямившись, він намагався натягти узду.

Та кінь, рвучи собі залізом губи, шаленим чвалом помчав по дорозі до містечка.

І вже від західного червоного сонця понеслася поруч із конем довга, довжелезна синя тінь, залазячи аж на схил засніженого поля.

Подорожній знов нахилився до слідів на дорозі. Та чомусь одразу ж підвів голову і зиркнув услід підпилому забіяці.

І від того, що побачив, він аж вдарив рукавицями об закасані поли киреї.

На пагорбі, може в сотні сажнів праворуч від дороги, довга тінь на якусь мить розбилась, розламалась, западаючи в ямки слідів.

Прикульгуючи, чоловік поспішив угору по схилу поля. До тих слів, що так раптово виявила тінь вершника.

Сліди вели через поле до присадкуватого засніженого бурдею.

Чоловік уважно споглядав сліди чобітків з підківками, здоровенних личаків і ведмежих лап.

До самісінького бурдею сліди лягали чітко, виразно.

Але вже перед дверима сліди ці були затолочені багатьма ногами.

І ті, інші сліди здорових ніг завертали широкою смугою за бурдей на схід.

Чоловік скинув з-за плеча лижі. Витяг з-під киреї широкого черкеського чингала. Взяв його в зуби. А тоді витяг з-за поли короткого пістоля з коліщатковим замком і відхилив запобіжник.

Лівою рукою вийняв чингал із зубів і виставив перед себе. Правицю з пістолем притис ліктем до стегна і обережно підбіг під саму стіну бурдею.

Не поспішав. Обертався на всі боки. Прислухався і придивлявся у густіючі сутінки.

Він щосили вдарив неушкодженою ногою в двері і зразу ж, миттю, відхилився набік.

Двері дзвінко загули і з голосним рипінням відійшли всередину.

Хоч подорожній і поспішав, ще при світлі потрапити до бурдею, та однак у бурдеї вже були глибокі сутінки. Він обережно відкотив ногою обмолочені снопи від купи. Ні за снопами, ні під снопами нікого не було.

Але він послизнувся і ледь не впав ще й тут, у бурдеї!

Це була якась темна крижана пляма.

Темніло з кожною хвилиною.

Довелось шукачеві запхати пістоля назад за пояс під кирею. А чингал знов затиснути у зубах. І викресати вогню.

Запалив віхоть соломи.

І побачив таке, від чого йому аж горло перехопило — на глиняній промерзлій стіні, що зблискувала крижинками, було кілька відбитків кривавих. Дитячої правиці.

Шукач із снопів смикав солому, скручував віхті і, запаливши, при їхньому світлі поволі досліджував будівлю.

У кількох місцях лишилась незатолочені сліди ведмежих лап. Під вікномбійницею у мерзлій пилюці чітко викарбовувались відбитки чобітків з підківками. На здоровенному горщику він зауважив світлі смуги від ведмежих пазурів.

Та найстрашніше — вже виходячи з бурдею, він нахилився і підняв половинку дитячого мережаного гребінця. Вийшовши з бурдею, спробував вдягти лижі. Але ногу сильно пекло, і на лижах він не був здатен вправно бігти.

Він ще раз запалив жмак соломи, і ще раз оглянув сліди біля входу до бурдею. У кількох місцях віднайшов сліди ведмедя і двох пар личаків. Одні сліди були ті самісінькі, що й біля Трьох Ярів. Другі личаки давали слід значно менший. А слідів чобітків з підківками більше не стало.

Далі слідів зовсім не стало видно.

Сутінки злилися з темрявою. Солома пихнула востаннє, обпікаючи пальці.

І странній йшов полем в тім напрямку, який спочатку дала смуга чоловічих слідів.

Тим пак, що якраз в тому напрямку на околиці містечка засвітились вогники у хатах.

Поки він додибав туди, по всьому розлилася густа темрява ночі. Ставало зовсім тихо.

Але в присілку нічна тиша не запала.

У двох найближчих сусідніх садибах за високими щільними тинами була справжня веремія.

Гоготіли коні, прибріхували собаки, репетували на всі голоси люди.

Тільки мова була чужа.

Він не став гуркати до хвіртки. А просто заклав у щілину швайку, яку витяг із рукава киреї, і, перекрутивши її кілька разів, відімкнув хвіртку. Першими його з'яву на подвір'ї, освітленому двома вогнищами, відчули собаки. Вони вискнули і чкурнули у відкриті двері стайні.

Зразу за псами сполошились коні.

І коли отямились галасливі люди, чоловік вже стояв біля багаття. Він стояв мовчки. Але не просто мовчав. Він тримав перед собою хлопчика, зануривши в його буйні кучері лівицю, а правицею притис до горла.

Хтось зойкнув, хтось із циганок заволав.

Але чоловік під каптуром, навіть без пальців, так пронизливо свиснув, що всі заціпеніли.

— Цигане! Хто був у бурдеї? Там, у полі?

Ніхто не прохопився і зойком.

— Хто там був?!! Там ваші сліди і кров!!! Рахую до десяти! Не скажете — переріжу горло малому.

Малий спробував подряпати руку чоловікові.

Але незваний гість підняв малого за чуприну на рівній витягнутій руці і правицю з чингалом підвів угору.

Тоді вийшов наперед циганський отаман.

Він кинув під ноги чоловікові обсмалену баранячу голову і свіжозлуплену шкіру.

— Все зрозумів, отамане! Але відпущу тільки тоді, коли побачу тих, хто там був!

Чорнобородий отаман, могутній, кремезний циган, кинув щось плече.

Чоловік у кирeї засміявся:

— Отамане, отамане! Говорити по-вашому не знаю, але трохи розумію.

Нехай твої хлопці і не думають за ножі хапатись!

Отаман гостро крикнув.

І з натовпу вийшли четверо молодих циган.

— У бурдеї на стіні криваві відбитки руки. Чиї це відбитки? Тільки правду! Присягаюсь Божою Матір'ю, якщо скажете правду — відпущу малого!

Якась циганка щось благально крикнула. І чоловік зрозумів, що кричить вона малому.

І малий тоді подав голос.

Отаман сказав:

— Це малий, якого ти тримаєш!

— Тоді нехай підніме руку і розчепірить пальці!

Хлопчик підняв розчепірені пальці.

Чоловік опустив малого на землю і перехопив чингал у лівицю.

— У мене дитина пропала! А сліди з бурдею до вас показали. Отамане!

Скажи своїм хлопцям, щоб пішли з вулиці. Бо я їх пострелю! — Непроханий гість висмикнув з-за пазухи пістоль. — І коні твої пропадуть! Подивися, що з ними робиться…

Тут всі цигани обернулись і побачили, що всі коні збились у куток між стайнею і возовнею.

Отаман прокричав, і йому відповіли з-за хвіртки напружені голоси.

І в повній тиші було чути, як під ногами в людей рипить сніг, як кроки віддаляються від воріт.

— До слова, отамане! А ведмедя хто на ярмарок привів?

Цигани мовчали. Малий був у безпеці і тепер вони не зважали на людину під каптуром.

— Ну добре, як коней вам не шкода, то я пішов!…

Тут наперед вибігла молодиця, не циганка, бідно вдягнена, з переляканим обличчям, з витріщеними очима.

— Козаче! Ведмедя привів московитин. І з ним "коза" — німая дівчинка.

Вони в городі "ігри грають"…

— Спасибі! — Чоловік щось поворушив рукою під киреєю. — Лови!

І метнув монету молодиці.

Та вправно вловила.

— Спасибі тобі, козаче-соколе! Спасибі!

— Молодичко-ластівочко, ану підійди до мене, щось тебе на вушко спитаю…

Озираючись на циганів, молодиця підійшла до незваного гостя.

— Де у вас живе шинкарка з двома гарненькими дочками?

— У нас тільки жидовини-шинкарі…

— А, може, хтось потайки шинкарює?

— У нас тут таких немає…

— А ти?

— Я?.. у мене дочок немає. Тільки хлопці…

— У неї дві дочки. Гарні дівки. А чоловік — як віхоть…

— Так би й сказав! Це Хвеська! — Де?

— Аж на тому боці біля ставків…

— Ну, спасибі за слово! Бувай здорова, молодице!

— Ходи з Богом!..

Коли чоловік проходив крізь хвіртку і коли зачинив хвіртку, циганське кодло мовчало.

Та коли чоловік пішов вулицею, у садибі знявся такий рейвах, що і на другім кутку собаки забрехали.

Чоловік ішов у нічному мороці повз високі плетені тини і пакілля загорож.

І з-під воріт на нього брехали і вискакували роз'юшені собаки. Але навіть найскаженіші пси, підбігши до його ніг, раптом відскакували. І, підібгавши хвоста, мчали назад під захист своїх огорож.

Поки чоловік, прикульгуючи, неквапно обходив містечко зі сходу на північ, темрява потроху розійшлась, і на зоряній бані неба вималювався сліпучий серп місяця.

До кутка, де жила Хвеська, він прийшов якраз тоді, коли останні вершники кустодії, розмахуючи смолоскипами, завернули за глиняне урвище і помчали до брами.

Странній Хвесьчину хату впізнав одразу. Але до неї не поспішив. Він відступив у тінь велетенської липи з роздвоєним стовбуром.

Липа та стояла трохи оддалік від кутка при звороті дороги.

Став і уважно прислухався, пильно придивлявся, наскільки можна було до чогось придивитись серед блакитного снігу і чорних тіней цієї грудневої ночі.

А що добре було видно, то це силу силенну яскравих зірок у чорнім оксамиті небесної бані.

Зняв рукавицю і підвів руку, розчепіривши пальці. Примірявся пальцями до Чумацького Возу і Полярної зірки. І задоволено кивнув сам собі головою — попереду ще довга-довга груднева ніч.

Зняв з себе верхню довгу й темну ношу, лишився у каптані. За поясом блищали мідні врибою зависли срібні піхви важкого черкеського чингалу.

За пояс запхав рукавиці.

З усіх боків обійшов липу. Примірився і вхопився за великий виріст на стовбурі. Підтягся. Вперся постолами в заглибини на стовбурі. Випростався і піднявся вище. А там добрий ривок на одних пальцях рук! І вже був у розвилку між стовбурами товстенної липи.

Далі було зовсім легко — він упирався ногами в один стовбур, а спиною — в другий.

І отако неквапно, спиняючись і прислухаючись подовгу, піднявся якомога вище. Тепер йому і Хвесьчине, і сусідське подвір'я було видно, як на долоні. Однак з цієї відстані, та ще вночі, хоча й при місяці, він не міг, звичайно, роздивитись, які саме були сліди біля Хвесьчиних воріт, і які — біля сусідських.

Але навіть звідсіля було видно, що смужка слідів до Хвесьчиної брами тонка, а біля сусідських, геть похилених, сніг перетолочений на всі боки безліччю слідів.

Чоловік аж очі протер, дивуючись, що так все добре видно. Хоча ніч і відстань покривали дрібниці, проте повна тиша дозволяла чути

найслабші звуки. Особливо тут, вгорі на лині, над вулицею і над ставками.

Спочатку почув, як рипнули в Хвесьчиній хаті двері, і як зарипів сніг під чоботами. Потім побачив жінку, і як вона бігла до своєї хвіртки, притримуючи обома руками поли довгого кожуха. На вулиці послизнулась і ледь втрималась, відпустивши поли кожуха.

Заскочила до сусідньої довжелезної, похиленої з кожного кута в інший бік, хати.

Тепер неможна було злазити. Треба було дочекатись, поки жінка вийде від сусідів. Сумніву не було: ця товстуха у довгому кожусі — Хвеська.

Дозорець терпляче чекав її з'яви знову на подвір'ї.

І не поспішав, коли вона з'явилась знов на сусідському подвір'ї і побігла назад до себе.

І лише тоді, коли за нею зачинились двері і почулось, як закладають брус на запори, він почав обережно, неквапно, спиняючись і прислухаючись, спускатись униз.

Спускався обережно на одних руках, оберігав забиту ногу. Під липою вдягся. Щось там помудрував зі своєю довгою ношею. І обережно. Тихо почав наближатись до цих двох, відокремлених від інших, садиб на кутку. Далі по вулиці раптом загавкотіли собаки. І так само раптово замовкли.

Він вже підступив до самісіньких Хвесьчиних воріт, коли там рипнули двері і почулось гупання чобіт.

Чоловік у кирею втиснувся у вузьке пасмо чорнильної тіні, що падало від дашка над брамою. Та кроки невідомого не наблизились до брами, а віддалились.

Спочатку в глибині садиби зарипіли дерев'яні плахи. Хтось хекав, пролазячи кудись. А тоді тупіт чобіт на ганку старовинної рубленої хати.

Далі він почув кожне слово погрози старій володарці цієї старезної будівлі.

Дочекався, щоб гайдук пішов геть і сховався від нічного морозу в теплі ліжника полюбовниці.

Потяг носом повітря. І від морозу в нього в носі на мить аж позлипалися волосини. "Дивно! Добрий мороз, а я чогось і не чую." Але от густий запах сивухи він добре почув! Навіть міг закластися об заклад — з тернових ягід оковита! А це вже всім горілкам горілка!

По насиченості повітря горілчаним духом потаємний гість визначив, що гайдук або почне галасувати, співати, лаятись, або зламається враз і засне важким п'яним сном.

Прислухався. Судячи по різких вигуках у Хвесьчиній хаті, там мав початись рейвах. Та раптом настала повна тиша. І не було чутно навіть сльозливих вигуків Хвеськи.

Нічний гість в такий самий спосіб, як і в циганському пристанищі, відкрив хвіртку і прослизнув на подвір'я. Та не підступив одразу до хати.

А по глибокому снігу, тримаючись слідів, де падало місячне сяйво.

Дослідив болонки паркану. Щось там мудрував. Потім обдивився і обмацав покинутий саж. І по слідах зрозумів, що сюди, як на борсука в

норі, мисливці привели собак. А потім того, хто ховався під сажем, витягли з-під сажа за ноги.

Знов наче був відбиток від руки дитини на снігу. Але все ж ніч — може так, привиділось?

У повній тремтливій тиші обережно підступив до похилого, колись щедро поцяцькованого, ганку.

Як не стерігся, але бруси зарипіли під його обережними кроками.

Легенько подряпався у двері і запугав.

Ніхто не озвався.

Тоді він голосніше запугав.

Тихо.

Тоді, вже не криючись, запугав, як водиться, покозацькому.

— Та чую, чую! Що козак з Лугу! Йду, йду! Тільки щось ноги погано слухаються!…

За дверима спроквола шкрябали взуттям по долівці, довго шарпали закладний брус.

Нарешті двері відчинились і в отворі постала старезна баба з каганцем у тремтячих руках.

— Матінко моя ласкавая! Козака біда доганяє, то й часу на звичай немає! Як ваша ласка, то ввольте мою волю і дозвольте спитати…

— Заходь, заходь! Вже щоб добре, так не бачу, та ще чую, що наша душа, козацькая і правдивая! А то розвелось перевертнів і очкурів! Нема де козаку де й дихнути вільно! А я вволю твою волю — питай. Що знаю — скажу.

— У мене дитина згубилась, моя матінко. Казали мені одні люди, як я питав, її біля Дніпра здибали лицедії. А там, у присілку, мені сказали, ніби лицедії з ведмедем у вас заночували. Хотів їх спитати, так не хочу без вашого дозволу до стайні лізти… Знаєте, дитина згубилась… Хіба б я оце поночі людей добрих лякав би?..

— Еее! Спізнився ти. Лицедіїв ляхи забрали на забаву. І ведмедя, і того московитина, казав, Прошкою звати, і дівку малу. Німа така собі. Вона в нього за "козу".

— Коли повернуться — не казали?

— Казали — не казали! Коли паниляхи відпустять. Певно, що вранці. У панівляхів забава, як водиться, на всю ніч. Як не поспішаєш, то почекай моїх пожильців… А я тебе кашею пригощу… Правда, каша вже охолола. Та хто пізно ходить, сам собі шкодить… а ти, козаче, здалеку йдеш?

— З Молдови, моя матінко.

Так там же турки правлять! А тамтешні люди — мунтяни — невірнії люди.

Це ж вони батька Байду видали султанові.

— Хитрі люди, ті мунтяни, ваша правда, моя матінко. Та й добра ж у вас каша. Кожна зернина, як родзинка! Що то — стара хазяйка! Хіба так молоді вміють запарити гречану кашу? Та не можуть! — Хвалив і

підхвалював, щоб задобрити господиню, а тоді вже умовити її, і переглянути ту купу лицедійського шмаття, що лежало в тіні під лавою.

Коли тут із Хвесьчиної садиби почулось жалібне собаче скавуління. А далі й завивання.

Завивання все посилювалося. Болісне, відчайдушне, мов хтось конав у страшних муках.

Стара, крекчучи важко, підвелась з-за столу.

— Піду та й подивлюся — що воно там такого сталося? Чого це пси посмертельному завивають?

Стара потихеньку почапала у сіни, а нічний гість вхопив глиняний каганець і посвітив за столом по лаві. З полотняної торби наче виглядала якась червона кожа. Чоловік потяг і витяг червоний чобіток. Та шапки в торбі не було. З двору все сильніше неслось завивання. Ще й гоготіння кінське додавалось до собачого завивання.

Чоловік швидко опустив руку під лаву і почав навпомацки перебирати купу різного начиння, що висипалось із козубів. Нарешті намацав шапку із стрічкою. Витяг. Аж і справді та мазниця, про яку говорила стара рибацька вдова.

А на дворі заводилась зовсім інша історія.

Підпила Хвеська і її геть розм'яклий крутіль, повилазили з хати.

Таксяк вдягнені, хитаючись і заточуючись, поспішали до клуні, з якої неслося смертельне собаче завивання. Хвеська в тремтячих руках тягла великий глиняний ліхтар, певно, канівських гончарів, із товстою білою свічкою.

Гість у кореї запхав чобітки і шапку в полотняну торбу і сховав під полу.

Став за спиною бабусі.

— Матінко! Зачиняйте двері і спіть. Як завтра люди питатимуть, що чули — скажете, що собаки вили, мов скажені!

— А ти що робитимеш?

— Цуркуватиму злодія!.. У нього кінь половий?

— Половий! А ти звідки знаєш?

— Про козака Пацюка чули?

— Згорів, царство йому небесне! Славний був козак! Тільки дуже-дуже старий. Чи не сто років йому було?..

— Отож я свого полового коня лишив Пацюку, як у похід пішов. Панські гайдуки пасіку пограбували і, щоб свідків не було, підпалили. А коня загарбали…

— То це ти той, що Шайтаном прозивають?

— Матінко моя, голубонько! Чи Шайтаном, чи Майданом — яка різниця. А конокрада цуркувати треба! Зачиняйтеся і спіть! Та ще дякую за смачну кашу! Не каша — мед! Ну, бувайте здорові!

— Ходи з Богом!.. А як же лицедії? Ти ж хотів спитати…

— Нічого! Якось здибаю…

Чоловік швидко вийшов із хати на вулицю і через ворота в'юном прослизнув на Хвесьчине подвір'я.

Попід стіною обережно, навшпиньках дістався до дверей. Двері торкнув — піддалися. Обережно в сіни.

Тихо.

Відхилив хатні двері.

На столі серед мисок, кухликів, глечиків, куманців і горщиків (наче ціла рота вечеряла!) тріскотів і блимав золотим вогником каганець.

На стіні, самісінько біля полу, тільки руку простягни, висіла шабля, нагайка і два пістолі в кобурах і порошниця з черепахового панцира. Тут поруч на кілочку висів синій жупан доброго лунського сукна.

Непроханий гість вийняв пістолі, витяг шаблю із піхов і поклав її під солому, зготовану на розпал.

Першою влетіла до хати Хвеська.

Вголос кляла стару:

— Ах ти ж суко стара! Таки відплатила за свого цуцика. Вона... Ну, нічого, я їй козу зведу та й саму удавлю!

Хвеська відкрила скриню і почала зі скрині викидати все, щось там шукаючи.

Чоловік прихопив її з-заду за обличчя, затискаючи рота. І вжучив кулаком по нирках.

Хвеська розігнулась, щосили тягнучи носом повітря.

Тоді чоловік відпустив руку з лиця і рвучко повернув до себе.

Хвеська з жаху і болю роздерла рота, намагаючись крикнути. Але чоловік випередив її і щосили затовк кулаком під здухвину.

Вона лантухом осіла на долівку.

Напасник вийняв з-під поли червоного чобітка і запхав його халяву їй у роззявленого рота.

З розкритої скрині витяг рушника і рушником затяг їй за спиною руки.

Та й закотив під піл зомлілу Хвеську.

Ще й з полу ліжники попустив, щоб не було зразу видно, що там таке.

А мордатий Сметана кричав, кричав із клуні. Зрештою, йому терпець урвався і він поспішив назад до хати. Ніс перед собою на руках, мов ягнятко, здоровенного чорного собаку. Із ікластої пащі пухирилась кривава слина. Мордатий став на порозі і заволав:

— Хвесько! Стерво! Куди ти поділась?!

Вона ж, як не дивно, після таких ударів зразу відійшла і завовтузилась під полом.

— Що ти там робиш?! Трясця твоїй матері!!!

Обережно поклав гончака і нахилився, щоб подивитись, що ж там таке?

І чоловік тихо промовив за спиною мордатого:

— Чорну мазницю шукає…

Мордатий стрімко випростався і шарпонувся до шаблі на стіні. Та тільки повітря хапонув замість рукояті й шкрябонув нігтями по крейді. Тут вже і він почав обертатись, ханаючись за ножаку, який знімав тільки тоді, коли скидав штани.

Він встиг вихопити ножа.

Але чоловік сильно крутнувся на місці. І одним махом накрив рибальською сіткою мордатого гайдука.

Гайдук намагався розпанахати лезом сітку.

Одначе незнайомець не дозволив йому цього. Він розмахнувся круглим каменем на линві і боляче вдарив гайдука в груди.

Мордатий на мить завмер, і тоді непроханий гість заходився обкручувати його тією линвою.

З линви ж висіли линвочки, плетені з кінського волосу. На линвочках — заіржавілі гаки-двійники. І чоловік встромляв гаки у свиту мордатому, у сорочку, у штани, у зап'ястя руки з ножем, у коліно крізь холоші штанів, у литки, крізь халяви!

— Так скажи мені — ти сом чи осетрина, з жопи панської дитина? Га?

— Хто… ти?.. — Ледь прохрипів мордатий гайдук.

— Твій гаплик, людолове! Пусти ножа, бо гаки в прутня тобі встромлю!..

Та мордатий не хотів пускати ножа, хоч і не міг ним нічого заподіяти.

Чоловік смикнув за линву кармака, що поборканий чоловік упав на коліна і завив.

На одязі навколо гаків почали виступати червоні плями.

— Мовчиш, гайдуче? — І раптом шарпонув угору линву.

Від несподіваної біди і болю очманілий гайдук підвівся. Впустив ножа на долівку.

Тоді чоловік хвацько метнув линву кармака на гак на сволоці, на який ото чіпляють колиску. Та й зачав потроху підтягати до себе.

Стогнучи і схлипуючи, малесенькими кроками, мордатий чапав туди, куди його тягла линва.

Гість прив'язав вільний кінець кармака до ніжки столу. Мовчки підійшов до конаючого пса.

Пес налякано заскавулів і почав із останніх сил відповзати подалі від незнайомця.

— Ліхтар лишив у клуні?

Мордатий гайдук мовчав.

Гість зняв нагайку із стіни і вперіщив мордатого по голові.

— Помовч, помовч, поки я прийду.

І пішов до клуні по глиняний ліхтар.

І своєчасно.

П'яний Сметана необережно поставив ліхтар на колоду. Свічка вивалилась, і віск з неї плив по дереву.

Підняв швидше ліхтар і поставив на місце свічку. Ретельно загасив вогник на деревині.

Від його приходу до клуні чорного конаючого пса пройняв такий жах, що він відповзав і відповзав. Поки не потрапив під копита соловому конику, що неспокійно гоготів, рдився і скидував задніми.

Високо посвітив ліхтарем на переполоханого коня.

— І ти, Лиско, перелякався? Не впізнав? Не бійся, конику! Я геть усе розумію… Стій тихо, прийде малий і забере тебе…

Відтяг потовченого пса з-під копит неспокійного коника.

Ще раз уважно оглянув колоду — а чи не сховався де вогник. І тільки тоді тихо зачинив за собою двері клуні. Замок повісив, але не замкнув. Та ключа забрав. До хати повернувся дуже вчасно — Хвеська встигла виповзти з-під полу.

Спромоглася звестися на коліна і якось виштовхати з рота халяву чобітка.

Тепер намагалась розгризти сітку на мордатому.

Вона, як почула, що нападник повернувся, обернулась і болісно скрикнула. Відсахнулась.

— Гризи, гризи, молодице! Я не поспішаю. Отож ти гризеш сітку, а ти, падло, розкажеш, хто вбивав старого? Хто гнався за малим? Кому ти служиш?

Хто спалив панський ліс для королівського замку?

Молодиця почала відповзати навколішки від свого поборканого крутіля. І не могла утриматись, щоб не позиркувати на нещільно прихилені двері.

Страшний гість неквапно підвівся. Закрив зовнішні двері, зачинив на гак двері із світлиці.

— Покричати, молодице, не хочеться?

Хвеська мовчки замотеляла головою.

— Тоді слухай мене, Хвеську! Я тобі розв'яжу руки, а ти затопи піч.

Він розв'язав їй руки.

— Іди розпалюй піч. Он там у запічку соломку візьми для розпалу.

І чоловік повернувся до неї спиною і став упритул до припнутого на гачки мордатого гайдука.

— Ще раз, паскудо, питаю тебе — хто вбив лицаря Пацюка?

— Тю!.. Та який... там... лицар?! Сміття старе... Лицар?.. — Прохрипів, затинаючись, пов'язаний гайдук.

Чоловік легко і швидко відступив убік.

Удар шаблею, призначений йому, упав на мордатого.

Єломань розтяла кілька ячей сітки, розтяла кожу на тімені і скроні, розпанахала навпіл вухо.

Кров прискала тонесенькими цівочками — волосинками. Червоною росою засівала сіру святкову свиту.

— Ах ти ж убивця! Чортяко! Сатана! Гаспид! — Щосили заволала Хвеська, безладно розмахуючи шаблею. Вона вхопила рукоять обома руками.

Чоловік у киреї спокійно ухилявся від зброї.

Коли йому набридло, він висмикнув із макітри кописткy і метнув щосили Хвесьці в обличчя.

Кров так і бризнула з круглого розпашілого виду.

— Ой убив, ой убив!!! — Випустила шаблю і схопилась за розсічену вилицю.

Гість підняв шаблю і засунув у піхви, що висіли на стіні.

Тепер, після нападу, скрутив Хвесьці і руки, і ноги. Знов заштовхав у рота пожовану халяву чобітка. Та й посадовив на ослінчик навпроти мордатого гайдука.

— Тепер ви, полюбовники, слухайте уважненько. Я зараз оце приготую зілля. Як воно розійдеться — дам випити. А на кому з вас кров — той здохне. Не відхиляючи каптура, сів до столу.

По боках поставив ліхтар і каганець.

— Надивляйтеся, надивляйтеся одне на одного. Бо, може, останній раз бачитесь. До речі, перевіримо, а чи немає чого краденого в твоїй перекидній, оце, торбі?

Чоловік поклав на широку лаву перекидні торби. Подлубавшись, витяг колоду карт.

— Знайомі карти. Ці карти для нашого товариства купив славний лицар Кринка. А ви їх, пси смердючі, вкрали. Кажи, хто ще був із тобою?

Мордатий мовчав.

Тоді странній, наче забувши про полоненого ворога, одним порухом руки скинув на підлогу половину всього посуду і їжі.

Дістав з-за пазухи малесеньку склянку пляшечку.

Висипав у великий кухоль якесь дрібне зілля. Поволі залив горілкою з куманця.

Далі в нього невідомо звідкіля з'явилась очеретина з глиняним горішком на кінці. В той горішок натовк темного зілля, набираючи його із шкіряної калити. Викресав і притис жевріючого гнота до глиняної кульки. Посмоктав із силою очеретину. У глинянім горісі спалахнув вогник і щез. А по хаті поповз нудотний гострий запах.

Чоловік трохи підвів голову і видихнув з-під каптура цілу хмару блакитного диму.

— Ну добре! Говори! Називай усіх, хто грабував і вбивав нашого дідуся.

Мордатий облизав пересохлі губи. Вже, певно, хміль вивітрювався і знеболення від нього відступало. А може споглядання всіх цих дій з картами, тютюном і зіллям у кухлі подіяло.

— Ну, не мучайся! Говори, як воно було?! — І нападник став випускати з рота кільця диму, одне за одним. Кільця злітали кудись під сволок і там розчинялись у тінях. Але мордатий не міг звести очі, щоб це побачити. Він тільки споглядав, як кільця диму виштовхувались одне за одним з каптура.

— Та ніхто його не вбивав… Ну, не хотів убивати… Як ішли з хлопцями, то й гадки не мали, щоб убивати… Воно, як то кажуть, само собою зробилось… Без помислу. Бо дід наставив пістоля… Гнат наш вирвав у нього пістоля… Пістоль вистрелив… І куля дряпонула одного з наших… А дід підковзнувся і впав… І головою об жорна… І ми до нього… а він вже й очі закотив… Тільки ногами дригнув… І все… Ну, ми й поїхали. Вже за річку заїхали… І Василь каже: "Треба пустити півня! Хто взнає, що так сталось?" Тоді Гнат і каже: "Ви удвох їдьте… тобто вертайте у зимівник, тобто, і пустіть півня. Тільки багато не лупіть… лишіть якусь зброю, щоб на пожарищі знайшли… Як все заберете — здогадаються про грабіж…" Гнат — голова. Недарма пан його отаманом поставив… І коли ми з Василем піднялись до насіки, то там у кущах майнув хлопець… У кущах, зразу за пасікою. У шапцімазанці… І чобітки червоні… І слідів не було… Бо сніг потім пішов… І мороз, без снігу, був скажений… І вже потім пішов сніг… І панський ліс увесь згорів. Всі штаби болонків і штаби неошкурені горіли. І горіли із чотирьох боків. І люди бачили, і я сам бачив сліди від чобітків з підківками… Тільки зразу їх люди й затоптали. Бо бігали, бігали… а що поробиш? Дубовий жар, як у ковальському горнилі.

— Так ти, падло панське, ти вважаєш, що отой малий підпалив панські дуби?

— А хто ж іще? Та й люди казали…

— Тобі казали?

— Мені вірні люди передали, що люди між собою балакали…

— Отож, ти хотів вловити малого і віддати пану?

Поборканий сіткою і проколотий гаками кармака, мордатий замовк.

— Ще раз питаю: ти хотів вловити малого для панської розправи?.. Тобі мало тих срібняків, іудо, що тобі пан платить? Вам, псам, платять більше, ніж хлопцям нашим у Лівонії. Вони там кров за короля проливають і гинуть за биті шеляги! А ви тут за хрещеними душами полюєте?

Мордатий стогнав і спливав потом.

— У мене немає часу на копний суд людей підіймати. Та й яка тут копа?

Коли пани згон влаштували і самі розправу чинять? А ви у них тут всі полатинились, уніяти нікчемні, і катами своїх братів стали! Тому я проти вашого, панського суду, наші закони ставлю. Отож по нашому, по руському закону і звичаю, за "червоного півня" тобі, як панській стороні, з малого "грабіж брати". А мені, як хлопцевій стороні, відповідати за хлопця. Бо ні пана нема. А ні малого нема… Згоден?..

— Згоден… — прошамрав мордатий.

— Ото ж я й кажу, що у малого з його добра була тільки шапка-мазниця.

Все інше — дароване… Тобто не його… Бо він сирота! От та шапка-мазниця, тобі, замість пана, належиться. Згоден?

— Згоден… — Знов прошамрав гайдук.

— І я згоден… Тепер про тебе поговоримо. Кінь має три "лиця". Як скажеш мені всі три "лиця", я тебе не цуркуватиму.

Мордатий мовчав.

— Добре. Тоді карти — "лице" чи не "лице "?

— Не знаю… То мені хтось із панських хлопців дав.

— Цікаво, цікаво! Таку дорогу колоду панські хлопці гайдуку дарують? же Богу, цікаво. Ну, добре, карти — не лице. Нехай буде так. Знаку на них нема. Тоді я тобі скажу: є "лице" на сідлі. Під потебнею. Штемпом гарячим тиснені знак — зірочки і серпи. Принести?

— Не треба… То коня Василь забрав… І сідло він також.

— А як же тобі кінь із сідлом дістався?

— Він мені програв.

— У що?

— Як у що? У карти…

— Бач, Сметана срана, таки карти ти сам загарбав у садибі в старого. От вони й "лице". І я з тебе "грабіж братиму"! а ти, куно срана, курва ярмаркова, запам'ятовуй, бо як буде суд, чи копний, чи в містечку — лавний, щоб усе згадала…

Хвеська замукала, косячи очі на чобіток, що теліпався з її рота.

— Вийму, вийму! Та пам'ятай: крикнеш — заріжу!

Звідкілясь, чи то з рукава, чи то з пазухи, в руці у незнайомця з'явилась широка лискуча бритва.

Він висмикнув халяву з рота Хвеськи. Чоловік підніс їй бритву під самі очі.

— Говорю… говорю, говорю вже! Не хочу я бути за свідка! Що хочеш з ним роби! Забирай його, куди хочеш! Тільки йди з моєї хати!..

— Е ні! Я тобі не чоловік, щоб його кудись посилати… Тепер дивись і запам'ятовуй, що буде тим, хто козацькі садиби грабуватиме.

І заходився гість своєю бритвою "шаткувати" шапкумазницю і засовував гайдукові в рота. А щоб не вдавився, давав зашивати горілкою з пляшки.

Гайдук давився, але все ж ковтав і шматки смушка, і порізану стрічку, і суконне денце.

Хвеська, все те споглядаючи, пошепки завивала і обливалась сльозами. А заволати вголос боялась!

Ще й пес скавулів пронизливо, забившись під піл.

Коли мордатий з'їв усю шапкумазницю і зачав страшенно гикати, незнайомий сказав.

— А тепер я тебе цуркуватиму. Чи в тебе був кінь, а потім у Василя, чи він програв, чи ти виграв, то ви між собою розберетесь… Якщо я спочатку когось із вас не порішу! Тільки одне, без сумніву, ви там одним кодлом були, і ви коня звели з пасіки… Сам знаєш, за нашим дідівським

звичаєм: конокраду — цурка! А ти, Хвесько, щоб знала: як у людини волосся добре — скручу голову. Якщо погане — лишиться живий.

Сильніше підтяг кармак. І знову з ран почала напливати кров.

Мордатий замолився, запросився. Вже, видно, ніяка горілка йому не допомагала.

Чоловік перебрав, передивився копистки, макогони, товкачі і знов узяв копистку.

Випростав крізь ячеї сітки пасма гайдукової чуприни, зав'язав на копистці і почав обертати копистку.

Мордатий хрипів. Мукав.

А Хвеська була геть зомліла, майже нічого вже не тямила, та й сама боялась "цурки".

Гайдук аж захарчав, як незнайомець одним порухом шарпонув копистку і видрав майже половину всієї чуприни.

— Бач, падлюко, волосся в тебе слабеньке. Та воно тобі цього разу голову врятувало. Якби міцніше було б коріння, зламав би тобі шию… А тепер скажи, Сметано, а де будуть ваші лайдаки і ваш отаман на Різдво? А чи відпустить їх пан додому?

— О… о… о… о… о… о… відпустить додому… І Гната… І Василя, і мене… А останні будуть при ньому.

— Добре… А тепер розкажи, а де живуть і як живуть Гнат і Василь…

Хто в них із родини є... Ну, в чому вони слабі... А в чому їх сила?.. Га?.. І мордатий докладно всевсе, що знав і що почув, виклав про своїх друзяк.

Поки те все, напівпідвішений Сметана докладно розповідав, непроханий гість посмоктував очеретину і пускав з-під каптура вгору кільця сивого диму. Одне за одним.

Як вивідав, що було треба, незнайомець перелив горілку, змішану із зіллям до опішнянської глиняної зеленої баклаги. Ще долив туди оковитої. Спершу почав поїти зіллям Хвеську. Вона крутила головою, не давалась.

Незнайомець тоді став позаду, затулив їй носа і залив оковиту просто їй у горло. Хвеська пирскала, хлинала, щось белькотіла, стогнала. Але випила половину здорової глиняної баклаги.

Сиділа, вирячивши очі, з просто божевільним усміхом. Вже й слова не могла вимовити.

— Пий, курвин сину, чарівне зілля. Як немає на тобі крові нашого дідуся, то житимеш!

Але мордатий Сметана метеляв головою, хоч і сітка його боркала.

Тоді странній, як і Хвесці, залив йому зілля силою.

Потім він їм обом позав'язував роти роздертим рушником.

Розпалив піч і позакладав туди все, що побачив у хаті гайдуцького. Із порошниці тільки порох висипав собі в капшук. Та пістолі розрядив. І закинув теж у полум'я. Із червоних чобітків повіддирав підківки. Чобітки теж запхав до печі.

За якийсь час і гайдук здерев'янів від пійла, як і Хвеська. Чоловік кілька разів шарпонув за линву. Гаки кармака ще сильніше вп'ялися в тіло гайдука. Але й риски не здригнулось на його задубілому обличчі.

— Отако! Похлібнику лядський, ти вже дійшов.

Чоловік відв'язав линву від столу і обережно попустив її. Гайдук снопом завалився на долівку.

Чоловік звільнив його від гаків і сітки, зняв рушника з рота.

Зняв свиту, чоботи, здер штани.

І все запхав у палаючу піч.

Вся хата наповнилась смородом горілої кожі, шерсті, черепашачого панцира порохівниці та смаленої рогової ручки шаблі.

Далі нічний гість повитягав на піл товсту Хвеську і здоровенного гайдука.

Поклав їх рядочком, лишивши в одних сорочках. Ну ще й поклав між ними на подушку баклагу оковитої.

А ту, з якої поїв зіллям, і кухоль з-під зілля, скинув зі столу на долівку.

Рогачем потовк на тріски.

Уважно і довго дивився на карти, розкладені на столі. Потім усміхнувся весело. Загріб їх у стос та й запхав за пазуху. Але вже за мить вийняв.

Перетасував і витяг одну карту.

І була та карта чирвової масті.

Взяв з мисника доброго колія. І тим колієм прибив посеред порожнього столу чирвову карту. Та так приштемпував, що лезо пройшло може на півп'яді крізь тесану кленову дошку. Загасив свічку і каганець.

А тоді, при світлі спалахів вогню з устя печі, приладнав до кованого гака сучену тонесеньку шовкову шворочку. Однією рукою тримав шворочку за обидва кінці, задерши високо вгору. А другою обережно почав закривати за собою двері.

Коли двері зачинились, почав поволі опускати натягнуті кінці шовкової шворки.

І ось тихо клацнув гак об залізо скаби. Чоловік потяг за один кінець шворки. Спочатку вона не піддалась. Але чоловік дуже обережно почав водити шворку в різні напрямки. Вона, нарешті, піддалася і вся витяглась.

Спробував штурхонути двері. Вона не зрушилась. Гак міцно засів у скобі. Із засувом зовнішніх дверей було простіше — поставив засув на тонесенький патичок. Обережно, обережно зачинив двері. А тоді сильно і рвучко їх трусонув. І важкий брус з глухим ударом заскочив на своє місце в пази. Поторгав двері. Вони були надійно замкнені.

Після того він зняв брус із стулок брами. І обережненько його закотив у глибокий сніг, межи кущів смородини і парканом.

Тихенько, тихенько вийшов крізь хвіртку і подався темною дорогою до здоровенної липи.

3. ВЕДЕННЯ СЛІДУ

Місяць ще добре світив. Хоча треті півні вже коли проспівали. Але й до "о півнях" ще теж не близько у ці грудневі дні. Чоловік біля липи склав усе в торбу, перекинув через плече і став на лижі. Спробував рухати ногами. Наче все гаразд.

Певно розходився, що вже й не шкутильгав. Хоча трошки давалося взнаки болюче місце.

По твердому злежалому снігу він оббіг оборонний гостроверхий тин з півночі.

Поклав лижі і палиці в кущах і глибоким снігом побрів до підніжжя валу.

Коли дерся вгору схилом земляного насипу, то після кожних двох-трьох кроків спинявся і прислухався.

У непорушнім, безвітренім просторі тільки з двох боків долинав якийсь переривчастий шум. Без сумніву, що то гульбище. Бо й пісня наче чулась і свист сопілки і торохкотіння бубона і пронизливі зойки скрипки.

Отут, вже під самісінькими товстенними дубовими палями він аж закляв з-пересердя — і як жо він не здогадався спитати, до якої брами ближче садиба сотника?

Та довго роздумувати не було часу. Вийняв з торби кармак із каменем на кінці міцної, вже випробуваної на гайдуці, линви. Розкрутив, мов пращу, і перекинув високе товстенне накопля. Як камінь глухо гепнувся на тому боці дерев'яної загорожі, щосили різко смикнув. Линва напружилась і не піддалася.

Закасав поли кереї і запхав їх під пояс. Відкинув з голови відлогу, щоб було краще чути і бачити.

І перебираючи руками по линві, а ногами впираючись у паколля, вийшоввиліз на висоту десь трьох саженів, якщо й не більше.

Найважче було втриматись між двома вістрями дубових паль. Не наколотись на них, не забитись головою чи тулубом об їх заледенілі вістря.

Так-сяк странній перебрався через дубові гостряки і, обмотавши вільну частину кармака об гостре навершя, по линві спустився на засніжений схил. Ще треба було швидко повитягати гаки з дерева. Бо під його вагою, коли він дерся вгору, гаки добре вп'ялися у дерево. Та орудуючи двома невеличкими залізними пістолями, повиривав їх швидко і тихо.

Спустився, хапаючись за кущі бур'яну, з валу просто в прохід між садибами. У вузький прохід просто на двох здоровенних псів. Без жодного брехоту пси кинулись до нього, вишкіривши ікла і настовбурчивши шерсть на шиях.

Та перед самим чоловіком крутонулись на бігу, вивернулись і помчали назад у прохід, налякано брешучи.

Чоловік ішов поснулою вулицею. І спочатку до нього з гавкотом кидались собаки та зразу замовкали і тікали. Лише один пес був шаленим і таки вхопив за полу. Чоловік вправно прихопив за чубок, другою рукою за хвоста і з такою силою шваргонув об паркан, що пес лише двигнув лапами.

Чоловік після цього нападу видер таки кілок із чийогось похиленого плоту і пішов, спираючись на нього, мов на костур.

Простував неквапно, сторожко прислухаючись до всіх нічних звуків ярмаркового містечка.

Прямував туди, звідкіля чувся веселий і голосний шум святкового гармидеру.

І коли був зовсім неподалік від садиби сотника, вже й за будинками виднілися спалахи світла, побачив, що дорогу йому перетинають сліди ведмедя і плетених личаків. І прямували вони не до садиби, а від садиби у провулок. А далі у вузьку вуличку просто до західної брами.

Сліди зовсім свіжі, бо їх не встигли затоптати. І їх добре можна було роздивитись під майже прямовисним місячним промінням. Бо місяць підскочив аж у вершину небесної бані.

По тих слідах чоловік і поспішив до корчми біля західної брами.

* * *

А тієї ж ночі лицедій Прошка, недопитий, а тому затятий, як ніколи, разом із підпилою Марьванною та "козою". А що Прошку більш за все гнітило, то що треба було пропити золото не християнинові.

— І что у вас, рускіх людей, за дєла такіє — банькі ні одной, кабаков нєту, а в корчмах одні жідовіни… Ну нетуть щастя в етой жізні, ну нету!

Від своїх же слів лицедій так роз'ятрився, що аж ударив ковпаком об дорогу.

Прошка скаженів від думок про непосильний тягар золотого дуката, який оце треба пропити з чужими людьми. І ніхто з друзів ведмежатників, ні із знайомих псарів, ні із помитчиків, ні із блазнів з Поганой Лужі не побачить ні золоту монету, ні славної пиятики.

Потім Прошка чогось озирнувся на "козу", яка дрібненько човга личаками позад Марьванни. І йому стало чогось враз тепло на душі і він ледь не просльозився. Спинився і покликав пальцем до себе "козу". Зашепотів у козину личину.

— Малєц! Ти вот увідіш такоє гульбіще, такое гульбіще, какова і в Москвєматушкє нє узріш! Помяні моі слова!.. А ти парень шустрий І.. Дєлаю тебе засєчку — правильно колбасу снаряділ єнтім єрєтікам! Не хєр людей псамі пужать!.. Ну да пошлі! Бог не видаст — свін'я нє с'єст!! Гойда!

І так він сказав "Гойда!", що малий аж здригнувся. Ну точнісінько так і Батько викрикував те слово, коли оповідав про те, як опришники в Москві на майдані людей ножами на капусту сікли...

І справді, Прошка показав малому "гульбіще".

Спочатку все, як годиться, як заведено.

Брама до заїзду була зачинена. Прошка почав стукотіти кулаком. Ніхто не вийшов. Тоді Прошка почав штурхати в стулки брами ще й ногами.

Знов ніхто не відгукнувся. Тоді Прошка підняв здоровенну замерзлу грудку глини і лупонув нею у дошки.

У корчмі закамешились, блимнуло світло у віконці.

І на поріг, просто під місяць, вигулькнув рудий торгівець оселедцями.

— І що тут за Т — Да послушай ти, нєхрість, я вєдь прішол сюда не піть, а пропівать золотой дукат!!!

— Покажи монету — поговоримо тоді.

— Да йоб твою мать І Я чьо — дуріть тебя прішол?!! У мєня, понімаєш, душа горіт — жєлаю пропіть чістий угорскій дукат!!! Ти мєня, хрістопродавец, слишиш?!!

Рудий несхвально похитав пейсатою головою, потиху проказав прокляття на голову цього шпіллера і виголосив.

— Шшша! Не піднімай гвалту! Зараз покличу хазяїна!

І справді, за хвилю вийшов корчмар із свічкою у склянім ліхтарі. Він і впустив лицедіїв до корчми.

У самій корчмі на лавах і долі, на соломі попід стінами спали люди.

Поселяни із навколішніх сіл, торгівці з Білої та гончарі з Канева. Чи вони за день промерзли, чи занадто погрілись перед ночівлею, а тільки спали мертвим сном.

Лише чоловіка чотирі прокинулось.

Прошка зразу ж запросив їх до столу.

Сам корчмар приніс глек горілки і глиняні чарочки та ще на таці цілу купу нересмажених, засохлих карасиків і якісь обрізки та окрушини засохлого житнього хліба.

Прошка сам налив і всі вони, одночасно здригнувшись, випили.

Як сказав зразу по чарці Прошка: "Ето било влазноє!" Ну а після другої чарки лицедій виклав на стіл дуката.

І притримуючи своїм товстенним нігтем на дошці, дозволив кожному з гостей помацати золоту монету.

За тим Прошка покликав обох, корчмаря і рудого торгівця, і сказав:

— Вот тєбє, жідовін, етот дукат угорьскій! Пріготовь закусь да бочонок віна. І кумнанію свою мнє тащі — сам буду отмерять віно! І чтоб мнє било і сало, і колбаса, і кніші, і риба, і яблокі мочониє, і арбузи мочониє, і сєльодкі, і капуста квашеная, і огурци! Да поболєє огурцов, да с рассолом! Да живо!

Корчмар вхопив дуката. І вони удвох із рудим поспішили за шинквас, щось гельготячи з неймовірною швидкістю та збудженням. — Зараз, зараз! Усе буде, усе буде! І риба, і яблука, і огірки і капуста!.. А сала в мене немає… І ковбаси… Закон не дозволяє…

— Да брось ти, жідовін, цену сєбє набівать! Я віть тєбє нє трідцать сєрєбряніков дал, како Іудє, а золотой! Тащі сало да колбасу!

— Ша, ша, ша! Він зараз побіжить по ковбасу і сало!

— Да вот єщьо что, жідовін! Для Марьванни пріготовь пойло такоє — штоф мальвазії да штоф віна угорьскаво да штоф чістой води. І брось туда єщьо две горсті ізюма! Налєй в міску і прінесі. Вот, чуть нє запамятовал — моєй "козє" пряніков мєдових прінєсі. Да живо! І смотрі мне — не обмані! Іначє пожалєєш!.. А ти, Мєлашка, снімай лічіну — будєм піровать!

Та Тимко захитав головою і лишився в личині. Йому за ці два дні так сподобалось під личиною ходити, що він і не знав, як же він буде без машкари.

Сидів у куточку при столі і споглядав за дійством.

Спочатку Прошка неквапно обсмоктував пересмажених карасиків. Мочав жмаки капусти в конопляну олію, чвакав і плямкав губами на всю корчму.

Наливав співбесідникам горілку з глека. І все те робив неквапно, а сам потихеньку розглядався на всі боки. Час від часу огладжував Марьванну і давав їй по кусничку медового коржика.

До тих гостей, що спочатку підсіли до Прошки, приєдналось ще двоє. І їм сам поналивав і піднімав свою чару за їхнє здоров'я.

Після того, як пригостив ведмедицю моченими яблуками, почав розповідати, що у Ярославлі є ведмежа школа. І як там вчать ведмежат.

Люди певно що не все розуміли, що оповідає Прошка. То один і скажи, що то все вигадки, немає такої школи.

Прошка миттю роз'ятрився.

— Да что ти мне такое говоріш! Да я вот сам нє мєдвєжатнік! Я только так, подмастер'є!.. У мєня і дєд, і отєц зайчатнікі... А я мєдвєжатніком стал по случаю! Із жалості!.. Вот Машка, Марьванна то єсть, она била учєницей Мішуткі. Он єє нє просто, а на травлю попов да бояр виучіл! Сам царь наш, Іван Васільєвіч, многая ему лєта! прізивал єво с Марьванной на свої піри. Вєдьот, значіт, Мішутка нашу Марьванну меж столамі. Сам царь наш, Іван Васільєвіч, уже пєрєдал, кого із бояр звєрєм затравіть. Вот Мішутка ідьот мєж столов і так знак подаст Марьваннє, что нікто в жість не усєкьот! Тут Марьванна того, опальнаво бояріна, как начньот мять! Но нє кусаєт, упасі Боже! Мішутка крічіт: "Машка! Нє дурі! Машка! Нє смєй! Машка! оставь!!!" Всєто думают, что Мішутка хочєт спасті чєловєка от погібелі!.. Ан нєт! Ето он дайот Машке знак, что того бояріна нужно удєлать!.. Вот такіє у нас бивают хітрості коварниє!..

— А чого ж вона в тебе опинилась, а не лишилась при царі? Га?!

— Із-за ошібкі, мілой ти чєловєк! Православнаво с нєхрістємжідовіном спутала. Тогда, когда наша рать Полоцк пріступом взяла. А в том граде жідови то, жідови!.. Поболеє, чєм у вас. Ну і нашему царюбатюшкє, многая ему лєта! жідова нє показалась! Он, многая ему лета! сказал одніх в воду помєтать, другіх — псамі і мєдвєдямі потравіть. Марьванна тогдато болєє всех постаралась! Сам наш царь благой, Іван Васільєвіч, многая ему лєта, в награду напоіл єйо півом!.. Да вот много опосля, прізвалі Мішутку і Машку на царскій пір... І какая єй возжа под хвост попала?!!... Кінулась она на одново опрічніка царского і рьобра єму поламала!.. Вот тогда наш благой царь, многая єму лєта! і наказал Мішутке ослєпіть звєря... Чтоби лучшє смотрєла, і хрєстіяніна с жідовіном нє путала. Мішутка сам прі Іванє Васільєвічє, многая єму лєта! чєпямі опутал Марьванну і глаза єй вирєзал... Ну потом, прівичноє дєло, запіл с горя... А мнє сказивал:

"Возьмі Машку, она звєрь понятлівий! Тєбя прокорміт... Только нє ході на піри знатних!.." Вот я бросіл своіх зайчатніков і стал мєдвєжатніком... Ето тожє хлєб...

— А що у вас там, на Московщині, по ярмарках ще й зайців водять?! — Здивувався другий співтрапезник Прошки.

— Ну екой ти нєсмишльоний! Зайчатнікі зайцєв смотрят. А когда с борзимі охота, оні в кустах сідят в засадє. І в мєшках зайцєв на запас дєржат.

Потому что ежєлі в полє зайцев нє могут лепшіє люді взять, ілі вообще зайцєв нєт, ми випускаєм зайцєв із кустов. І тогда у царя, многая ему лєта! і єво бояр єсть добича!.. Какієто ви, рускіє люді, без смєкалкі!.. "сть звєрь в лєсу лі, в поле лі, а господін должон свою добичу взять!... Вот так то!..

Ведмедиця досмоктувала ще одне квашене яблуко.

"Коза", поклавши "морду" на край столу, заснула з медовим коржиком у руці.

Прошка постукав кістяною колодкою ножа по глечику:

— Ей, жідовін! А гдє віно, а гдє єда? Гдє колбаса і сало, єбьона твоя мать?!! Я тє спрашіваю?!! Я тєбє прі всєх дал дукат, а ти зажіліть хочеш?!! Я тє спрашіваю?!! Ілі мнє Машку на тєбя натравіть?!! Я такой, я могу!!!

Прошка зробився буряковий, а очі в нього побіліли від люті. Він звівся і за кожним питанням стукав колодкою ножа об дошки столу.

— Чого ти репетуєш? Ну випив, так сиди тихо! Он бачиш — люди сплять?..

Зараз Мотко прийде і все принесе!

— Я випив? — із зловісним спокоєм спитав Прошка. — Ах ти ж гніда! Вот смотрі, тварь, какой я п'яний!!!

Прошка скинув кожуха на ведмедицю, розв'язав пояс, підтяг під сорочкою штани. Знов підперезав поясом сорочку поверх штанів. І нідійшов до стіни, де було вільне місце межи сплячими.

Враз Прошка нахилився вперед, вперся руками в долівку, відштовхнувся личаками від підлоги, задер ноги вгору, випростав ноги і прихилився личаками до стіни. А тоді три рази віджався на руках від долівки, тримаючи рівними в струну ноги.

Відштовхнувся ногами від стіни і пружно перекинувся на ноги. Ще й підстрибнув і став, широко розкинувши руки.

Тут якраз і двері розчинились, і до корчми зайшов рудий. І з ним один із сотникової челяді.

Малий прокинувся і зразу впізнав чоловіка із сотникового двору. А рудий поставив кошик на лаву і почав виставляти на стіл баклаги з вином, горнятко з родзинками.

Сотників чоловік і без запрошення вліз до столу, відсунувши поселян по лаві.

Всі мовчки і слухняно посунулись по лаві.

— Да что єто я сам буду болтуху для звєря дєлать? — Обурився Прошка. — Я плачу, а ти, жідовін, дєлай!

Рудий баклажки взяв, а згорток у рушнику посунув ліктем по столу, не торкаючись пальцями.

Хтось сказав:

— Та піст же...

— А что Спасітєль сказал учєнікам?.. А сказал он вот что: "Нє чєловєк для субботи, а суббота для чєловєка"! У нас сєводня празднік — Іван Бражнік!!!... Да каті бочонок віна, да буді людєйі! Да ставь закусь — гуляєм!.. І музику давай!

Де й з'явилося все, що треба. Та вже й "о півнях" було. І хоч люди ще хотіли спати, та розбуджені, нехотя спочатку приєднувались до

гульбища. А далі почалось. І жіноцво з'явилось, і якийсь хлопчик чорнявий, чи то корчмарів, чи циганчук, грав на скрипочці.

Прошка скакав веселий і ляскав себе у підскоках по колінах, по стегнах, по литках, по личаках.

І ходила корчма ходором. Прошка, проковтнувши чару і закусивши шматом ковбаси, виспівував дзвінким голосом:

Да я не буду тєбя єть

У тєбя в п.... е мєдвєдь

Сорок восем медвежат

Кверху жопою лєжат!

Рудий обережно поставив перед ведмедицею коритце з вином і родзинками.

Прошка все танцював, хапав усіх за руки, тягнув на середину корчми, щоб усі танцювали. То калатав у бубон, то дудів у дудку.

Марьванна смоктала пійло і чвакала, плямкала, аж луна по корчмі йшла!

Двері раз по раз відчинялись і від морозу впливав до корчми сивий туман.

Коли всі справді розгулялись, Прошка миттю підкотився до сотникового чоловіка.

— Спасібо тібе, мой пан, что прішьол випіть с простим скоморохом!

Вєлікоє тєбє спасібо і многая тебе лєта, твоя панская мілость!

І Прошка став рівно, низько вклонився і випив "во здравіє!" гостю.

— Та не старайся, чоловіче! Хоча за добрі слова — спасибі! Та не хотів я йти сюди, бо воно мені треба?.. А як прийшов Мотко і питає, чи справді дали тобі дуката, чи не вкрав ти на бенкеті у панів, то закортіло мені піти та й подивитись на дурня, що цілий маєток пропиває в жида!..

— Твоя мілость, ласкавий мой пан! Да вовсе я не дурак, а, понімаєш, подлий чєловек... У нас подлим людям, да і лєпшім тожє, нє могі золотом владєть. Заработал, аль одарілі тєбя за границей златом — отдай в казну царюбатюшке, многая єму лєта!..

Ще випив чарку і, притопуючи та калатаючи в бубон, виступив на середину корчми.

Цього разу на калатання і Марьванна піднялась. Може тому, що висмоктала своє хмільне пійло. Піднялась і почала тупцювати поруч із Прошкою.

А Прошка геть розійшовся, веселився, аж гуло, підстрибував, гупав у бубон і кричав-виспівував:

Нечістий дух єбьот старух Семьоновну, Кіріловну Ох! І єщьо какіх то двух!

Потім, як знов сіли до столу, вже і справжні музики з дудою та цимбалами прийшли.

Прошка почав вередувати, чіплятись до корчмаря, що він горілку розбавив водою, а для міцності туди курячого посліду накидав. От у людей і крутиться голова. Ще ганив закуску, кричав, щоб корчмар подав людям книші і медових коржиків!

Всі потроху замовкли і прислухались — а що ж воно далі буде? Корчмар певно що був справжній, досвідчений корчмар, і все кивав головою і повторював:

— Все зроблю! Все зроблю! Все зараз зроблю! Одну хвилечку!

А от рудий певно не мав того досвіду і, не відчуваючи пастки, обурився. — Та я до людей ходив, для тебе ковбасу купував! А ти ще й вередуєш!

Прошка як вріже глечиком по столу. Глечик на друзки, ще й оковитою людей оббризкав.

— Ах ти соглядатай йобаний! Да что ти врьош! Да ти бєгал к сотніку узнать, нє украл лі я дукат! А сам, нєбось, с панскаво піра хоть серебряную ложку да стянул! А?!!

Рудий аж зайшовся:

— Та я чесний торгівець. Шапки шию і продаю!

— А сєльдєй ти тожє шйош?

Всі зареготали.

— Та я… та я… — заходився у гніві рудий.

— Да брехун он і ворішка! Вот можєтє тряхнуть єго шубу! І что оттуда посипітся?

І перш, ніж корчмар встиг щось сказати і вдіяти, рудий кинувся до корчмаревої шуби, що висіла в кутку за шинквасом зразу. Схопив її з кілка і простяг Прошці.

— На! Труси!

— Да ти что — сдурєл? "слі что, то скажєш, что із мєня висипалось! Вот пусть наш пан мілостівий витряхньот, он ліцо трєтьє!

Сотників чоловік нехотя взяв довгу чорну шубу і трусонув. І з-за вовчої опушки рукава випали із дзвоном дві срібні ложечки та срібний чіп до сотникової срібної баклаги.

— Тепєрь все відят, что я тут нє прі чьом! А то би вопіл, что ето я подбросіл!

— Ти й підкинув!!! — Заревів у нестямі рудий. — О зохен вейн! Та що ж це робиться?!...

Корчмар метнувся до музик і кинув їм монету, щоб швидше і голосніше заграли.

Ті зразу ж щосили врізали гопака, та "вак, що у вухах залящало.

Тоді корчмар швидко вигнав рудого кудись у житло і, з пляшкою доброго вина, поспішив до сотникового чоловіка.

А Прошка, наче й забув про весь цей глум, витанцьовував перед якоюсь веселою молодицею у червонім очіпку!

Тимкові знов захотілось спати. І він вже, вмощувався на лаві, щоб покласти голову на стіл, як побачив, що ведмедиця враз одмінилась. Вона витяглась і завмерла. Тільки ніздрі тріпотіли. Вона напружено нюхтила повітря, що напливало із прочинених дверей. Навіть Прошка цього не зауважив. А Тимко зразу ж повернувся в той бік, куди поводила писком звірина.

І побачив чоловіка у кереї з відлогою і кілком на плечі, мов мушкетом.

Чоловік таки певно побачив і звіра і "козу". Бо підняв руку із стуленими пальцями, мов тятиву напинав. І відпустив, мов стрілу послав. І зразу відступив назад на корчемне подвір'я.

"Коза" скочила з лави і кинулась поміж танцюючими і музиками, попід стінами, поміж глядачами і до дверей. Вистрибнула на подвір'я! І з розгону налетіла на гайдука. Того самого гайдука, кінь якого щез в опарині!

Від удару личина з'їхала набік, і Тимко опинився в повній темряві.

Але мить, і з нього здерли личину разом із платом. У сутінки з розкритих дверей корчми падало яскраве світло. І довгомордий гайдук зразу впізнав хлопчика і вхопив за волосся.

— Батьку! — скрикнув малий. — Ряту…

Та гайдук зразу ж затис йому рота і пошвидше потяг від корчми. Та не встиг гайдук проминути й двох будинків, як назустріч йому вийшов чоловік під каптуром. Він кульгав і спирався на косу.

Гайдук не звернув уваги на кульгавого і продовжував волочити хлопця за чуприну.

Тільки чоловік опинився за спиною в гайдука, як він щосили врізав того кулаком по шиї.

Гайдук наче перечепився, тоді заточився і завалився крижнем у у сніг.

Чоловік з кийком один за другим наніс два таких удари п'ятою по ребрах, що аж загуло.

Малий стояв і не знав що робити.

— Синку! — З-під відлоги проказав притишений, але добре знайомий голос. — Бігом до корчми! Підніми і вдягни личину! Та до отієї брами — ось зараз її вже відчинять. Та біжи до Хвеськи. Заходь через ворота — запори я зняв і сховав. І замок на клуні не зачинено. Просто зніми з петель. Забери Лиска з клуні. Як не зможеш осідлати, сідай охляп. І мерщій скачи по дорозі до старої липи і далі повз ставки. Та не бійся ні Хвеськи, ні гайдука! Я їх поборкав.

— А ви, Батьку?! Я вас так чекав!.. І діда Пацюка вбили!..

— Знаю! Скачи тією дорогою аж до села. Край села, праворуч на горбах побачиш вітряки. Пускай коня просто на ті вітряки. І спитай там мірошника Степана. Він вас із Лиском нереховає! А я прийду сьогодні ввечері. Ну поспішай! Чуєш?

— Слухаюсь, Батьку! — І малий побіг назад до корчми по козину личину..."Коза" підбігла якраз тоді, коли воротар розвів стулки і брами і впускав поселян до містечка.

— А, "козадереза"! — Привітав "личину" вартовий. — Чи то правда, що твій дядько нашого шинкаря обдурив?

"Коза" замукала і показала, що її "дядько" п'є горілку.

"Коза" мов на крилах мчала до Хвесьчиної садиби. Тільки от біда — на вичовганій, затоптаній і скрижанілій дорозі у личаках добре не поковзаєшся — чоботи тут найперша річ!

Люди, хто був учора на ярмарку, сміялись, побачивши "козу".

— От гидолової віри дитина! Урічне, а бач, яка весела!

— А вже? Як справжня коза стрибає!

Ті, хто не бачив учорашніх ігрищ, особливо старі баби і молодиці, хрестились і казали:

— Щось воно не те?

— А вже! Не до добра!

— І не кажіть! Різдво за тиждень! А вони вже сьогодні в машкарі!

— І не гріх?

— А тепер їм ні гріха, ні встиду! Ну немає поняття! позабували!

— Ото дітки пішли! І куди воно все котиться?..

— А я про що кажу?..

"Коза" тих балачок не чула, бо вже завертала на ту дорогу, що вела на куток до Хвеськи. А на тій дорозі ярмаркових людей майже не було.

… Щосили напружуючись, "коза" відсунула одну стулку воріт і таксяк протислась на подвір'я до Хвеськи.

В клуню "коза" теж дісталась без особливого зусилля. Спочатку Лиско шарпонувся від "кози", що не втрималась і від радості просто підбігла до припнутого коня.

Але малий враз схаменувся і ласкаво заговорив, плавко підняв руку, щоб огладити, половий кінь застиг. Тільки вуха сторожко рухались і тонкі ніздрі роздувались. Малий ще покликав.

І раптом кінь заіржав, струсонув шовковистою гривою. І потягся до малого в личині "кози".

Огладивши з усіх боків коня, малий не забув і перевірити, як і суворо навчав старий козак Пацюк, шальку. Там ще була майже третина порції вівса. — Не голодний! — Зрадів хлопчик.

Та з водою було гірше — велике кленове цебро затягло кригою. Такою водою поїти не можна.

Малий вискочив з клуні, проліз у дірку і постукав до своєї старенької хазяйки.

Бабуся наче чекала "козу".

Почала малому лицедієві щосили кричати і намагалась пояснити на мигах.

Але малий чимскорше набрав із діжки в хаті води півдійниці і потяг через діру у паркані. І так три рази.

Стара тільки за голову хапалась. Та скоро "коза" принесла назовсім дійницю і почала кланятись, низько кланятись, рачкуючи до дверей та й вискочила на подвір'я.

А потім стара почула, як затупотів коник Хвесьчиним двором. Стара поки дотьопала до своєї хвіртки і визирнула на вулицю, то побачила тільки, як по шляху, зразу за віковою липою спускається в опадку до ставків "коза" верхи на половому конику. "Коза" у високому турецькому сідлі. Хоч Лиско побував у чужих ворожих руках, та Тимко зміг покласти

коня на землю. І наклав на нього сідло. Звичайно, так затягти підпругу, як то робили дорослі, він не міг. Та хоч і був у личині, погнав полового пробіяку розмашистою риссю.

Стара кілька разів перехрестилась, визираючи на дорогу. А коли повернулась до хати, то довго молилась перед МиколоюУгодником і просила допомогти правим і покарати злодіїв…

* * *

Тим часом чоловік у кереї завітав до кузні, що стояла на південь від східної брами.

І діло тут він робив разом з ковалем, для початку поклавши йому на ковадло жменю срібняків і передавши привіт з Великого Лугу. Ну коваль, як і годиться справжньому майстрові, тільки одного срібняка лишив, останні відсунув.

— Я славному товариству хочу прислужитись не за гроші. Якби не ви, то нас би татарва, як тхорі курчат, перетаскала. А ці, — він кивнув головою на браму, — із вільних міщан крінаків би наробили.

Чоловік у кереї час від часу обертався до розчинених дверей. І слідкував за дорогою, що від містечка спускалась згори на куток повз бабину і Хвесьчині хати і далі повз старезну липу, зникала у яру, де стояли один за другим кілька водяних млинів.

Хлопчик добре пам'ятав наказ, якою дорогою поспішати до села. Спочатку він проскакав чвалом, розкидаючи бризки снігу і криги. Шляхом через греблю. І почав підніматись шляхом, що все йшов угору.

І розумний кінь Лиско сам із чвалу перейшов на рись, а тоді і й на широкий крок.

Ось нарешті підйом скінчився і постелилась рівна дорога. Знов Тимко пустив коня чвалом. Бо так уже хотілось пошвидше прибитись під захист добрих людей у теплу хату і дочекатись, нарешті, Батька Омельна. Личину він зразу не скинув. Та й не дуже хотів скинути. А от чортів той сарафан, що весь час заплітався у ногах, та дівочий плат так хотілось пошвидше викинути! Та все то дурниці! Головне, Батько Омелько живий і, нарешті! повернувся з походу. І його, своє соколя, знайшов і під личиною, і під дівочим убранням, та ще й під чужинецьким!.. Ні, він таки найсильніший характерник!..

І так весело мчав хлопчик на своєму відвойованому конику по рівній, мов блят, дорозі. І коник, що застоявся за ніч, наче відчував насолоду від вільного бігу під таким легким верхівцем.

Хлопчик тільки ногами тримався. Навіть поводи кинув на луку сідла.

Розмахував широко розкритими руками і гарлав під личиною.

— Батько все знає! Батько все знає.

Та так. захопився, що і не схаменувся, як з-за ясенів, що чорніли вартою над перехрестям, вискочили важкі сани. І на тих перевеслами випатрані і обсмалені свині. Коли проти саней поскакав половий кінь із колядницькою козою в сідлі, дядько нерехрестився і погнав щосили до містечка. Треба було встигнути віддати свиней сотниковим нахолкам.

Гнав щосили коня з гори. Бо і кінь не його, і сани не його і в нього ще нічого не було свого. Бо тільки після Покрови він сюди дістався з валкою переселенців аж із під самого Ковеля.

А що був він хоч і волиняк, та проте балакучий, як київська перекупка.

То здаючи оце ще не зовсім охололих свиней сотниковим кухарям, розповів їм про "козу" вершницю. І, справжня дівка. Та ще й у якійсь панській сукні з червоними квітками. Цікаво ще от що — у личаках! Хоча, правду кажучи, тут так багато живуть, що й остання голота личаків не плете.

І треба ж щоб саме в той час на подвір'ї з'явився сотників чоловік, що повернувся з Прошкіного бенкету. Був і п'яненький і веселенький. Ще й у калиті брязкотів кількома монетами щиросрібними та срібними ложечками і срібною затичкою від срібної баклаги. Корчмар умовив його, щоб він все це взяв і поклав на місце. І ваговиті монети запхав йому в кулак за таку послугу. Сотників чоловік знав, що срібного чіпа він покладе. Ну а ложечки до весни під колодою полежать. Поки до Києва на Великдень піднімуться пані сотникова… А сміявся сотників похлібник того, що вже геть, ну геть п'яний Прошка наблизив до нього своє кругле, з гострим, мов швайка, збитим набік носом і сказав:

— Свєтлєйшій мой пан! Отойді подалеє і посмєйся! У Марьванни сєйчас срачка начньотся!

Тільки сотників чоловік став у самісіньких дверях, як Прошка підвів ведмедицю до шинквасу. Тут як із неї дрисне, як заляпотить на всі боки. А Прошка вискочив на стола і кричить:

— Я же ему говоріл — одна фляжка мальвазії, одна фляжка угорьскаво і одна фляжка родніковой води! А он, брехун, шахрай — повашему! Он же віна помєнєє, води — поболєє! Вор, вор, вор!..

Сотників пахолок схаменувся, що час бути на службі у свого пана.

Покинув він цю чортову корчму і поспішив до садиби. А по дорозі побачив: біля тину гайдуцький отаман пана Мальхаревського лежить і стогне.

— Що вам, отамане? — Спитав сотників чоловік.

— І все це через козу.

— Яку козу? Чию козу?

— Ну… оту, що з цим лицедієм і ведмедем… Це перевдягнений лицедій… хлопець… Його ловити треба… Він мені ребра перебив… Ой матінко… дихати не можу… Ребра геть вилазять…

Сотників попихач подумав: "Ага! Допився вже до зеленого змія! Як ото різник Іван згорів! Все перед гапликом кричав: "Ой ребра мені вилазять!" —… Скажи комусь із хлопців… щоб прийшли по мене… Дихати…, дихати… уповні не можу… Так він мене помордував!..

Сотників чоловік якраз і прийшов, коли ще балакучий волиняк віддавав свиней ключникові і всім весело розповідав про козу-вершницю.

Підпилий чоловік, який спочатку вирішив, що отаман вже допився, якось усе ж здогадався поєднати скарги на "козу"-лицедія із розповіддю волиняка про "козу" вершницю. І побачивши двох гайдуків, що крутились на подвір"і, послав їх до корчми по отамана.

Вони зраз побігли до побитого отамана. А той наказав їм зразу скликати всіх, геть усіх, хлопців, взяти всіх собак і через поле, через перехрестя ярів навперейми "козі". Бо там тільки один шлях на Хвости. Після перехрестя іншого шляху ні на Хвости, ні на хутори немає.

Хлопцям хотілося похмелитись, тим пак, що мала бути добра гулянка.

Після сніданку сотник влаштовував для ляха-ротмістра та його небоги-білявки.

Та отаман був невблаганний — кілька чоловік мали схопити козу. Тільки без собак. Бо собак інші гайдуки вже завели на сотникову садибу.

І п'ятеро гайдуків помчало через пагорби із західної брами навперейми "козі".

Хоч дорога на Хвости йшла з великим гаком, та зате на рівнині. А праворуч і ліворуч горбились круті пагорби і западали широкі балки.

Та була ще одна стежка від самого містечка. І вона виходила на той шлях за милю від села. І Цією стежкою і ходили піші люди і їздили верхівці та тільки влітку і в суху добру погоду.

А восени чи ранньої весни, коли сходили сніги і все переповнювалось водою, тут ніхто не з'являвся.

А взимку без смертельної потреби теж ніхто не пхався.

Двоє гайдуків було із місцевих. То вони й попереду помчали.

* * *

Спочатку був вранок ясний. Можна б сказати, сонячний. Але далі із північного заходу обрій почав запливати каламутною пеленою.

І коли під обід пішов сніг, то коваль і його гість вийшли з кузні, то побачили, що внизу по широкому шляху п'ятеро вершників завертають до східної брами. І ведуть коня під високим сідлом.

Коваль сказав:

— О! Знов хтось із гайдуків забився! На тих ловах теж один собі карка зламав. Ну, ходімо, чоловіче, потримаєш зубило.

— Як твоя ласка, ковалю, ще трохи подихаю… Я все в полі — не звик до горна і чада… Ти вибачай ласкаво…

— От бачиш! А все життя тією окалиною дихаємо. Та добре — постій собі.

А я поки що сам попораюсь — загартовані якірці підгострю.

І за мить ганяв ногою колесо точила і пускав жовті хвости іскор.

Направляв як бритви готові загартовані якірці.

Та не обточив він і десяти якірців, як до кузні швидко вступив гість.

— Пане-брате! Сюди один гайдук тягнеться. Сховай якірці і залізо для них.

— Чого ти боїшся? Я не панський хлоп, щоб ховатись!

— Ковалю-друже! Не тобі — мені треба критись. Своє діло козацьке до часу маю ховати!

— Ну як для тебе, козаче!

І вони якірці в цебро з водою висипали, а начиння на місце поставили.

Тут якраз і затупотіли копита на промерзлій землі.

Коваль сказав:

— Підкову згубило! Праву.

— Слухай — приміряй підкови і всі не ті! Потім піди за підковою додому. І щоб всі чули і бачили, що ти підкову шукаєш. Та довго шукай!..

— Зрозумів. А ти, козаче?

— Я його попитаю про того полового коня.

— А бо що?

— А те, що кінь крадений. На коневі три лиця. У гриві на п'ядь від чубка блисна. Над здухвиною з правого боку блисна. Зправа каштан на три поділений.

У дверях став молоденький гайдук.

— Добрий день! О! І в неділю, бачу, працюєте. — Добридень, якщо не жартуєш! А в неділю я не працюю, а людям у пригоді допомагаю!

— Я й кажу! Ото ловили ми, ловили, що я й підкову згубив І — А хіба ти, чоловіче, не з полювання сотникового гурту?

— Та якого там гурту?! Поки ми ловили цього чортяку, у сотника і і поснідали гаряче і випили солодко і подались зайців хортами цькувати! Он воно як!

— Щось я не второпаю — кого ви ловили?

— Та як кого? Отого палія!

— Якого палія? Наче ніякої пожежі не було!

— Ой який ти, ковалю, нетямущий. Того малого палія, що був дівкою у московита і "козою" водив п'яного ведмедя.

— Тьху? Ну й закрутив!!! Так ви того хлопцгі вловили?

— Коня ми вловили. А кінь крадений! У нашого Сметани. Бо Сметана…

— Я тебе, хлопче, питаю — палія ви схопили?

— Я тобі не хлопець! Я гайдук самого пана Мальхаревського.

— Ти, хлопче, панський. А я свій! Кажи мені діло — що тобі? Або йди куди хочеш!..

— Ну добре… Підкову згубив. Праву. А мені сьогодні вертати до нашого пана.

Коваль відкрив здоровенну довбану скринюколоду і витяг із купи залізяччя чотирі підкови.

— Ну показуй своє копито! А якою дорогою ти поїдеш? Може тобі й ліву замінити? — І коваль разом із гайдуком вийшли з кузні.

Чоловік у кереї весь час стояв упіврберта до гостя і ніби пепребирав залізяччя на верстаку.

Коваль приміряв підкови які, звичайно, не підійшли на копито. Щось мурмотячи собі під носа, коваль пішов до свого двору. Бо його кузня, як і всі інші кузні стояла осторонь від осель. Для безпеки від вогню.

Чоловік став у дверях кузні й дивився, як гайдук огладжує свого гнідого коня, загнаного в наставник.

Чоловік трохи відкасав угору каптур. Стояв непорушно і дивився в потилицю молодому гайдуку.

Той обернувся через якийсь час і стривожено спитав:

— Чого ти на мене дивишся?

Чоловік у кереї підняв руку і випростав пальці з-під ворсистого рукава. Поманив зігнутим пальцем. І на пальці спалахнув багряний блиск самоцвіта.

Гайдук не зрушив і сказав занепокоєно.

— Як я тобі потрібен, сам іди сюди!..

— Підійти можу, та коня шкода.

Чоловік плавко, безшумно переступив поріг кузні. М'якими, плавкими кроками пішов до наставника з конем. Руку з перетнем не опускав, тільки зігнув до себе.

Гайдук зачудовано дивився на іскристий камінь перстня.

— Чого ти хочеш? — Забелькотів гайдук і потягся до шаблі.

— Ти краще, хлопче, коня притримай, щоб не забився.

І тільки він це сказав, як кінь захрипів, скажено затовк копитами.

Чим ближче підходив темний чоловік до наставника, тим більше шаленів кінь. Просто сказився. Ще трохи і рознесе всю загорожу.

— Ходімо в кузню. Чи хочеш, щоб кінь повередився? — Лагідно спитав чоловік і прихопив гайдука за правицю з такою силою, що той від несподіванки аж охнув. А тоді враз розм'як і слухняно поплентався до кузні.

Але в кузні, коли рука незнайомця трохи послабила тиск, гайдук знову обурився.

— Та хто ти такий? Зніми свій каптур! Чого ти лице ховаєш?

— Хочеш подивитись?

І, перехопивши правицю гайдука залізними пальцями лівиці, відхилив з обличчя каптур.

Гайдук відсахнувся.

— Я, я все, все скажу!.. Той хлопець… ну та "коза"… ну та "дівка", як побачив нас… то погнав коня назад, до містечка. Але коли його вже наздогнали, він завернув коня коня з дороги і погнав до опадки. А там кущі, джерела і болото. Він сам себе туди загнав! Тільки він і там не спинився, а ганяв коня то туди, то сюди по долині!.. А ми долину заперли. Ну з долини кінь його не міг винести. Бо схили круті і снігу туди багато нанесло. Тоді воно скочило з коня і подерлося нагору по схилу. Степан нам із Миколою наказав спішитись і дістати його. А воно таке вертке, що від Миколи вирвалося. Тільки шмат козячої шкури в нього лишився в руці. Ми за ним далі. Тоді Степан кричить нам, щоб ми стріляли. А я пістоль при сідлі лишив. Тоді Микола вистрілив. Наче попав. Тільки воно було на гребені. Воно й закотилось туди. Поки ми видряпались на гребінь, щоб і подивитись, сніг як ударить! Дивились, дивились у кручу. Все кущі, корчі, бур'яни! І снігом так і січе в очі. Микола тутешній. Він і каже, що там унизу тепле болото. І взимку не замерзає. Тільки я там ніякого болота не бачив… От і все…

— Іди та принеси сюди свій пістоль! Та не спробуй стріляти! Сьогодні мене ще куля не візьме!

Чоловік відпустив молодого гайдука і той прожогом метнувся до коня.

Вихопив із присідельної кобури здоровенного пістоля і назад! Влетів до клуні, наставив на страннього пістоля і закричав.

— Все! Тобі тепер смерть! Сатана!

Він тиснув, тиснув на гачок, але пострілу не було.

Чоловік у кереї спокійно підійшов до молодика і видер із його посудомлених пальців зброю.

Визирнув назовні і добре зачинив двері.

— Баран ти та ще й гулий! Ти хоч поличку відкрив? На коліна, стерво!

Гайдук упав на коліна, намагаючись схопити тремтячими руками за ноги страннього.

— Прибери руки, стерво! Не брудни мої ноги своїм потом!

Приставив пістоля до скроні парубка.

— Раз! Два! Три! — І чоловік вистрелив над вухом гайдука. Чоловік з пістолем підійшов до дверей і розчинив стулки.

І на вулицю, де посилився сніг, вийшов чорний пороховий дим. Коли дим розвіявся, то стало видно, що гайдук укляк на колінах, а лицем лежить в ковальських окалинах.

Чоловік схопив гайдука за комір і звів на ноги.

— Це я пожартував!.. А тепер без жартів. Якщо за три дні не знайду малого. То і тобі, і Миколі, і Степану — смерть! І Гнату смерть. Але йому

окремішна… Все це можеш розповісти Гнатові. Тільки тоді як місяць зійде. Сьогодні останній день світить.

— Так сніг же йде І Все небо хмарами повито… — Ну тоді після перших півнів. Та якщо раніше писнеш — тобі і твоїй рідні біда буде… А, взагалі, увечері сніг перестане і будуть ясні зорі… На! Сховай свій пістоль до кобури і навчись зі зброєю поводитись, очкур обісраний!' Від страху не всцявся? — Проникливо спитав странній.

— Майже… — прошелестів парубок.

— То йди за кузню та висцись, бо ще штани замочиш…

Гайдук і побіг за кузню.

Коли тут зразу і коваль з'явився.

Поколупався в довбаній скрині і зразу знайшов потрібну підкову і вухналі.

— Пішли, чоловіче, поможеш коня кувати.

— Не час. Вибачай, ковалю, ласкаво! Приготуй мені копу якірців.

Загартуй та заточи добре. Я ще повернусь. Може за три дні… Як ні, то змасти лоєм і приховай. Ну а тобі зараз дякую за діло! З мене могорич! Бувай здоров!

— Ходи з Богом!

Чоловік у кереї, закинувши на плече свій довгий згорток, нечутно вислизнув із кузні.

Якраз з-за кузні виходив гайдук, пов'язуючи на ході пояс.

— Може підеш зо мною "козу" шукати? — Улесливо спитав странній.

Гайдук аж відсахнувся і перехрестився.

— Не хрестись! Не допоможе! — І чоловік протяг панському похлібнику його ж хрестик на шовковій стрічці.

— А-а-а-а-а-а… — тільки й зміг прошамрати гайдук.

— Та не бійся! Мені твоє ні до чого, як і всяке сміття. Он бачиш хати?

Ледь-ледь в імлі мріють… Так ти поїдь туди і поклич Сметану. Він там під спідницею у Хвеськи ховається. Боїться і з хати на двір погнутись…

— Ви його перелякали?

— То я тебе перелякав. А його? Та я йому просто нагадав наші старосвітські закони і звичаї. Якщо виживе — запам'ятає назавжди. Ну, добрі люди, бувайте здорові ще разі!

— Ходи з Богом! — З великою повагою проказав коваль.

А гайдук пробелькотів щось незрозуміле.

Він став і дивився услід чоловікові, що навпростець ішов до схилу гори.

Коваль сказав йому.

— Гей, хлопче! Пішли — підсобиш.

Той не почув. Тоді коваль його торкнув за плече. І гайдук скинувся, мов його хто батогом уперіщив.

— Злякався? Щось на тебе наче ману напустили.

— За-задумавсяж… — важко віддихуючись, відповів гайдук, — задумався, так задумався.

Та й обернувся ще раз на круту стежку і на дорогу. І йому справді аж дух забрало. Чоловік у кереї, трохи нахилившись, але стоячи, із страшною силою летів униз із гори, навпростець до шляху. Що в нього було на ногах, звідси закривав схил і купи бур'янів.

— Гей! То ти йдеш чи ні?! Спокусив у неділю до кузні вибратись, а тепер ще й вередуєш?!!

4. РУДА ПАРАСКА

Обідали дуже пізно — все чекали з ярмарки батька. Все не сідали, бо він обіцяв повернутись до обіду.

Але під обід саме такий густий сніг пішов, ніби з неба на землю покотилась снігова гора. І все посипалось на село, на гай, на всі круті пагорби навколо села.

Господиня поставила густий наваристий борщ з білими грибами, щедро заправлений конопляною засмажкою. Круту пшоняну кашу з урдою. Пироги з калиною і узвар.

Старша сестра, ставна і статечна дівка, несла ложку так обережно і плавко, мов на себе з боку милувалася.

А менша сестриця її, мала, руда, вся в ластовинні, з білими віями і блискучими чорними очицями, все робила швидко, рвучко. І хліб не відкусювала, а рвала просто зубами, як вовк телицю. Ще й крутила на! всі боки.

Поки матір, велика ставна молодиця, не цитьнула на неї.

— Чи в тебе швайка в гузні? Ну куди ти поспішаєш? До вечорниць тобі ще…

— Я до хрещеної хочу…

— Ви її слухайте! То їй кортить на парубків хоч здалека подивитись… — з погордою і насмішкувато проказала старша сестра.

Три інші сестрички, що зовсім із маленьким братіком сиділи на ослоньчику при вагані з борщем, повернули голови, порозкривали роти і слухали, що старші між собою говорять.

— Ану, дівчата! — Мати злегка стукнула ложкою по столу.

Дівчатка злякано зачали сьорбати борщ.

І старий дід прокинувся від дрімоти, схопив свою ложку і наставив спрацьовану старечу руку до сивого волохатого вуха.

— Га?!

— Нічого, нічого, тату! — А… — старий покивав головою, проковтнув ложки дві і знов закуняв, опустивши сиву голову на груди.

А старша сестра вела своє, краєчком ока спостерігаючи, чи дошкуляє це молодшій сестрі.

— А Параска, як хтось із хлопців свисне, то все кидає та біжить подивитись — хто там посвистує…

— То ти, як твій Микола тільки нагаєм стрельне, то вже вмираєш! Тільки що виду не подаєш.

— Мамо! Затуліть їй рота, бо я їй такого Миколу покажу, що вона Параскеву Великомученицю побачить!

— А ну тихо, дівчата! Ти, Параско, шануйся!

— То нехай вона шанується! Хіба то я до Коропів, наладналась гостювати?..

— Параско! Ой вкорочу тобі язика! Не до Коропів іду, а на вечорнщі!

Треба перед колядками розспіватись. Щоб до ладу був спів!

— Теж мені — колядниця! Так вона співає, як наша стара гуска шипить… — Мамо!..

— Параско! Ще слово і я тобі й без батька!.. І сиди мені тихо, поки Ганна не піде з хати. І з хати носа не потикай. Шануйся!

Як виходила Ганна з хати, то якраз і хмари кудись за обрій забігли.

І мороз міцнішав із кожною хвилиною.

Крізь розчинені двері було чути, як рипів сніг під Ганьчиними ногами.

— Мамо! А чого ви їй свої чоботи дали?!

— Ох і стерво ж ти в мене! Може тобі свої чоботи дати? Ти якраз в один чобіт обома ногами і влізеш.

— Ууу! — Струсонула рудою кучерявою головою і вибігла через сіни до хліву і там заспівала низьким грудним голосом колядку.

— От чортова одміна! І в кого вона така? — Здвигнула тугими плечима господиня.

Стара, що сиділа поряд діда, нарешті сказала своє слово.

— Подоба в неї не твоя, а така чортиця, як і ти була дівкою! Чи вже забула?.. Та й голос твій! Прислухайся!

Поки жінки мили посуд і прибирали зі столу, а дітлахи полізли на ще теплу піч, з вулиці почувся сміх, дівочі голоси, пісня... Потім кінське іржання, парубочі голоси.

Забігла до хати аж посиніла від холоду Параска. Прикладала червоні руки до печі, поверталась то тим боком, то сим.

— Ти, чортяко, отако на вулицю бігала?!! Ну й, кого ти там угледіла?

Миколу? Ти йому на очі не потикайся! Не ганьби сестру? І запам'ятай — поки Ганну не віддамо, тобі в дівки дороги немає! Ти мене, стерво, чуєш?!

— Чую, матінко...

— Ну то й добре! Показилась і досить. До хрещеної можеш збігати. Та більше нікуди мені! Візьми бабину свиту, взуй ходаки і бігом туди й назад. Бо батько ось-ось повернеться!

Руда в одну мить спорядилась і вилетіла з хати. Тільки вона майнула у завулок, як до садиби під радісний гавкіт кудлатого пса притяглись важкі Твіл і шута корова.

Тут в хаті таке поробилося. Верещали і стрибали всі четверо малих! Так раділи батьковін з'яві. І було зразу видно, що при батькові їм повна воля. А коли високий рудий дядько приніс до хати торбу з горіхами, медовими коржиками, та ще й цілого оселедця, згорнутго обручем у горщечку, то був такий гармидер, що аж тмяні шибочки у рамах дзвеніли.

Господар умився над різанкою, утерся тонким рушником. І, зрештою, заговорив.

— Ну, жінко, мої слова таки справдились! Пам'ятаєш — я ж казав, що Кирило все одно мені продасть шутую? А він сміявся. А тепер, коли його зігнали з хутора, він мені і вола, і корову продав!

— За скільки? — лишились гроші і помогоричити і з кумами в корчмі погуляти. І тобі плахту київську купив, і дівчатам стрічок ї всім вам по гребінцеві!..

— А кого бачив?

— Та всіх вигнаньців… А худобу і добро вони за шеляги віддають… А за міський крам ормяни та греки страшні гроші деруть… Ну а про кумів я вже казав… Ми з ними добре посиділи. Та ще ось що — ляхів, ляхів понаїхало в гості до сотника. Ціле тобі військо! Разом із сотниковими козаками цькували зайців. І це у неділю, у піст! Гріх і срамота! Ну та вони нани — що з них візьмеш?! Ага, ледь не забув! Там таке було, таке було!

Ото прийшов із Московії один блазень з ведмедем і козою…

— Із живою, чи колядною?

— Жінко! Ведмідь живий, звіриний. А коза — дівчисько в личині козиній. Чого тільки той вчений ведмідь не робив! І горох тобі крав, і танцював, і млинці випікав, і відра на коромислі носив. Та найголовніше — з похмілля у ведмедя боліла голова. І він почав просити, щоб похмелитись. То йому запхали в пащеку цілу пляшку, запхали в пащеку. І він смоктав горілку! А потім тому блазневі ляхи дали цілого золотого дуката за його штукарства!!! І той блазень пішов до корчми. І кого не бачив, усіх пригощав! Може й десять діжок оковитої видудлили!!! А мо й більше!.. Та це не все! Бо потім тому ведмедеві закортіло жидівської риби скуштувати. А корчмар не дав. Тоді ведмідь потрощив шинквас. Рибу всю пожер! І зі злості засрав геть усю корчму!.. То ми з кумом вже догулювали в іншій корчмі…

— Слухай, Євтуше, а ти Миколу не бачив?

— Якого? Миколи Грака не бачив…

— Тю на тебе! Та нащо мені той старий! Я про молодого, про небожа Коропівського.

— А чого ти питаєш?

— Та Парасці казали, що Микола до Коропів у гості завітає… Ну, на вечорниці. Туди й Ганна подалась..

— Ну то й що?

— А те, що в тебе п'ятеро дочок! І старша в дівочу громаду рік ходить! А Миколу, небожа Коропів, до пана в, службу взяв сам Гнат. Пан положив йому платню, як жолніру у вінську! І батьків його не зачепив — господарство все і лани лишив. Та ще, ти тільки подумай, обіцяв "чинші" зняти! Якщо ж Микола добре служитиме, то обіцяв і в козаки записати!..

— Ну то й що?

— Як що? Та якби Микола посватав Ганну, то було б добре. Бо й Параска, хоч мізерна, а вже дівка. ти так зовсім не думаєш… Все я маю думати!

— Жінко! Коли я думаю, в мене голова болить. А коли в мене голова болить, мені кортить випити. Краще принеси мені баклажку із саней — там ще трохи лишилось, якраз буде до обіду…

… Після обіду Євтуха зовсім розібрало і він згадав:

— А де Параска, до слова кажучи?

— Та побігла до хрещеної.

— А чого?

— Та каже, що хрещена кликала щось там помогти.

— А що, дома вже ніякої роботи немає?

— Та нехай побуде серед людей! Вибігається — тихіше буде! А то таке язикате, в мене од неї аж вуха пухнуть?.. Ну добре, ти лягай та відпочивай, а я піду, подою нашу гулую…. Побачимо, як вона мені дасться.

Молодиця для принади взяла окраєць хліба, щедро його посоливши. А з трьох молодших доньок взяла до хліва найстаршу — років десяти дівчинку, щоб та доглядала за глиняним ліхтарем, поки мати доїтиме нову корову.

Голова ж сімейства вмостився на піл, притулившись спиною до теплого боку печі. Давив здоровенними лабетами горіхи. А дітлахи схилялись із печі і визбирували з його грубезної долоні горіхове зерня.

Та зрештою, смачна страва та оковита, та ще й тепла піч солодко зморили його, і він міцно заснув.

А дітлахи тихо притулились на краю печі над ним, немов стерегли його сон.

Задоволена новою коровою, такою слухняною, господиня саме переходила із хліва через сіни до хати.

Як тут загуркотіли у двері.

— Хто там?! — Насторожилась господиня.

— То ми, кумо! Я й Параска! Відчиняйте!

Господиня, сказала малій:

— Тримай повище каганець? — І кинулась відчиняти двері.

У розчинені двері спиною уперед переступила кума, щось тягнучи по землі. З-за неї виднілась зігнута Параска, яка теж щось волочила Ніби цілу купу обмерзлих лахів, чи що воно… І стара жінка і її хрещениця потягли все це до хати.

— Дитино! Іди та світи! — Підштовхнула господиня дівчинку з каганцем.

Стара жінка і руда Параска пронесли-протягли свою кострубату ношу і поклали на долівку.

У дівчинки від страху стрибав каганець у руках.

Господиня, тим часом, роздмухувала скалки в посвіті.

Згори з печі висунула голову стара.

— Євтуше! Прокинься! У нас пригода! Чуєш?!!

Євтух із великим зусиллям розкліпив очі, протер їх кулаками і почав злазити з полу.

— Де ви оце знайшли? — Спитала хазяйка, не дуже маючи надію на Євтуха.

— Та це не я, кумо! Параска його здибала на в городі в Коропів.

— І чого ти туди попхалася?!!

— Бо мені почулось, що мене кличуть…

— От же брехуха! Ну в кого ти тільки вродилася?

— А ні в кого!!! Я сама собою вродилась!…

— Тьху на тебе!.. Євтуше! Ож не позіхай! А мерщій іди сюди!

Євтух проляпав босими ногами по долівці. Обійшов купу лахміття, обмерзлого кригоюі і примерзлим снігом. Почухав потилицю і виголосив.

— Та воно наче того… дохле… Слухайте, а звідки ви його притягли?..

Нехай би там і лежало…

— Тату! Та воно ще дихало і харчало, як я його побачила…

— Ну добре, баби! Давайте, стягайте з нього лахи! Побачимо, що воно там таке…

— Та ми боїмось. Може це нечиста сила?..

— От же баби, сучі діти! Добре, дайте мені гострого колія. Треба все це померзле шмаття розрізати, бо так ніяк його не стягнеш… Воно геть усе позмерзалося.

Євтух схилився з ножакою над цією обмерзлою, закрижанілою купою лахміття. Де він розрізав, де розривав тканину і шкіру, де розламував кригу руками. Все робив наче навмисне поволі. Певно, що могоричання та кумування в містечку на ярмарку його зовсім зморили.

Він сказав жіноцтву.

— Та ближче каганця тримайте і ночви принесіть.

— Для чого тобі? — Спитала чорноброва господиня.

— Бачиш, скільки криги? Поки я впораюсь, то воно все на долівку попливе.

— Євтуше, а швидше ти не можеш? Уже глупа ніч!

Жіноцтво принесло ночви і намагалось якомога краще присвітити і допомогти господареві.

Коли, зрештою, було весь верхній одяг розрізано і здерто, то всі побачили, що на долівці лежить хлопчик. Із закритими очима,

зціпленими руками майже під горлом. І в тих посудомлених пальцях він затис зламаний якийсь дерев'яний держак.

Параска зразу пхнулась руками — а чи теплий ще хлопчик?

— Ну куди ти під ножа лізеш?!! Куди тебе нечиста сила тягне?

А Параска просто впала до малого на груди і слухала чи б" еться серце.

Не могла зрозуміти. Тоді вона розв'язала пояс, розкрила поли і розв'язала стрічку на комірі сорочки і приклала до голих грудей хлопчика вухо.

— Живий!!! Серце — як у горобця тіпається. Швидко, швидко, але слабенько.

І нікого не слухаючи, схопила малого і витягла на лаву. Всі аж вирячились — така мізерна, а як вправно і легко вмостила непритомного хлопчика.

— А воно… не те? Ну, як би то не сатана… часом, га?

— То нехай його Параска розбере! Що воно таке, тоді всі побачимо…

Всі стали півколом біля лави, але не впритул! Ніби раділи, що хтось за них небезпечну працю згодився зробити.

Параска хвацько здерла з малого каптанчик із лунського сукна.

Каптанчик тонкого сукна був замочений тільки на кінцях рукавів та по низу. Але ніде не обмерз. На ногах у хлопчика під скрижанілими личаками і грубими онучами були ще постоли поцяцьковані і м'які

вовняні онучки. І якщо постоли промокли, особливо на носаках, то онучі лишились сухими. Товсті суконні штани промокли лише на колінах. Та й то не дуже. А от сорочка із найтоншого лляного полотна була без жодної мокрої плямки.

— Мамо, ож подивіться! Яке полотно тонесеньке!

І господиня, і хрещена мати підступили і помацали сорочку. Хрещена довго, довго неребирала полотно пальцями, мружила очі на вишивку.

Зрештою, вона виголосила беззаперечно:

— Нехай хто що там каже, але цей хлопчик не одміна. І полотно, і шви, і вишивка під силу тільки Одарці з Глинища.

— Ну то й що? — Спитав Євтух, чухаючи товсту зарослу рудими кучерями шию.

— Як що?! Це чиясь дитина козацька із Глинищ. Може воно одбилось і приблукало до нас?.. — Е ні, жінко! Треба його спитати. Що воно скаже?..

— Євтуше! Іди краще спати. Ми далі без тебе впораємось. То вже бабська справа. Завтра вранці спитаєш.

З великою радістю Євтух, широко позіхаючи, почапав до полу.

Та й сама господиня не стала довго затримуватись біля хлопчика.

А стара жінка сказала своїй хрещениці:

— Параско, моя дитино! Тепер треба розтопити козиного лою і добре розтерти малого. Поки не пізно! А тоді загорнути в кожуха. Якщо Бог дасть, оклигає!

Парасці не треба було повторювати двічі. Вона метнулась до комори і притягла надколоту миску із задубілим козиним лоєм.

Розігріла над полум'ям посвіта. Поставила поруч малого на лаві.

— Візьми ряднину. Роздягни малого. Поклади на ряднину. І починай натирати, та швидше.

Спочатку стара жінка показувала, як капати рідкий лой на долоню, як натирати груди, як розминати суглоби та пальці на руках і ногах. Потім вона стомилась і притулилась на широкій лаві біля столу.

Дівчина ж розтирала і розминала голого хлопчика навпроти посвіта. Бо козиний лой швидко твердів і його весь час доводилось підігрівати. Коли Параска майже весь лой витратила на малого, то притулила вухо до грудей. Серце в смалого билося наче і рівніше і сильніше.

Загорнула хлопця у бабин кожух ще й поясом хлопчиковим перев'язала, як ляльку, щоб не розкрився.

Всі потихеньку заснули. Що піч топили пізно, то було в хаті тепло. А взимку від тепла всіх на сон тягне.

І Параску тягло на сон. Бо ще й до всього тріски в посвіті загасли. І лише з комина блимав каганець.

Але щось, вона потім і сам не знала чому, примусило взяти з комина глиняний каганець і принести і поставити на поличку над вікном.

Розсунула бараняче руно — стала розглядати хрестик і ладунку, що висіла в нього на шиї. Хрестик звичайний, мідний, литий. Не роздивлялась його довго. А от ладунку на шовковін плетеній шворочці їй закортіло роздивитись. Ну дуже!

Вона обережно стягнула ладунку через голову малого. Той хоча б застогнав, чи очі розплющив. Дівчина розв'язала шворку. Обережно випростала на дошки столу, Сині камінці і зелений камінний хрестик дзвінко лягли на дошки столу.

Параска аж здригнулась усім тілом від несподіванки. Завмерла зі страху, їй здалось, що всі прокинулись. Вона завмерла, чекаючи біди. Але на дзвінкий удар камінців по дошках столу ніхто й не порушився, ніхто й не закамешився.

Тоді вона зняла з полиці каганець і поставила на стіл. Прочистила кінчик Т Дівчина перекочувала з долоні на долоню сині іскристі камінці. Крутила проти вогню зеленим кам'яним хрестиком. І тоді наче на ньому проступали якісь знаки. І був він схожий на зелену каламутну кригу.

І раптом, зовсім нечутно, підвелася на лаві хрещена. Вона й не дивилась на Параску. Все протирала очі і трусила головою, намагаючись прийти до тями. Параска стала похапливо засовувати сині камінці й хрестик зелений до ладунки. І коли вже здалось, що все просунула у кожану горловину, один камінчик вислизнув крізь пальці і кудись полетів на долівку.

І саме в цю мить хрещена спустила ноги на долівку і зашаруділа соломою. — Ну, моя дорога хрещенице, як там твій утопленик?

Вона схилилась, над малим.

— Ану бо, посвіти, Параско!

Уважно, уважно, сильно примруживши, вдивлядась в обличчя малого. Тоді приклала тильну сторону п'ястука до свого чола, потім до Парасчиного, а тоді зразу ж до шишкуватого чола хлопчика.

— Ти диви — диво! Ну трошки тепліше чоло, ніж у тебе!.. Якщо до світанку не підніметься у нього жар, то він зразу й на ноги стане! Ти вже повір моєму досвіду — трьох хлопців і п'ятьох дівчат викохала!.. А з цим малим так просто не віриться, що після всього аж не віриться...

— А що: "після всього"?

— Ну як же! Хіба ти без поняття, що він аж від Колдобини сюди добувся? А це ж миль не менше десяти, якщо по стежці йти.

— Хрещена, а як ви знаєте, що він у Колдобині вимочився?

— А того, що тільки в Колдобині вода ніколи не замерзає!

— А чого він туди поліз?

— Ну, дитино, звідки ж я знаю? Отямиться хлопчик — спитаєш! Ой люди добрі, та мені вже час іти.

— Та куди ви оце? В таку ніч? Уже й другі півні співали! В таку ніч повно всякої нечисті!...

— Ну що ти мене лякаєш? Татари не прийдуть — у них зараз пошесть.

Кажуть, купцігреки переказували. Ну а для харцизяк я і стара і бідна...

— А вовк? Он люди з Калинівки казали...

— Люди багато чого кажуть. Вовки овець ріжуть, собак крадуть. Я потихеньку піду…

І як не умовляла Параска свою хрещену матір, та взулася, перев'язала намітку і одягла свою гаптовану чепурну свитку. І пішла в безконечну грудневу ніч із найтоншою скибочкою іржавою місяця на зорянім небі.

— А собаки? — З порога прохала Параска.

— Що — собаки? Вони мене впізнають. Ага, ледь не забула. Запар цвіту липи. Якраз, як прокинеться даси йому випити. Очищає груди.

— А лоєм ще розтирати?

— Як не кашлятиме, то й не чіпай. А ще, як прокинеться, дай молока гарячого з медом і лоєм. Отакусіньку маленьку грудочку лою. Ну бувай здорова, хрещенице!

— Ходіть з Богом!

Хрещена мати пішла, а Параска укинулась до хати.

Знов узяла шкіряну ладунку і знову, але дуже обережно, висипала на дошки столу. Так, другого синього камінця не було! Лишився тільки зелений кам'яний хрестик та синій іскристий камінець. Дівчина обережненько позакладала коштовності в ладунку, гарливо зав'язала її і сховала собі за пазуху.

Тоді підлила олії в каганець, обскубла нагар на Тдитячий ослінчик. Опустилась навкарачки і почала свої пошуки. Спочатку вона мала надію, що швидко знайде камінець. Що він коштовний, вона зразу зрозуміла. Бо хто ж якесь скельце носитиме поряд із дорогоцінним смарагдовим хрестиком?! А певно, що дуже багатих козаків дитина, бо така на ньому

сорочка, і каптанчик лунського сукна і пояс коштовний, шовковою ниткою протканий. Ну нічого, опритомніє і все їй розповість. От якби тільки синього камінця знайти!!!

Адже якщо вона не знайде і не покладе назад цей чортів камінець, то виявиться, що вона колупалась нишком у чужій ладунці і вкрала звідтіля чуже добро! Від тих думок її аж у жар кинуло, мов кропивою обпекло, а тоді крижаним холодом пройняло. Та які собі біди не уявляла Параска, як ретельно не перебирала солому, і сміття на долівці, а знайти заклятий камінчик поки що їй не випадало.

* * *

З безпеки, на півдорозі спинилась і прислухалась до музики. І потім завернула на другу вулицю.

Ступила через перелаз на подвір'я з великою охайною хатою, гарливо обставленою очеретяними кулями. Круглі скельця шибочок у віконних рамах світились різним кольором — одні жовтуватим, другі зеленкуватим, треті наче синюватим.

А шалена музика — скрипка та бубон — так і вікна пробивала і крізь сінешні двері неслася на весь куток.

Там, у великій рубленій хаті тупотіли парубки і дівчата, аж брязкотіло залізо на запорі дверей.

Парасчина хрещена постукала "для годиться". Та, звичайно ж, її ніхто не почув. Тоді вона сама відчинила двері і вступила до сіней, У сінях було досить світло.

Бо світло падало і через велику щілину хатніх дверей, і з напіввідкритих дверей комірчини.

У світлиці шалено вищала скрипка і вибухав сухий, добре нагрітий, бубон.

А з комірчини неслося одноманітне важке гуркотіння жорен.

Хрещена відчинила двері в комору.

— Добрий вам вечір, Карпо!

— Га?! — Обернувся до дверей високий старий чоловік, продовжуючи погоначем крутити камінь-поверхник. — Та який там вечір, Марійко! Он треті півні небавом проспівають. Здорові були, Марійко!

— Бог поміч! Сідайте, Марійко І Правди в ногах немає!.. — І однією рукою показав на діжку, а другою продовжував швидко вести погонач. — Молодь ото собі танцює, а мені Килина загадала на млинці гречаного борошна намолоти.

— А вам, Карпо, і не нудно отут в коморі жорна ганяти?

— Та мені що? Мені і з людьми весело і без людей не сумно. У мене, завжди якесь діло є!.. То Килина без людей не може… І хата в нас велика — чого їй порожньою стояти? Та й молоді користь, що у нас збирається. Ну хто ще, крім Килини, стільки старовини знає? От вони в неї і навчаються батьківських звичаїв..

— Таки ваша правда, Карпо. То вже добре, як люди гуртуються. От мені так сумно, як людей не бачу. Не знаєш, що у світі діється.

— І то ваша правда, — не спиняючись, тягав за погонач Карпо. — Часом таке буває на світі, що й уві сні ніколи не присниться!.. От приїхав оце мій небіж Микола…

— Гарний парубок! Тьху, тьху! щоб не наврочити! Як мальований! Бачила — у сідлі орлом сидить!

— І я кажу, тьху, тьху, тьху, щоб не наврочити!.. Так оце він і приїхав пізно ввечері, вже зовсім під ніч. І гостинців привіз — Килині ниток шовкових, мені пляшечку оковитої, а дівкам на вечорниці повний міх горіхів. — То й щедрий ваш небіж, Карпо!

— А чого не бути щедрому? Як пан добре платить, і отаман при собі тримає. Ну, він і старається, не без того. Та й служба не легка. Оце, знаєте, яка пригода на ярмарку трапилась? У самого гайдука Сметани коня звели. А Сметана не просто собі гайдук, а права рука їхнього отамана. Отож коня звели, та не просто так, а чародійством і душогубством!

— Боже! А коли оце Євтух приїхав з ярмарку, то не казав...

— Ваш кум, Марійко, вчора вдало побазарював, то з радості дообре помогоричив... Того він всього і не знає, що там було...

— А що ж там було? — Аж подалась уперед хрещена. — А було, що об'явився на ярмарку якийсь страшний чародій. Той чародій потовк ребра Миколиному отаману, що той не міг звестися... Я бачив їхнього отамана — здоровенний чоловік... І він упав під тин і не міг звестися!

— То може він надрався, як вовк глею та й каже про чародія?

— Та тю на вас, Марійко! Гнат де попадя не п" е! В себе вдома — буває.

Але так десь — остерігається. У нього служба така, ворогів багато... Так ото я й кажу — тільки знайшли отамана під тином, нова пригода — пропав Сметана. А Сметана чоловік моцний і лютий. Та не сам пропав — з двома панськими гончаками!.. Ну, люди бачили, що він, той Сметана,

ще в суботу заїхав на присілок до однієї молодиці. Вона, кажуть люди, потиху шинкарює… Та ще й відьма до всього… А Гнат тимчасом просто вмирає, так йому все нутро болить. І не своїм голосом волає, щоб знайшли Сметану. Попитали людей і кинулись на той куток. Коло хати ніяких слідів. Все снігом припорошене. Та й хата із середини замкнена. А до клуні відчинено. Туди — там панський гончак конає! Сам собі черево гризе. Від коня тільки шалька на стовпі висить та купа кізяків лежить. Тоді почали в хату добуватись. Бо сусіди з кутка бачили, як уночі з димаря і чорний дим клубочився, і наче щось в іскрах високо вгору вилітало. Як підважили двері, потім другі — таке, що не приведи Господи! Та шинкарка, в одній сорочці! простоволоса, лежить на тому Сметані. Ще й пляшку горілки в руці затисла. Розштовхали її — вона щось белькоче і плаче і божиться, що вона не винна, а то все нечиста сила… Як її з того Сметани стягли і почали до тями приводити його до тями, то ще гірше, ніж із шинкаркою. Він і слова до слова не годен був скласти. Белькоче, белькоче, а тоді скочив і під піч сховався. Люди нахилились, щоб його витягти — аж там другий собака. Вже дохлий. І теж із роздертим черевом. І знаєте що, Марійко, найдивніше?

— Ні. Звідки мені знати?

— А те, що й на Сметані теж була тільки сорочка. Все інше в печі згоріло. І свита, і чоботи, і штани і шапка, і зброя і обладунок. Тільки недогарки під комином лишились. І піч була ще тепла, як люди мацали.

— Ой, таке говорите! Та то вони обоє якоїсь горілки чиї із зіллям, чи з куриним послідом понапивались і подуріли!.. Того вони й покидали свої лахи у вогонь!..

— Е ні, Марійко! Не так воно все… Побігли тоді до Гната і все йому розповіли. Гнат і говорить: "Шукайте малого палія! То він коня вкрав. Я його біля корчми вловив! Та мене нечиста сила оголомшила, і я зомлів…" Ну тоді всі його хлопці кинулись шукати малого палія. Ну шукали, шукали, бігали, бігали і… нічого… Коли один поселенець, що приїхав на ярмарок і каже гайдукам: "Та я його бачив! Він на половому коні тільки

що до Старих Млинів потрюхав!" Ну а там тільки одна дорога, більше немає…

— Таке кажете! Чи я тут не народилась?

— Так ото отаман Гнат прикликав усіх гайдуків до себе і каже, щоб вони поскакали Вовчою стежкою навперейми! Ну, Степан за головного. Але наш Микола їх усіх повів. Не тому кажу, що мій небіж, а тому що справді дуже тямучий хлопець! Вони малого перехопили на шляху вже недалеко від Старих Млинів. І воно кинулось зі шляху та в яри. Там кинуло коня і почало дряпатись нагору з яру. Степан каже: "Стріляйте! Бо втече, сучий син!" Бо за ним подерлися двоє гайдуків — наш Микола і там ще один. У того щось заїло! А наш Микола як вистрелив — так йому голову і відстрелив. Так роги на тріски і розлетілись!

— Підождіть, підождіть, Карпо! Які такі роги раптом у малого?

— Як які? Та той сатана, що вкрав коня, був у личині "кози"! Ну піднялись наш Микола і той парубок. Дивляться, дивляться — ніде й сліду. Щез — мов дим! Ну коня вони забрали. Бравий кінь, козацький. Добрий коник. Під турецьким сідлом. Отаман Гнат і сказав, щоб Микола собі взяв коня, поки Сметана оклигає… Але думаю, що Сметана ніколи не оклигає — йому руку відняло. Синя вся і висить. От така пригода…

— І в моєї хрещениці теж пригода! Прийшла вона сьогодні мене допомогти. Бо ще кужелю добре лишилось — а вже ось-ось Різдво. Треба впоратись. Як узялись, ми удвох, то й усе майже попряли. Не того, що моя хрещениця, а по-правді кажу — такої беручкої дівки я не знаю в селі. Все в неї в руках так і горить! Раніше всіх і краще всіх упорається!

— Отаке мале?! Як кошеня захарчоване! Та де їй там до доброї дівки? — Відверто засумнівався Карпо.

— Як не вірите — то ще побачите! І не тому що вона моя хрещениця. Та ото я й кажу — попрацювали ми за десятьох. І вже стала геть ніч. Вона й каже: "Піду я додому!" Пішла. Коли через якийсь час стукав у віконце:

"Хрещена! Відчиніть!" Заскакує до хати — очі отакі і каже: "Хрещена! Там за Коропами щось воно таке! Воно наче дихає і ворушиться. Воно приповзло по снігу. Поможіть мені." Ну вдяглась я і ми побігли. Дійсно, в снігу лежить купа якихось обмерзлих лахів. З-під усього того мотлоху стирчать здоровенні заледенілі личаки. Потягли ми ту крижану купу до садиби кумів. А коли роздерли і розрізали всі лахи, то під тою крижано шкаралупою виявився хлопчик. Може йому вісім — може більше, а може й менше. Лежить без пам'яті. Але живий і цілий. Параска ним опіковується. А я оце додому пішла, та й до вас завернула... Ага! Ще одне — згори на хлопчикові була козина шкура. Була та козина шкура прироблена дерев'яна, колядницька, козина морда. А верх козиної морди, геть потрощений... Якби воно так не було, що саме в цього хлопчика і стріляв ваш Микола...

— Не. може бути! То був таки сатана в подобі "кози". І не тільки, а й сусіди шинкарки бачили.

— А це хлопчик в личині "кози". Параска натерла його лоєм та загорнула в бабин кожух. Лежить на лаві і чи воно вже спить чи ще його млость не відпустила.

— А чи є на ньому хрест на ньому, ви подивились? — Не на жарт стривожився Карпо і полишив ганяти погонач жорен.

— Хрестик у нього є. Такий мідний, литий. Тільки не київської роботи, грубіший. А ще в нього на шиї на шовковій шворці шкіряна ладунка.

— О! Ото й воно! Та може там якраз і найсильніші чари?! Ви хоч зазирнули туди?!

— Тю на вас, Карпо! Та хто ж у чужу ладунку носа пхає?!

— Отакої! Та воно ж дитина! А може воно сатан?!

Хрещена хотіла щось відповісти, та з хати вийшла в сіни сама господиня. — Ой! Здоровенькі були! І ви до нас на досвітки?! Ой! Я така рада, що ви до нас завітали!! — Висока, рухлива Килина так і сяяла вся.

І Марія їй радо посміхалася. Вони обнялись, почоломкались. Та Карпо перервав їхні бабські віншування. І коротко виклав про обмерзлого хлопчика. — Килино! — Підвів Карпо до дії. — Скажи Миколі та підемо і подивимось на того… малого!.. Може воно хлопець… а може воно сатана?..

— Боронь Боже! Та щоб мої досвітки якимось відьмаком перебивали?!! — Килина так струсонула головою і шиєю, що аж сім разків коралів задзвеніли на всю комору. — Зараз нехай молодь веселиться! А вже як зійде сонце, тоді й підете собі з Миколою на оглядини того сатани.

— А може я краще сам зараз піду та й подивлюсь?! — Не вгавав Карпо.

— І що ти робитимеш? Без Миколи нема чого туди пхатись.

— А все ж… Може воно таки краще зараз піти?..

— Карпо! Котику, май голову — наш Микола і їхня Ганна наче паруються. А ти тут із якимись "козами" та чортами! Потерпи до сонця! А ви, Марійко, не погостюєте оце в мене?

— Та як же я? Та у вас все молодь!.. А я…

— А ми з вами, сусідонько, гречаних млинців спечемо для молоді…

— Ну як ваша, Килино, ласка, то я з радістю… допоможу вам млинці пекти.

— Це я вам, Марійко, допоможу! Хто ж ваших млинців у нашім селі та не знає?!

* * *

Вже й о півнях було, а Параска не спромоглася знайти синій камінчик.

Від усіх думок, від хвилювання і голова розболілась, і серце почало пекти. Більше за все боялась, що доведеться ще й тоді шукати, коли всі попрокидаються! Ну що їм сказати? Як пояснити, чого вона повзає по долівці? Признатись?! Та ні за що!.. І так її всі повсякчас шарпають та повчають, як треба жити!.. Зрештою, Парасці стало так гірко, що вона сіла і вирішила поплакати. Але сльози ніяк не йшли!.. Сиділа вона, сиділа та не зчулась, як отако сидячи і заснула…

І спала, поки не розбили її сну дуже схвильовані і гучні голоси.

Прокинулась в легеньких сутінках грудневого ранку.

В печі тріскотить хмиз і спалахує бадьорий, яскравий вогонь.

Із манесеньких круглих шибочок напливало блакитне ранкове світло.

В хаті повно людей. Обступили лаву, на якій мертвим сном спав хлопчик, запеленутий у бабин кожух.

— Параско! — Потрусив її за плече високий, чорнявий красень Микола. — Давай ладунку!

Ще не прийшовши до тями, Параска витягла з-за пазухи ладунку і подала її молодому гайдукові.

Та тільки гайдук заходився розв'язувати ладунку, як загуркали у двері.

Господиня штовхнула Параску, щоб та відчинила двері. Параска, мов яка мана, підвелася і попленталась у сіни.

Та тільки вона відхилила двері, як у ноги їй мовчки кинувся їхній здоровенний собака. Підобгавши хвоста, вскочив у хату і забився у куток під полом в І тихо повискував від смертельного жаху.

У дверях нікого не було.

Параска висунулась на подвір'я. І в ту ж мить її із сіней висмикнула за плечі шалена сила і поставила босу на сніг.

— Тссс! — Засичав чоловік з-під темного каптура. — Писнеш — заріжу!

Малий у вас?

— У нас…

— Добре! Пішли! — Чоловік прихопив Параску за плечі і нереніс через поріг.

І заштовхнув її до світлиці.

Нараз пес під полом завив смертельним виттям. Всі люди стали, як стій!

Навіть діти застигли так, як виглядали з-за комина.

Поки ніхто не встиг і поворушитись, чорний чоловік відкинув в один бік, до печі, Нараску. Високу Килину в кут під мисник. І вже прихопив міцно руку молодого гайдука з ладункою в кулаці. Тихо просичав хрипким лютим голосом. Але в повній тиші всі добре чули.

— Так це ти вкрав мою ладунку?!

— Та яка вона… твоя?.. Це… ось цього… палія…

— А-а-а-а… — Радісно прошепотів незваний гість. — То він — палій? А ти тоді хто? І хто тоді Гнат? Сметана? Василь? Степан?

— Гей, гей, чоловіче!!! Чого в хату лізеш без дозволу?! Чого тобі треба?! — Пробасив розгніваний з похмілля Євтух. — І хто ти такий?!!

— А той, хто тебе з яру витяг. Пити треба мірою — тоді і воли не пропадатимуть!

Євтух почав поводити сірими круглими очима на всі боки. Але змовчав.

Та його чорнява господиня вихопилась:

— Так ось чого корова була на воловоді!..

— Тихо, жінко! А тут я тому, що жену слід… Оцей красуньчик приклав свою руку до вбивства, грабунку, підпалу і конокрадства, І ще за ним є окремі діла…

— Якщо женеш слід, чоловіче, треба "підняти про твоє "поволання", тоді треба і копний суд скликати. Та "лице", "лице" своє покажи! Щоб усі бачили, про що волаєш! — Завела високим голосом Килина.

— Спасибі, жінко, що підказала і наш звичай нагадала!.. Ей, дівчино!..

— Чоловік головою до запічка, де заклякла Параска. — Підійди і відхили з мене відлогу!

Параска тремтячими ногами підступила до чоловіка.

— Стань збоку і відхиляй!

Так Параска і зробила.

Коли дівчина спустила відлогу на плечі чоловікові, всі побачили оксамитову вишневу мегерку із золотою "квіткою" на вершку.

— Запорожець… — прошелестіла вперше ставна Ганна.

Інші стояли мовчки.

— А тепер слухай ти, Килино! — Козак голову не відвертав від блідого гайдука. — Оцей бахур служить ляху. Йому копа не страшна — його пан від. вас, очкурів сраних, захистить! А тому я сам і "волання" здіймаю, і слід веду і покару визначаю! Отак я вам "копа", а йому кат!

Молодий гайдук при слові "кат" спробував вирватись і розжати пальці з ладункою. Та запорожець правицею так стис кулак парубка, що той аж застогнав.

— Ой лишенько! — Заголосила хрещена мати Параски. — Та не мордуй ти, козаче, дитину!

— Ож не скигліть, тітонько!.. А тепер всі станьте до столу… Ага, отако по боках. А ти, тхір, поклади ладунку на стіл. В цій ладунці мій гайтан. Зеленого каменю. На правому рамені зі спинки є манюсінька сколина. І ще. в ладунці є два синіх самоцвіти. Розкрий ладунку і висип усе обережненько на стіл!

Запорожець відпустив пальці гайдука. І той висипав з ладунки на стіл зелений кам'яний хрестик і синій шахвір!

— Дівчино! Візьми гайтан і вдягни мені!

Коли Параска вдягала козакові його зелений хрестик, гайдук рвонувся до виходу.

Та дарма — козак підставив йому ногу! І гайдук опинився на долівці.

Підводячись, він встиг висмикнути шаблю і потнути нею в козака. Та шабля пройшла під пахвою.

Козак ступив крок уперед, затис ворожу руку із шаблею у себе під пахвою. Ударив правицею межи очі.

Гайдук захитався. Між очей закровила рана. Кров бризнула на жупан, на долівку.

— Всі під стіни! Та живо! — Заволав козак.

Люди не зрушились.

Тиша.

Малий на лаві, загорнутий у кожух, злегка посапував відкритим ротом.

Під полом заскиглив собака.

— Ну!!! Бо зараз його порішу!

— Ой пане-козаче! Помилуй! Пожалій старих його, батька і матінку. Він у них одинак! — Заголосила Килина.

— Тихо! Розкудкудакались, сестри-жалібниці! Всі одійдіть подалі! Геть всі!!!

Козак обернув молодика і з силою відштовхнув від себе. Той через усю хату пролетів і вдарився об піч. Але шаблі не випустив. І козак вже був із шаблею.

— Мав би тобі зразу горлянку перетяти! Але шкода дівок — люблять тебе. Тому нехай буде божий суд! Як я помилився — мені кінець. Як ти винен — помреш, як чоловік, зі зброєю в руках!

Жінки в один голос заголосили.

А красуня Ганна кинулась у ноги козакові.

— Геть!!! — Заревів козак. — Геть, бо порішу!!!

Ганна мовчки, навіть не схлипуючи, відповзла до полу.

— Він не хотів… малого… пострелити… Йому… Йому Гнат загадав…

В нього така служба…

— Не Гнат, а Степан. І за малого я на нього не "волаю". Останній раз кажу вам — геть всі одступіться!!!

Запала повна тиша. І раптом на лаві закамешився хлопчик. Вислизнув, голяка із кожушини. І загугнявив із закладеним носом.

— І куди ця йобана сорока подалась?…

— Га?! — Скинувся козак і не втримався і повернув голову до малого.

— Синку! А де ти такого слова навчився?!! — Чи не вперше прозлютився на малого козак.

— Так Прошка на неї казав!..

Почувши шум, козак пригнувся і в захисті викинув уперед себе шаблю. Та дарма!

Гайдук не нападав на нього, а протисся між жіноцтвом і вискочив на подвір'я. З шаблею наголо побіг по вулиці.

Запорожець рвонув на двір за утікачем.

Люди повибігали з хати. Тільки Ганна та дітлахи лишились у хаті.

Ганна впала навколішки і дерла на собі коси.

Хлопчик подивився на все зовсім відсутніми очима, голосно висякався на долівку та й заліз до теплого кожуха. І вмить заснув.

На вулиці ж була гонитва. Спочатку молодий гайдук добряче таки випереджав козака.

Та от він перечепився один раз на рівному.

Потім перечепився другий раз на зовсім рівному місці. Про це потім не один рік згадували свідки.

І третій раз гайдук зачепився чоботом за рівне.

Та коли він упав учетверте, то над ним стояв козак.

Чекав, поки молодик підведеться.

Гайдук швидко підвівся і наставив перед себе шаблю. Козак поволі зайшов на нього з лівого боку і стрімко викинув клинок уперед.

Гайдук відбив.

Козак із правого боку зайшов і вдарив шаблею. І це гайдук відбив. Тоді гайдук посмілішав і замахнувся на козака.

Козак вправно підставив свій клинок і загасив ворожий удар, і викрутив свою шаблю так, що різонув парубка єломанню по правій щоці.

Гайдук роз'ятрився. Кинувся вперед.

Та козак відбив удар і сіконув єломанню вже по лівій щоці.

У молодика тепер обидві щоки спливали кров'ю.

Потім козак пробив захист гайдука і сіконув самим вершечком єломані знов по правій щоці. Тільки навхрест по першому удару.

Гайдук сильно розмахнувся шаблею. А козак підловив його і сіконув навхрест вістрям і по лівій щоці.

Гайдук оскаженіло розмахував шаблею і кидався на козака. Але влучити не міг.

Козак тільки робив легкі й швидкі випади і легко колов його гострою єломанню.

— Ну що, гайдуче, гнидо очкурная! А чи солодкий панський хліб?!!

Все сміявся козак, підколюючи парубка то в плече, то в стегно, то просто розтинаючи червоний жупан.

Вже і Євтухова родина підбігла, і Коропи, і хрещена мати Параски.

Благали, кричали баби.

Наспіли і сільські люди.

Чоловіки похмуро і мовчки дивились на дійство.

Деякі спльовували і йшли геть, кинувши: "Не завжди коту масляна".

Парубки зловтішно посміхались — пригадали Миколі його хизування добрами і владою перед дівчатами.

Притьопали і старійшини. Почали просити, щоб козак припинив бій і не наводив ляхів на село.

— Я не наведу! От ці наведуть!

І з повною силою козак вперше ударив по шаблі парубка. Той аж попустив руку. І тоді коротким ударом тилія шаблі знизу вибив шаблю з руки гайдука. Клинок злетів у повітря.

Козак підхопив його на льоту!

Всі аж ахнули в один голос!

Гайдук, весь перекаляний рудою, що скрізь напливала із неглибоких, різаних ран, хитався, схопившись за груди. Ніяк не міг віддихатись.

Козак свою шаблю кинув у піхви, а гайдуцьку перебрав у лівицю і став упритул до гайдука. Як залізними кліщами схопив двома лише пальцями за адамове яблуко.

— Ви, очкурі, не бійтеся! Я заберу свого коня і піду геть. Цього коня я лишив одному козаку. Козака вбили. Садибу облупили і спалили. На коні є три "лиця" — у гриві, над здухвиною і каштан правий. — тридільний.

Підіть, люди добрі, і подивіться, чи є ці ознаки "лиця" на місці, що я означив, і якщо "лиця" є, а він утіче, я спалю Карпа і Килину, як покривачів. А хто буде гасити — застрелю. І запам'ятайте — де козацька шабля дістане, там наш старий звичай буде. Ну йдіть, та швидше!

Поважні дядьки пішли з порізаним гайдуком, підтримуючи його з боків, бо він ледь ноги волочив після всього.

Небавом вони повертали і вели коня.

— А де жеребчик? — Сміючись спитав козак.

— Скиглить! Візьми коня… Наче і справді твій…

— І я оце думаю, що наче мій… — Сміявся козак. — І сідло наче моє.

Можете подивитись — під потебнею знак — серп, а над ним зірочки… га?.. Ну от — бачите?… Відведіть коня до Євтуха та припніть до тину з вулиці. Ще й казан не закипить, як мене тут не буде. Та мовчіть і жінкам закажіть. Щоб вас у свідки ляхи не потягли. Бувайте здорові!

— Ходи з Богом!

Дядьки повели коня, а кінь все хропів, рдився, шорошив вуха, козирив наляканим оком.

Один із дядьків сказав:

— А чого кінь так сполошився, якщо його це кінь?!

— Тссс! — Зашепотів найстарший чоловік, сивоусий, у здоровенній рудій кучмі. — Тобі що — очі повилазило?! Чародій він!..

А козак із розгону перескочив через тин і по снігу навпростець до Євтухової хати. Поки всі тяглися до хати (тільки Параска прибігла раніше всіх), там вже хазяйнував козак.

— Синку! Нумо! Вдягайся, щвидше! Он вже й Лиска привели! Чуєш, як ірже? Це він тебе чекає! Давай швидше та поїдеш верхи.

Козак підняв з полу кирею і кинув на лаву.

— Я спати хочу… — Вередував малий, порпаючись у штанях. Козак підступив до малого, що тупцював на лаві.

— Тримайся! Підставив шию, і малий обома руками вчепився. — Тихо! А то ще задушиш! А кажеш сили немає! Тебе Лиско чекає!..

Козак зашепотів малому на вухо.

— Я ще в поході… Мене, ти бачив як, і собаки, і коні бояться. Як я підступлюся — кінь сполошиться і може понести…

— А чому? — Теж прошепотів малий.

Почулися на вулиці голоси, але першою, раніш за всіх, влетіла Нараска і гукнула до Ганни, що скоцюобилась у кутку:

— Ганно! Ану швидко до Коропів!

— Убив?!! — Заволала Ганна, заламуючи руки.

— Не репетуй! Живий! Тільки пика вся покопирсана. Тепер вже його ніхто в тебе не одіб'є…

Ганна на мить завмерла. А тоді як заверещить, як кинеться до сестри і як вчепиться їй у коси.

Козак полишив малого. Схопив кухоль з водою і хлюпнув Ганні в лице.

— Тобі сказано — іди до свого суженого!

Ганна завмерла, відпустила сестрині коси і прожогом, як була розібрана, так і погнала вулицею до Коропів.

Позаходили господарі в хату і стали мовчки.

— Чого стоїте у своїй хаті? Сідайте! Ми йдемо.

Малий закінчував обертати пояс на каптанчику. Козак забрав зі столу синій самоцвіт. Сховав його у ладунку і повісив малому на шию.

— Господине? Щоб ми швидше пішли, знайди нам якусь стару свитку і рукавиці…

Дебела молодиця з кам'яним обличчям сиділа мовчки і дивилась на свої руки, які поклала на коліна.

— Дівчино-рибчино! — Козак усміхнувся жорстокою усмішкою до Параски. — Ти притягла малого, тобі і випроваджувати його. Отож — свитку, рукавиці і… шапку! Хоча… хоча і ця ніде!…

Козак взяв з лави сіру смушеву шапку з червоним верхом. Підійшов до печі. Надяг шапку на кулак і пошарудів у комині по сажі червоним верхом.

Потім похукав на верх шапки, здуваючи зайву сажу, та ще й протер віхтем, що лежав при усті. Насунув малому на голову і ще їй заломив на бакир.

— Ну, синку, можеш іти до пана в гайдуки! І з дівками можеш женихатись — у такій шапці всі тебе любитимуть! Тільки коней не кради.

— Чиїх коней? Гайдуцьких чи панських?! — Зле спитав малий, засовуючи під шапку пасмо чуба.

— Людських, синку, людських! Ну й бравий же з тебе хлопець у цій шапці! Тепер вона тільки на тебе дивитиметься, — козак кивнув головою на Параску, — і геть забуде про чужих парубків!..

Не дослухавши, Параска вискочила в сіни і до комірчини. Загуркотіла там всяким начинням.

Ні господиня, ні Євтух, ні баба й дід, ніхто не підняв очей і не повернув голови, і не подивився ні на страшних гостей, ні на відкриті двері. А дітлахи на печі, взагалі, причаїлись, мов миші. Тільки кудлатий собака, зрештою, наважився виповзти з-під полу і прожогом вискочити у сіни і далі, до хліву…

Тут якраз із сіней і з'явилась Параска. Вона тягла в оберемку лахи.

Кинула на лаву і розвела руками. Козак мугикнув, примруживши на одяг, а тоді запхав руку в черес і витяг щирі литовські денарії. Почав їх по-одному припечатувати до стола.

— За. свитку! За пояс! За рукавиці! Євтухові на вола!..

— Щоб знову пропив? — Не витримала і вихопилась господиня.

— Молодице, тихо! Він його не пропив — він його у провалля завалив… А це тобі, Параско, на дукач! — І козак із дзвоном припечатав на дерево важкого таляра.

— Не візьму! Ой не візьму?… Як же мені можна, якщо я… — Параска так попекла раків, що аж шия в неї стала червоною. І вона відчула це і з плачем вибігла з хати…

— А твоє срібло не чортове? — Спитала стара баба після довгої мовчанки. Спитала про те, що у всіх було на думці, та страшно було і подумати, щоб таке спитати.

— А ви, бабусю, перехрестіть те срібло то й побачите!

Стара придибала до столу і перехрестила по черзі кожну монету.

А малий притупцьовував, розминаючи підсохлі постоли. Вдяг здоровенні рукавиці і поляскав ними одна об другу.

— Батьку! Я вже!

— От і добре! Ходімо! А ви, люди добрі, стережіться? І, головне, мовчіть. Щоб до вас ляхи не завітали. Бо ляхи, я їх знаю, страшніші за татарву! Татари наскочать і втічуть. А ляхи приїхали сюди жити. Пити і гуляти. І добра наші проїдати!

— Наче й правду кажеш… А от тільки через тебе нам усім біда. Та й де ті ляхи?.. Вони по містах, а ти тут веремію зчиняєш…

— Діду, діду! Ви стара й мудра людина, а початку пригоди не бачите. А з чого почалось? А з того, що сюди, на вільні, землі прийшли ляхи. Привезли із собою папери на ці землі, посадили на наших землях своїх челядників. А охорону набрали із наших бахурів. І що роблять сучі ляхи? Рубають наші ліси, переводять на поташ, смолу й дьоготь. А корабельний ліс кудись під три чорти вивозять! От хоча б що з малим сталось? Ляхам хтось спалив корабельний ліс. І хтось показав на дитину. Тоді ляхи надіслали своїх православних псів ловити дитину. Вони за нею верхи скакали, стріляли та гончаків по сліду пускали!… То оце я приніс вам біду?!!

Старий розвів руками — і винувато схилив голову.

Малий у довгій свиті, що аж волочилась по долівці, під сірою смушевою шапкою з чорним верхом, виповз на двір.

— Кінь біля перелазу. Перевір, щоб підпруга не була підрізана і щоб голку десь не підклали… Та зразу вирушай отією вулицею.

— Батьку! Я боюсь! Ви мені вчора сказали: ввтопився…

— Сьогодні не бійся! Я піду позаду зразу за тобою!

— Пішки? Ви коня не доженете!

— Швидко ти забув наші проходи!

— Аааа!.. Добре. Тільки дайте мені пістоля. Бо мені страшно…

— Добре! Візьми! Як з нього бити знаєш?

— Ще й як знаю! Мене дід Пацюк кожен день вчив! Ми з ним стільки стріляли!

— Розбазікався! Скажи, що треба робити?

— Оцей гачок одвести, прицілитись і натиснути гачок.

Козак запхав малому за пояс каптанчика маленький залізний пістоль.

— Бережи його! Це знаменита німецька робота! Таких тут ні в кого немає. — І в отого ляха-ротмістра?!

— Велике цабе, той ротмістр… У самого воєводи канівського немає. І взагалі, що вони зрозуміють у добрій зброї?..

Сам же козак підійшов до клуні. Відхилив від стіни високий очеретяний куль. І з-під нього витяг коротку аркебузу і довгий вузький згорток у полотні. Миттю звідкілясь видобув і вставив у курок. Згорток поклав на ліве плече, аркебузу ж тримав на зігнутій правиці, затисши приклад під пахвою.

Малий ще не сідав на коня, а обтерши об полу свитки моркву, пригощав Лиска.

— Синку! Рушаймо! — З-за тину сказав козак.

Малий вставив коню вудила і поляскав Лиска по лопатці.

Кінь постояв, постояв, а тоді нехотя опустився на коліна. Тоді хлопчик, підкасавши обома руками поли свитки, заліз у сідло. Тихо, тихо два рази цмокнув, і кінь зразу випростався.

Пустив коня кроком посеред вулиці і все озирався, чи встигає за ним батько Омелько.

Омелько попередив хлопчика, щоб той стерігся і добре приглядав за конем. Бо сьогодні кінь може непокоїтись від його, Омелькової, присутності. І справді, кінь то йшов спокійно, то враз починав вивертати морду, наполохано іржати і збрикувати. Завеликі рукавиці заважали малому добре утримувати поводи. Та тільки малий захотів зняти рукавиці і правити голими руками, як Омелько крикнув йому в спину:

— Не знімай рукавиці! Відморозиш пальці!

"І як він усе знає?! Не дарма ж він характерник! Он як його всі бояться!.." Коли малий проминув садибу Коропів, то почув позаду дзвінкий і сильний удар у дерево.

Озирнувся. У тесових дошках Королівських воріт стирчала і дрібно тремтіла гайдуцька шабля.

А Батько Омелько йшов посеред вулиці. Приклад аркебузи під пахвою і блакитною ниткою в'ється димок над курком.

Козак головою не крутив у не озирався, наче це й не він загатив клинок у браму.

Як дорога завертала ліворуч між хатами, малий ще раз озирнувся.

А що малий мав гострий зір, то й побачив, як мов з-під землі з'явились парубки. Намагались видерти клинок із дерева. Один парубок так і ногою в браму вперся, а не міг висмикнути шаблю.

Поки козак і хлопчик рухались селом, ніхто їм не трапився на зустріч.

Хоча малий бачив, як завмирають у дворах люди, коли вони, він і Батько Омелько, проходять повз їхні садиби.

Кілька собак кинулось під ноги коневі.

Та тільки до них наблизився козак, вони порозбігалися, підобгавши хвости і перелякано відбріхуючись!

Поки мандрівці йшли селом, вони не чули перегуків людських голосів, як ото завжди буває вранці в селі. Чулося тільки кудкудакання, іржання коней, десь настирливо мукала телиця. На далекім кутку проспівав голосистий півень і вискливо гавкотів собачка.

Батько Омелько спересердя плюнув на дорогу.

— Бач як налякали згоном! Погана вістка стрілою летить!..

Коли вони вийшли за сільський вал і перетнули белебень, і неквапно спускались пологим схилом до липового гаю, то з-за кущів з'явилась Параска.

Брела глибоким снігом і мовчки махала рукою.

Омелько тихо свиснув, і малий спинив Лиска. Хотів повернути назад до Батька Омелька. Але той показав стояти і нікуди не рухатись.

Забрьохана, вся геть у снігу, з пасмами рудого волосся, що вибилося з-під хустки і налипло на спітніле чоло, вона вибралась, зрештою, на стежку і побігла до Омелька. Лівою рукою притискувала до грудей торбу.

— Що тобі, дівчинорибчино? — Ласкаво спитав Омелько. Але в тій ласкавості наче бриніла якась загроза.

— Візьміть ось пироги з маком!.. Бо вони кажуть, що ви сатана… А я знаю, що ви — чародій, людина, але чародій…

— Спасибі за пироги! Як з'їм, тебе згадаю… А зараз вертайся додому, бо застудишся! Он як упріла!

— Не застужусь!.. А як ви взнали, що то я все?.. Своїми чарами взнали?..

— Дитино, ну які там чари?! Та все ло твоїх брудних руках і бруді на колінах. Ще по купках соломи на долівці. Ну хто ж усю солому задля втіхи перетрусить? Сама подумай. Отако нишпоритиме по всій хаті тільки тоді, коли вузлом до гузна прийшлося.

— А чому мене не звинуватили?!

— Та не хотів при всіх таку руденьку перепілочку ганьбити. Річ дуже коштовна. Дуже. Ти знайдеш і все буде тишком-нишком і ніхто не дзьобатиме. Чи хіба тобі мало дістається щодня? Га?..

— Господи! Ви справжній характерник — все, все ви знаєте!

— А от Господа не гніви! То він усе знає… а ми тільки те, що зможемо…

— То скажіть, що ж мені робити?!

— І вчепилась обома руками в керею і підтяглась навшпиньки до його підборіддя — така була мізерна.

— На Масляну маю бути у Києві на Подолі на Житньому базарі у коваля Микити… Ну а що тобі робити? Краще, як ти сама знайдеш. Щоб я сюди не повертався. Якщо ти знайдеш, а в тебе заберуть, то скажи їм, що я горлянку йому розріжу від вуха до вуха!.. Ага, ось іще одне — повернись додому і скажи, що ми пішли до Глинища…

— Так ви ж туди і йдете.

— Отож бо, дівчино?

— А ви б мене могли покохати?..

— Але за жінку не візьму, дівчино-рибчино?

— Чому?

— А ти сама подумай…

— Бо ви січовик!.. Але звідки у вас син? Як не можна жінку брати?

— Названий син. Я його з колодязя витяг.

— Батьку? — Покликав малий, вводячись у сідлі..

— Двоє на конях. Гайдуки. Я впізнав! до села завертають!

— Параско — додому! Тимко — за кущі! Ну! — Просто рикнув Омелько.

— Підождіть, підождіть, я подивлюсь — хто?

Параска вибігла наперед і витягла шию. Та й назад чимдуж, чимскорше.

— І Степан! І Василь! Страшні харцизяки! Це не Микола Коропівський.

Вони і сильні і люті!

— Тікай швидше і подалі! — Остаточно наказав січовик. — Мені свідки не потрібні! Ти чуєш?!

Дівчина побігла межи кущами. А Омелько прихилив аркебузу до груші-дички і в одну мить звільнив від полотна, сітки і кармака лижі.

Засунув свої м'які татарські чобітки в петлі лиж, взяв аркебузу. та швидко і плавко почав спускатись униз, навперейми двом вершникам. Він при тому спуску балансував аркебузою, як ярмарковий канатоходець жердиною. Він все сильніше й сильніше розганявся, зрізаючи шлях, по схилу високого горба.

Вилетів на вершників в ту мить, коли вони проходили найвужчим відтинком шляху. З одного боку схил, з другого — урвище.

Аж сам був у захваті від того, як все вдало вийшло.

Вони до останньої миті його не бачили. І не почули. І враз він вилітає просто на них.

І зненацька завиває пововчому.

Та ще й вітерець йому в спину на їхніх коней повіяв!

Один кінь здибився, оступився, послизнувся і… завалився додолу.

Другий кінь вивернувся і понісся назад вниз по дорозі. Омелько ще два рази провив вовком.

І з кожним завиванням кінь прискорював свій біг. На звороті послизнувся. Упав набік; Але вершник утримався на ньому!

А кінь все ж піднявся і помчав від вовчого виття. Кінь добрий, тарантоватий, справжній запорізький кінь.

Перший же кінь з дороги вилетів на схил і покотився вниз по схилу. Поки на заваді не стали кущі. Тут падіння коня і вершника припинилось.

Омелько піднявся трохи назад по дорозі і плавко по схилу з'їхав до коня і вершника.

Кінь лежав на боці, застрягши копитами в густе пруття ліщини. Вершник напівлежав дивно — плечима обпирався на кущі, а розкарячені ноги задер вгору по схилу.

Гайдук важко дихав, з кута рота стікала темна кров.

Спираючись на аркебузу однією рукою, а другою утримуючись за пагони ліщини, схилився і спитав верхівця.

— То ти, Василю, кажеш, що ти перший помітив сліди від чобітків із підківками? І тоді всі пішли по тих слідах… Я… не… Василь… а я… Степан… Чого… тобі… треба?!… Я… разом з ними… не був… коли вони по сліду… до Одарки… вдерлись… Я її не чіпав… У мене своїх вистачає…

— То ти не — чіпайте козачку… Повернуться козаки… І відплатять… Вони не послухали… Сміялись над молоденьким і під'южували… Його…. Він тоді й почав… Ледащо!.. Кілька разів штрикнув і… пшик! Сміху було!..

— І ти сміявся?

— А то?!.. А ти б… не сміявся?..

— Той молоденький тобі про мене розповідав? — Спитав Омелько, відхиляючи відлогу і нахиляючи своє лице ще ближче до гайдука.

— Ні, ні, ні… Я не той… то вони…

Омелько зняв лижі і притулив їх до кущів. І аркебузу притулив до ліщини. Майже весь гнот зотлів, але димок ще курився найтоншою блакитною змійкою.

Козак утоптав сніг над самим гайдуком.

— Ну, Степане! Підвестися можеш? Спробуй!

— Не знаю…

— Давай, давай!! У мене часу немає!

Гайдук спробував звестися. Але голосно застогнав і відпустив руки, якими вже вчепився у ліщину.

— Не можу…

— Ну як не можеш, то і не треба…

Омелько висмикнув гайдукову шаблю із піхов і, уважно оглянувши її, кинув у провалля.

— Що ти робиш??! — Заволав гайдук, деручи нігтями сніг, трухлу траву і мерзлу землю.

— Шабля тобі більше не потрібна. І пістоль не потрібен..

— Я… я… я жити хочу… Я не старий…

— Хіба ти живеш? Ти ж на людей полюєш! Людоїде!

Омелько неквапно примірявся і м'якою підошвою татарського чобота. притис гайдукові горло.

— Чого ти хрипиш? Не подобається? — Дуже тихо спитав козак. Та певно, що гайдук вже його не чув.

Пика панського посіпаки зробилась буряковою, майже чорною. Він захарчав і струсився в судомах. Омелько надавив ще сильніше на горлянку. Ще сильніше. Затріщали чи то хрящі горлянки, чи то хребці шиї.

Омелько відпустив ногу.

Прислухався. Гайдук не дихав.

Тоді Омелько підняв його за ноги і закинув ноги на кущ. І вийшло, що гайдук завис головою вниз межи товстих прутів ліщини.

Тут кінь почав сіпатись, намагався звільнити копита з кущів. Та дарма.

Омелько проказав слова заговору і миттю штрикнув ножем у велику судину на шиї коня. Кров приснула потужним струменем вниз до коріння ліщини, паруючи і розтоплюючи незайманий сніг. Від пари розпливався гарячий солодкуватий запах.

Омелько вдяг лижі, підхопив аркебузу і драбинкою, драбинкою, переставляючи лижі одна по одній, почав підійматися до шляху.

Кілька разів зупинявся і прислухався. Крім дзвінких криків синичок на вербових нагонах нічого не чув. Навіть Тимко не подавав голосу.

Поки піднявся на шлях, кілька разів озирався на гайдука. Гайдук міцно застряг у кущах ліщини. Головою вниз.

А кінь шарпався у судомах. І за кожною судомою кущі струшувались, і гайдук кожного разу все міцніше застрявав у пагонах.

Видряпавшись із яру, Омелько перейшов дорогу. Ніде нічого не вгледів і нічого не почув. Як не придивлявся, як не прислухався.

А той гайдук, Василь, певно, за цей час встиг далеко втікти. Бо ніякого й натяку на звук кінського чвалу по крижаній дорозі не було чутно.

Тихо і порожньо навколо.

Тільки дві чубаті посмітюшки дріботіли по твердому насту, наче швидко пливли по дорозі.

Омелько широкими розмахами кроків заїхав за високі і розлогі кущі рясної шипшини.

Малий просто із сідла оббирав здоровенні багряні ягоди. І кидав їх у торбу з морквою. На малому аж дві торби висіло. перетинались на сірій свиті. — Ну що — покріпимось? Бо таганувати ніяк не вийде. Дим зараз далеко чути. У зелені, як ото влітку, він не розійдеться, а вільно попливе між стовбурами… А головне — зараз скрізь за нами слід тягнеться! Просто плюнеш — і вже видно твій слід! Сніг — радість, як ти ловиш! Сніг — страшна біда, як тебе ловлять!.. Кинь мені пиріжка, щоб я до коня не підходив.

— А чого. Батьку?! Ну скажіть мені таємницю!..

— Якби ти був дурненький, я 6 тобі сказав. Але ти, як добре помізкуєш, сам розгадаєш таємницю. Спробуй сам упоратись — ти ж мій син!

Омелько зловив пиріжок з маком і задоволено захитав головою.

— Добрий пиріжок! А мак же смачний! Не мак, а щирий тобі мед. Спасибі Парасці — догодила козакові!..

Ще з'їли по два добрих пиріжки. А що води та узвару не було, то пресмачні пироги заїли снігом!..

Омелько сперся на ліщинові палиці і прочовгав по черзі лижами по снігу. Чи добре ковзаються, чи не налипає сніг? Та, дякувати долі, не налипав на полози.

Омелько підняв послинений палець. І зразу визначив північнозахідний вітерець.

— Батьку, я що маю діяти?

— Головне — дивись на дорогу і прямуй за мною. Та не дуже гони коня!

Кінь може послизнутись, хоч у нього і чотири ноги, і, не дай Боже, впасти. І тебе може поранити і сам повередитись… А тепер, як ото казали московські опришники: "Гойда! Да гойда!" Батько Омелько сильно відштовхнувся палицями, нахилився уперед. І пішов, пішов широченними кроками ковзати по снігу.

Малий напружився, вичекав час і пустив Лиска риссю. Легенький, але їдучий вітерець почав все сильніше повівати в спину.

І Лиско зразу заспокоївся і весело та слухняно виконував усі посили.

Як вони їхали нижнім шляхом, то Омелько показував на відбитки копит, що весь час крутились то до одного краю дороги, то до другого. Показував Омелько на сліди палицями, не обертаючись, щоб не згубити з очей всі нерівності шляху.

Малий зрозумів, що хоче сказати Батько Омелько — цей гадський Василь таки добре забився, бо шарпав коня то в один бік, то в другий. А тікав назад до містечка, під захист валів і гострого паколля.

Так вони і поспішали порожнім шляхом.

Батько Омелько попереду, нахилившись уперед, сильно відштовхуючись палицями, швидко протягуючи лижі.

За ним на добрій відстані дрібною риссю тупотів Лиско. Ось вони спустились плавко між двох здорових гір.

Ось враз вітерець повіяв не в спину, а збоку, а потім і в лице. І зразу ж Лиско шарпонувся, здибився, потім опустився. І вивертаючи морду, козирячи наполоханим оком, пішов якось боком, боком.

— Тримайся, синку! — Закричав Омелько. — Жени повз мене! Попід гору, попід гору!!!

Ледь утримуючи натягнутий повід, малий вивернув коня, пустив обабіч дороги. По глибокому снігу, попід самим крутим урвищем високої засніженої гори.

Кінь шарпався, хрипів, пряв вухами, роздував ніздрі, зі свистом втягуючи і видихаючи повітря.

Омелько спинився з другого боку дороги. Чекав, поки малий виведе коня на шлях понереду нього на пристойну відстань.

Коли це сталось, кінь заспокоївся і пішов короткою риссю. А Омелько погнав за ним на лижах.

Вітер більше не мінявся. І кінь остаточно заспокоївся.

Ось тоді й докумекав малий — чимось Батько таким себе намастив, чого страшно бояться і собаки, і коні. Якесь це чародійське мастило, бо від його запаху он як полохаються коні, і геть дуріють найбільші пси?

Малий обернувся і прокричав:

— Батьку! Я відгадав таємницю — від вас пахне страхом! Ви себе чимось страшним намастили!

— Ай молодець ти в мене, синку! Таки кебета в тебе козацька! А тепер уважно дивись — за горою зразу кущі глоду. Завертай праворуч. Побачиш лижву і по лижві, по лижві!

За горою йшло чисте поле. Тільки праворуч на пагорбах чорнів липовий гай, а за ним вже ховалось далеке село.

Низьке грудневе сонечко ледь пробивалось крізь сіру імлу. Наче й не світило.

Тому Тимко спробував подивитись на сонце. Але в очах у нього зразу запливали зелені й червоні кола.

— Що з тобою? — Десь здалеку донеслось від Омелька.

— Та на сонце подивився! Геть осліп!

— Спини коня! Опусти голову, закрий очі. Перепочинь!

Вони спинились і прислухались.

Тихо. Зовсім тихо.

На мить тишу розбив дрібний сорочий стрекіт. Над ними, весело пурхаючи, пронеслися три довгохвості сороки. І знов настала тиша. Повна тиша короткого грудневого дня. Вони попростували засніженим полем далі, минаючи з правого боку пагорби з липовими гаями.

Вони прямували по неглибокому снігу (тут сніг вітри здували), під яким ховались смарагдові пагони озимини.

Коли раптом по чистому полю з-за низьких кущиків вискочила ціла череда зайців.

— Ой, зайці! Батьку, вони дорогу нам перебігли! Біда нам буде!

— Тіпун тобі на язик! Перехрестись і плюнь через ліве плече!

Вони спинились і споглядали, як один за одним біжить більше дюжини зайців.

А лисиці, яка мала бути там, де зайці, так вони і не побачили.

І чого бігли ті зайці через усе житнє поле, якщо за ними ніхто не гнався?

Отако відкритим полем вони йшли майже до полудня. На невисокому сугорбі Омелько сказав зупинитись.

Сам не підходив, а наказав малому, щоб той спішився. Оглянув коня і розім'яв ноги. І щоб походив — не поморозив ноги. Бо ходаки не чоботи!

Та сам лижі не знімав. Тільки відщібнув шаблю і приторочив до аркебузи, сітки і кармака.

Опустив поли кереї, а потім знов закасав під пояс і перевірив, чи добре тримаються.

Хлопчик, як і перше, не підступаючи, пожбурнув пиріжка Батькові.

З'їли по пиріжку. А Лиска малий пригостив морквою.

— Батьку! Я тільки на мить підійду до вас! Я хочу вам сказати…

— І не руш! Запах на тебе перейде; і твій кінь злякається тебе. Мало тобі, що ці гниди ледь його не звели?!. — Омелько аж скригнув зубами.

Та зразу, миттю опанував себе, дожував пиріжок.

— Ну, синку, по конях! — Зрештою сказав Омелько, злизавши з долоні останні крихти солодкого маку.

І знову вони неквапно, та вперто просувались тихими засніженими полями.

Часом ішли під самими заростями кущів терну. Тоді не стримувалися, спинялися і ласували мороженими медовими ягодами.

Юга на обрії не проходила, а все густішала, розпливалася на все небо.

Стало западати на швидкий грудневий вечір. Золотаве сонце зовсім розчинилось у сірі юзі.

Темніло.

— Нічого не поробиш. Доведеться на якомусь хуторі заночувати. До Млинів далеченько. Десь отут є хутори.

— А ви тут були колись? — Здалеку спитав хлопчик.

— Саме отут — ні. Але в цих краях — не раз. Не мертвись — знайдемо хутір. Тут хуторів — мов груші з торби порозкочувались! Знайдемо!

Почав сіятись сніжок.

Стемніло і враз настала холодна сніжна ніч. Вітер повернув їм у спину.

Тому Омелько й вийшов наперед.

Малий на Лискові за ним. Просувались за вітром і все перегукувались.

Бо хоч і близько йшли, та в темряві.

І раптом наштовхнулись на стіну густих колючих чагарів. Почали шукати прохід в кущах, щоб сховатись від вітру.

І знайшли небавом.

Омелько закричав малому, щоб той заводив коня в затишок і добре прив'язав.

Сам же Омелько нахилився, щось поколупався зі своїми м'якими чоботами, щось попорпався із лижами, ще там щось покамешився та й крикнув у темряву: — Синку! Ти прив'язав Лиска?

І почув крізь шум заметілі розпачливий крик:

— Лиско втік!!! Де ви, Батьку?!!

— Я тут! — Закричав козак. — Іди на мій голос!!!

Отак перегукуючись, вони, натикаючись на кущі, колючись і об терен, і об глод, зрештою, здибались.

Омелько вхопив малого на руки, притис до себе.

— Що, синку, злякався?!

— Ні, не злякався, бо ви тут… Я злякався, як опарину побачив…

Дивлюсь… а нечиста сила так і тягне мене у воду… Так і тягне, так і тягне!..

— А як за тобою ці лядські сраколизи гонили?

— Та ні! Страшно не було! Тільки серце чогось так калатало, як на гору дряпався!.. Ага, трохи злякався, як у болото упав… А зовсім мілко… Ну було страшно — ніяк не міг звестися. Так я рачки з болота виліз. Я руки сховав під личину. А воно раз — і обмерзло геть! Руки як пов'язало. І коза стала така важка, як камінь!.. Я пішов тоді. Ішов, ішов, а потім упав…

— А що далі? Що далі було? Розкажи, синку!

— А тоді далі я прокинувся… Ну згадав про свою сороку. А ви мене насварили… А чому?

— Бо ти лаявся по-московськи! То така, така брудна лайка, що жах! Щоб ти ніколи, ніколи такою лайкою не лаявся!..

— А як мені лаятись?

— Лайся по-нашому!.. Добре, пішли, бо замерзнемо. Тримайся за полу.

Козак і хлопчик побрели у повній темряві, натикаючись кущі та купи бур'янів.

— Ти не спи! — Говорив Омелько і час від часу мацав хлопчика. — Не спи! Як заснеш, замерзнеш!

І козак тягнув малого, бо в того вже заплітались ноги. Потиху вітер став ущухати.

Десь у чорноті неба з'явилась невелика чиста латка, на якій заіскрились такі великі яскраві зірки, що малий аж заволав.

— Батьку, Батьку! Он зоря Віфлеємська!!!

— Ні, синку! Віфлеємська зірка буде через п'ять днів. А це зоря нам дороговказ! Тепер ми порятовані!..

Місяця вже не було — остання хата закінчилась, і була переміна на три дні! А в переміну тільки зірки на небі від зорі до зорі. Якщо хмари не покриють, отого й світла вночі над землею.

Зоряне небо відкривалось все більше й більше. І запеленута снігом земля почала потроху відокремлюватись від оксамитової чорноти неба. Зорі сяяли так яскраво, їх стільки висинало на небі, що поступово можна було хоч щось роздивитись.

Наче десь в заростях заіржав Лиско.

Баламут спинився і переливчасто засвистів тонким і високим свистом. Із темряви справді заіржав Лиско. Це, без сумніву, був Лиско!

Його іржання почало до них наближатись. Але впритул Лиско не наблизився. Певно той запах, про який здогадався Тимко, не давав тварині підступитися до своїх хазяїв.

Отак порізно — кінь і люди наближались до хутора. Вони його раніше почули по запаху диму, ніж роздивились в темряві. Хутір постав перед ними в останню мить, коли вони вийшли до брами і побачили яскраве світло у малесеньких шибочках.

5. ЯРЕ ОКО

Старий хазяїн разом із Тимком провели коня до стайні. А Баламут чекав їх посеред двору. Він швидко відв'язав від м'яких татарських чобітків манюпусінькі капшучки, сховав їх у шкіряну калиту, а калиту швидко запхав у гамаш кереї. Потім так само швидко відкинув відлогу, здер з голови мегерку і теж опустив у гамаш. Насунув відлогу назад. А

відлога була хитра, запорізька, закривала все лице. Проріз був тільки для очей, обшитий смужкою чорної кожі.

Тільки Омелько підступився до Тярчук, не загавкотіли, а ганебно втікли у найдальший куток і сховались за возовню.

Коли старий хазяїн разом із Тимком замкнули стайню і підійшли до хати, то господар хотів, щоб першим ішов Омелько. Але козак рішуче поставив його перед себе.

В хаті було і світло і тепло. Бо на поличці над столом горів каганець.

У посвіті березові скіпки палали високим і рівним вогнем. Та ще із челюстей печі тріскучий терновий хмиз кидав яскраві спалахи на стіну і на кухонне начиння.

Поки господар відхиляв рипучі двері, малий встиг шепнути козакові:

— Там тарантоватий! Той…

Малий не договорив — козак миттю стис його плече: "Небезпека!" На лаві сиділа стара жінка в намітці. Коло неї примостились четверо дітлахів. Троє хлопців і одна дівчинка, І всі дуже схожі між собою. Вони з жахом дивились на гостя в кереї із закритим лицем.

Міцна розпашіла молодиця, відвернула червоне лице від палаючої печі і з поклоном звернулась до Омелька.

— Просимо гостя — Божого гостя!

Старий поставив глиняний ліхтар на комин і вклонився, з силою видихаючи хмільний дух.

— Щоб прихід твій був добрим!

Тоді Омелько, переступаючи поріг, відкинув з лиця відлогу. І малий скинув шапку. Перехрестились на образи.

Омелько, виразно вимовляючи кожен звук, привітався:

— Слава Господу нашому, Ієсусу Христу!

Малий, проказуючи за Омельком, ніяк не міг відвести погляд від кругловидого чоловіка. Його масне обличчя було червоним, наче буряк. А темно-сірі лупатенькі очиці вже починали поп'яному розпливатись на різні боки. Перед ним стояла чара глиняна і зеленого гутного скла баклага.

Посеред столу на великій таці ціла гора смажених карасів. На другій таці парували гарячі, тільки но з печі горохляники. Ще була на столі пишна пшенична хлібина.

А здорова зеленого скла баклага була майже порожня. Всі присутні на вітання Омелька і хлопчика відповіли:

— Вовіки слава!

Молодиця низько вклонилась.

— Просимо до столу! — мисника, свою незручну ношу, загорнуту в сіре полотно із миканки.

Розщібнув гаплик під горлом, скинув із себе цю керею з відлогою.

І молодиця її вправно підхопила.

І коли козак ступив уперед під все світло, що було розставлене по хаті, то у всіх аж дух забрало.

Волосся в нього, що на черепі, що на обличчі, відросло рівним темним їжаком. Тільки вуса були довгі. І дивні — на гострих кінчиках руді, а над губою — чорні.

І вдягнений так яскраво, як ще Тимко і не бачив, короткий каптан, майже до колін. Шовковий, червоно-кривавого кольору.

Підперезаний блакитним, золототканим шовковим поясом. І зав'язаний по-турецькому — навхрест із закладкою попереду на животі. Обидві поли каптану прикрашали срібні галуни. Срібні круглі тяглись від горла до пояса. По грудях навхрест товстий і широкий шкіряний ремінь. І на ньому висіла кобура, а в кобурі зразу два пістоля. На тонких ремінцях, теж із срібним набором, висіла з правого боку висіла порохівниця, а з лівого пласка шкіряна торбина. За поясом стирчав кривий турецький чингал.

Кругловидий чоловік так само, як хлопчик на нього, вирячився на Омелька. Він таки добряче впився, бо він струсонув головою, ніби намагаючись відігнати щось. А тоді ще й протер очі. Та все одно кліпав довгими, як у жінки, віями, і з підозрою вдивлявся в козака.

Омелько ж проминув усіх і підступив до старої жінки, що сиділа з онуками на лаві. А за її спиною на кілочку висіла зброя і шапка рогатка.

Козак нахилився до старої, взяв її спрацьовану руку і підніс до вуст.

Коли він брав її руку, то срібло перстня зблисло, а червоний лал пустив криваві іскри.

Молодиця покликала дітлахів. І в миг хлопчик вже поливав Омелькові воду з мідного кухля над різанкою. А дівчинка тримала на похваті рушник.

Коли Омелько втирався, тільки тоді вже молодиця помітила Тимка.

— Скидай свиту і вмивайся.

— Я ще не зігрівся…

— Ну нехай!.. Але руки умий.

Малий умивався над різанкою, а молодиця кинулася до покутного місця.

Підвела з нього товстопикого і протерла лаву. Посадовила туди козака.

— Сідайте, сідайте! Пригощайтеся, не гордуйте! З морозу хоч чарочку калганівки!

І ставила повну чарку калганівки і підсовувала тацю з гарячими, горохляниками.

Сивоусий чоловік спішив налити собі із зеленої баклаги золотавого трунку.

Тимко тим часом ще міцніше затяг пояс на свиті, щоб поли не розходилися та раптом не виявилось, що в нього під свитою сховано.

Молодиця посадовила його на низенький ослінчик. А миску з рибою і добрим шматом хліба перед ним поставила стара бабуся. Погладила по голові. — вас із поля на хутір.

Тимкові було добре видно, що робиться в хаті. Бо сидів він спиною до старосвітського мисника, різьбленого і помальованого. Ліворуч від Тимка коло яскравого, осяйного устя печі метушилась молодиця, ставлячи на жар глиняну сковороду з горохляниками.

Просто перед ним, та можна сказати, і над ним, височів стіл. На покуті, під образами, умостився Батько Омелько. Ліворуч від Батька на широкій пристінній лаві примостився старий чоловік. По праву руку, трохи навкіс, сів на приставну лаву перший гість. Був він у кожанці-безрукавці, добрих суконних шароварах, що нависали спідницею на ялові, мащені дьогтем, чоботи.

Чоловіки підняли чарки і Омелько сказав:

— Спасибі цьому дому! А хто в дорозі, тому нехай; гикнеться! Будьмо!

Мордатий і старий подякували і, сказавши: "будьмо!", перехилили чарки. Омелько взяв баклагу і зразу налив усім по другій. І мордатий і хозяїн здивована перезирнулись.

Випили по другій, і тільки хазяїн і перший гість потяглись до карасів, як Омелько налив по третій чарі.

Мордатий мовчки, але з тривогою глипнув на сивого. Той здивовано підвів густі сиві брови і ледь помітно здвигнув плечима.

— Це я тому, що потім у нас не буде часу на оковиту.

Тут зразу за все п'ємо — за помин, і во здравіє, і во многая лєта!

Будьмо!

Сивий захитав головою з боку на бік і, хухнувши, перехилив чарку.

Мордатий підняв чарку, але не поспішав пити.

— Пий, пий, Василю! Потім часу не буде. Ну, будь! — Омелько перехилив чарку.

Від того:"Пий, пий, Василю!" товстомордий шарпонув рукою і калганівка ляпнула на вискоблені дошки столу і розлетілась дрібними бризками.

Сивий п'яно поводив головою, кліпав обважнілими повіками. А молодиця, як почула: "Пий, пий, Василю!", так з несподіванки аж коцюбою брязнула по глиняній сковороді.

Омелько ж як би нічого й не сказав, а з насолодою оббирав соковиту м'якоть із риб'ячого хребця. Він тільки раз гостро зиркнув на хлопчика: в І малий, хоч йому аж тремтіли руки і пересохло в роті, почав просто давлячись, пожирати карасів і хліб. Тільки ніколи потім не міг пригадати — чи смачні були карасі і який був хліб — житній чи пшеничний. І які були горохляники. Навіть не міг пригадати, чи взагалі він їв горохляники, чи ні? Пам'ятав тільки, що швидше, ніж будь коли, з'їв таку миску карасів і випив кухоль такого міцного грушевого квасу, що аж дух забивало. Смак того квасу запам'ятав, а карасів і хліба — ні!

А Батько Омелько сказав, що таких смачних карасів та горохляників він не їв.

Потім зразу по тьох чарках Омелько попрохав:

— З морозу і з дороги калганівка — добра штука І Як твоя ласка, господине, націди ще в баклагу. Та. Й розмова буде довга — щоб горло не пересохло. Я довго до вас ішов, буде що розповісти.

Пикатий озирнувся на причілкову стіну, на свою зброю. Почав зводитись.

Але козак прихопив його за плече і притис до лави.

— Не поспішай! Ще хліб та сіль не поставили на стіл!..

Молодиця принесла і подала баклагу з оковитою.

— Вибачай, козаче! Калганівки вже немає…

— Дякую, господине! Чиста оковита легше п'ється.

Омелько налив сивому, мордатому повні, а собі на дінце.

— Щоб все було по звичаю! Будьмо!

Сивий пив важко — ковтками та позираючи на молодицю. А та поринула з головою у випікання горохляників.

Мордатий потримав чарку, наче вагався, пити чи не пити. А тоді мигом спорожнив чарку.

Сам же Омелько високо задер голову, "допиваючи" свою чарку. І зразу ж знов налив чарки сусідам по столу. Собі знов кілька крапель. Уважно і недобре подивився на них.

У сивого очі геть розійшлись на різні боки!

А мордатий розчервонився, з чола стікав піт на ріденькі брови, чюрів по бурякових щоках, нависав, краплями на рідких пацючих вусиках.

— Пий! — Тихо сказав Омелько і підняв свою чарку. Мордатий взяв чарку, зиркнув на Омелька, та пити не став.

— Ти що, гайдуче, козаків не поважаєш?!

Мордатий Василь випив, поставив чарку і швидко попустив руку. Але козак випередив його, і поки гайдук отямився, вже притис йому пістоль до грудей. — Синку!

А той вже теж тримав за пазухою пістоля. Він підскочив з місця і зачепив миску. І миска з гуркотом покотилась по підлозі.

Поки всі дивились на миску, що стрибала по долівці і ніяк не розліталась на друзки, Тимко був біля козака.

— Синку! За халявами там ножі. Пошукай! Та забери!

Гайдук спробував поворушитись.

— Тиххххо! — Засичав Омелько. — Курок зведено!!!

Малий обмацав за халявами і витяг з кожного чобота по різаку. Він хотів покласти ножі на стіл, але Омелько сказав гостро і голосно:

— Віддай ножі невістці!

— Якій, Батьку? — Здивувався малий. — Якій невістці?

А всі застигли і боялись дихнути.

Навіть сивий на якусь хвилю протверезів і водив очима то на козака то на гайдука.

— Та хазяйці віддай!

А тоді, коли хлопчик відніс ножі до печі і подав розгубленій молодиці, Омелько голосно, щоб усі чули, пояснив молодиці:

— Подивись на ножі! Я їх не торкався і на них не дивився. Але знаю, що на ножевищі, ближче до тилія, зразу біля колодки є карбовані "рибки".

Молодиця взяла у хлопчика ножі і почала їх крутити в руках і роздивлятись.

— Ну що мовчиш, молодице? Може я збрехав?

— Та ні, козаче!.. Я такого не кажу… Таки карбовані "рибки" є!.. Воно проти звичаю… що поспішаю питати, але скажи, звідки ти знаєш ці ножі?.. Ти наче й не тутешній. І слова не так вимовляєш. І вбрання у тебе чуже. Та й заблукав ти. серед трьох хуторів! Ти тут чужий… Що тобі в нас треба?!.

— Забагато говориш, молодице, — лагідно, але з якоюсь засторогою проказав Омелько. — Краще ти мене послухай. І все зрозумієш. А тепер від початку о Ці ножі робив коваль Рибка. Кращих ножів від Черкас до Києва ніхто не робить. І щоб усі знали його роботу, він своє тавро ставить на ножах і сокирах. Ось ці два ножі були в скрині у старого Пацюка. Гнат із своїми бахурями наскочив на дідову пасіку. Діда вони забили. Зимівник пограбували. А щоб замести сліди — зимівник і пасіку спалили. Та був один свідок. Але він кудись утік. Вони почали його шукати. Коли знайшли одних людей, до яких заходив утікач, то Степан, Сметана, Василь і… ще один, молоденький… От тільки забув, як його звати… От все пам'ятаю, а це забув… Ну в нього кінь підкову згубив у неділю… на ярмарку. Ну, Василю, як його звали? — Омелько боляче штовхнув пістолем в адамове яблуко.

— Іваном…

— Ну бач — таки Іваном! Спасибі, гнидо, за підказку! Ага, ледь не забув — у тім згоріли всі панські дубові болонки. Кажуть, їх була ціла тисяча. І всі на продаж одному орендареві. Він, кажуть, пану і задаток дав у сотню монет!!! Та пішли ті болонки димом за вітром! І почали гайдуки шукати налія. І вигадали, що палій ось він. По всіх ярах та гаях його з гончаками шукали. Аж на Дніпро загнали на кригу. Та Божий промисел врятував його від опарини. А от дівка-ногайка та наш парубок, до яких він пристав у дорозі, пішли за водою під кригу. Гнатів кінь теж пішов під кригу. А Гната, на жаль, витягли. А тепер слухайте уважно, що взяли у зимівнику. Три добрих шаблі.

Одна з них он у вас на стіні висить. Ножі коваля Рибки. Чотирі пістолі.

Поцупили дві гаківниці, добру московську піщаль та одну яничарку.

Порохівниці з порохом взяли, торбинки з порохом. Цілий лист свинцю для куль. Форму для лиття куль, зроблену із лосиного рога. А також одну добру півгаківницю львівської роботи. Дві куші. Одна мисливська — і на болти, і на кулі. Німецької роботи. Друга італійська, вояцька. Та, головне, коня полового. От коня забрав Василь. Та дурень, сів із Сметаною в карти грати. А хто в Сметани вигравав? Програв він коня Сметані. А Сметана, оце в ярмарок, із двома панськими хортами поїхав до своєї курви. На перший слід я вийшов біля ярмарку. Та зразу й Сметану дістав. І його курву. Сметану я цуркував. Та йому пощастило — пів голови обдер. Його слабке волосся порятувало. Коня забрав малий та й поїхав до моїх друзів. Один переселенець побачив малого і виказав гайдукам. Тоді Гнат послав за малим своїх падлюк. Отой красунчик Микола вистрелив у малого, і думав, що поцілив. А малий лише в болото впав! Та виліз і нішов у село… Ну та цур їм та пек, тим гайдукам!.. Ти от краще нам розкажи, де ти в біді свого товариша на дорозі кинув?

— Так це ти? Так це ти? — Шепотів, швидко тверезіючи, товстопикий Василь.

— Василю! Що ти там шамраеш? — Раптом подала голос стара баба. — То ось звідки ти дістав пістоль і рушницю нашому Іванові? Та? Ну кажи! Щоб усі чули!

Старий гуркнув кулаком по дзвінких дошках. — Гапко! Мовчи!!! Не твоє бабське діло!!!

— Не моє?! А ти хіба не знаєш, що копа рішить, як узнають, що зброя нашого Івана із грабунку?!! Грабунку, та ще й з головосіком! Та наше все добро на грабіж пустять!!!

— Та ми його удвох!!! — П'яно заревів старий і схопив ніж зі столу і замахнувся на Омелька.

Та козак викинув лівицю з мискою і вдарив старого в пику. Миска розлетілась на друзки.

Приснула кров, і старий снопом завалився на лаву. Може на миг відвернув Омелько голову. Але цього було досить, щоб Василь вискочив з-за столу і кинувся до печі по ковані книпи.

Омелько наздогнав його в ту мить, коли він ухопив у кожну руку по різаку, Омелько вжучив його кулаком у потилицю.

І Василь з усього маху гепнувся на долівку. І всадив обидва книпа в підлогу перед ногами молодиці.

Вона і спитала через Василя:

— Козаче! Скажи щиро — все це правда?!!

— Піди — подивись. На мідній кулі нарізані три літери. А на піхвах шаблі на кінці дві подряпини і випав один мідний цвяшок. Та вийми шаблю з піхов. На лезі там візерунок. На лівому боці золотом, а на правому боці сріблом.

Молодиця взяла глиняний ліхтар і пішла до причілкової стіни. Все зробила, як сказав Омелько. Тоді поставила ліхтар на лаву. Сіла на лаву до старої, пригорнула до себе дівчинку і ревно заплакала.

Стара заламувала руки.

— Боже, Боже!!! Що тепер з нами буде?! Івана немає! А що ми самі можемо?! Цей же гаспид підбив Івана в чортову Лівонію попертись! Та будь ти проклятий!

Раптом молодиця встала.

— Мамо? Перестаньте! Ходімо краще батька на піл перетягнемо.

— Я поможу, — сказав Омелько.

— Іди геть! Ти прийшов непроханий і що нам наробив?!! Та будь ти проклятий!!!

Омелько запхав пістоль у нагрудну кобуру, вхопив молодицю за плечі і так трусонув, що вона аж зубами клацнула.

— Тихо, стерво дурне! Я проти тебе нічого не маю! Але якщо ти мене роздрочиш, то я так на тебе заклену, що й на твоїх онуків вистачить, — вже якось лагідно закінчив Омелько.

Омелько з молодицею перетягли не стільки побитого, скільки геть п'яного свекра на розкуйовджений піл.

Стара змочила рушник і почала втирати кров з вусатої п'яної пики.

Омелько наказав:

— Діти! Ану на піч! Швидко. І мовчіть, що бачили і що чули! Бо якщо хто з вас хоч слово кому чужому писне, той згорить у пеклі.

Козак зняв зі стіни гайдукову нагайку. І закрутив нею руки за спиною непритомному Василеві.

— А тепер, молодице, вигреби жар під комин і дай мені чисту сковороду.

Таку чисту, щоб на ній і краплі жиру не було. Ні краплини!

Поки хазяйка відтирала золою і мила глиняну сковороду, козак витяг з-під свого дорогоцінного каптана пласку шкіряну торбу.

Четверо дітлахів з-за комина палаючими очицями слідкували за кожним рухом страшного гостя. Коли козак витяг із поцяцькованої торби якусь тонку паличку з малесенькою глиняною чашечкою на кінці. В ту чашечку він запхав якесь темне зілля. А далі пішов справжній жах і чародійство! Голими пальцями козак. взяв жарину з-під комина і поклав її на зілля в чашечці.

Вільний кінець взяв у зуби і почав смоктати. Над чашечкою почав пихати сивий димок. А тоді козак смачно затягся тим димом і, заплющивши очі від насолоди, випустив через ніс.

На якийсь час і молодиця і стара завмерли, наче на них стій напав.

А козак відійшов до пристінної лави і недбало напів сів, напів розлігся на ній. Смоктав цибух і ліниво випускав з рота колечка диму.

Коли молодиця принесла чисту сковороду, він витяг із пласкої торби жменьку зеленкуватих великих зернин. Дзвінко висипав їх на сковороду, а сковороду поставив на жар під комином.

Небавом зерна ті позолотились, а далі зробились майже чорні. Ось тоді до їдучого сивого диму почав домішуватись дивний, незвичний і дратливо смачний запах.

— А мідна ступа у вас є? Якщо так, то тягни її сюди.

Омелько заходився розтовкувати гаряче підсмажене зерня. Ось тут вже запах гарячого смаженого зілля заповнив усю хату.

Омелько глибоко затягся і, не перестаючи бити товкачем по зернах, сказав дітлахам, що з відкритими ротами спостерігали все з-за комина:

— Ще раз кажу — якщо хтось базікатиме про те, що бачили тут, то вас отако чорти в пеклі підсмажать і потовчуть у ступі! Та ще й заставлять оцим димом дихати! А ти, синку, зніми свитку. Нехай усі бачать, що ти не жебрак із торбами, а козацький син! При зброї!

Тимко зняв торби, розкрутив Парасчин пояс. Поклав свитку на ослін. І сів поруч Омелька, виставивши напоказ свого залізного горбатого пістоля. І враз заснув, опустивши лоба на саму мідну кулю на. кінці рукояті пістоля.

Козак обережно поклав його на лаву, гарливо накривши "дарованою" свиткою.

Сам же заходився запарювати в манюсенькім горщечку, найменшім, який знайшовся на господарстві, товчене пахуче зерня.

— То ти козак чи чародій? — Підступилась до Омелька молодиця. — Бо ти нам страшне горе приніс, а мене до тебе наче все тягне й тягне.

— Дурне! То тебе тягне, бо ти зараз без чоловіка. Та ще й на тебе місяць впливає. Місяць, він дуже баб турбує…

— Ні, ти таки чародій… сатана… — Вона кілька разів перехрестилась і почала шепотіти молитву.

— Ож цить, дурна! Це не я сатана! От у нього ввійшов сатана!. Ти мені скажи — це я чи він людину вбивав, добра загарбав, чиюсь доньку?

— Вибач, вибач, вибач!!! — впала на коліна і схопила Омелькову руку і почала цілувати. — Що нам робити?!! Ми пропали!.. Я ж казала Іванові — не їдь ти із дому в такі світи!.. А він каже: в-вас весною в козаки запишуть!" Отак він мого Івана підбив… Ой біда нам, біда!!!

— Тихо! Не репетуй і не жалоби мене! Я тобі не чоловік! А краще мене уважно послухай і не перебивай! Ніч я перебуду на хуторі. Нехай малий виспиться. А вранці підемо. І ти нас виведеш на стежку до Глинища. А потім ти повернешся додому і розв'яжеш його… А зараз зігрій води та знайди мені чисті онучі. Бо я вже п'ятий день як чобіт не скидав… А мій малий, так і не знаю… Та ще одне — потрібна лляна олія!

— Зараз, зараз! — До Омелька, а тоді до свекрухи. — Мамо! Ож підіть та вточіть лляної олії! Та не баріться!

— Ти тепер хазяйка, ти і догоджай гостеві! — Злостиво огризнулась стара, що сиділа на краєчку пола і втирала рушником кров із розбитої пики свого старого.

А Омелько неквапно, дуючи на пальці, перелив із горщечка в кухличок темну, пахучу рідину. Відсьорбнув, замружив очі і прицмокнув від задоволення язиком. Ще раз ковтнув, заплющив очі від повного задоволення. Посмоктав цибух і випустив ніздрями цілу хмару тютюнового диму.

— Господине, моя матінко! Хоч він і ваш небіж, та я на вас зла не маю.

І копу на вас не підніму "поволанням". Часу в мене мало. У мене головний рахунок з їхнім отаманом. Я Гнатові ще не всі ребра порахував! І голову йому ще не цурковав! Степана я вже впорав. Ваш Василь. так мене злякався, що втік геть, лишивши Степана самого на шляху конати. Ні, щоб поспішити до міста та збирати гайдуків, щоб мене ловити! А він бач, на хуторі за бабів сховався!.. Тепер про Сметану... Ну, Сметана може й оклигає... Миколі я пику шабелькою почикрижив добряче. Коли вгоїться — як жаба буде гарний!.. А от того молоденького сцикуна, Івана, я його вже раз прихопив, може, звалашу, а може, зуби повидираю. І це буде добре, якщо цих панських посіпак я сам і впораю. Бо тоді на тому все і кінчиться. Тоді, коли козаки повернуться з походу, вже не буде ні гайдукам, ні їхнім родичам козацької помсти. Не буде тоді зачіпки, щоб за все платити Т — Ну а як твої козаки не повернуться? — З єхидною усмішкою спитала баба.

— Ну, як наші козаки не повернуться, то й ваш син там лишиться!.. Не плещіте дарма язиком, моя матінко! Необережне слово може стати вироком!.. Стара злякано перехрестилась.

— Свят, свят, свят! Бог з тобою, чоловіче!.. А що ти далі з Василем зробиш?

— Як тихо лежатиме — не чіпатиму. Як галасуватиме — поб'ю. Якщо розплутається і полізе битись — заріжу.

— Та я не про це! Як ти його за все каратимеш?...

— Я вам кажу, а ви добре, слухайте! — Усміхаючись і посьорбуючи запашний напій, проказав Омелько. — Вранці ми підемо... Якщо ви зразу ж його розв'яжете, а він пожене за підмогою, його я все одно знайду. Його заріжу, а ваш двір за підмогу йому я спалю. Поки він сидітиме тихо,

йому нічого не буде. Та тільки він почне мене, чи мого малого шукати чи ловити — йому смерть. Щоб ви не думали, що я жартую, я наведу ось зараз на ньогоману. Це щоб він не порушував моєї заборони. Порушить — пропаде.

Омелько лишив кухличок, підхопився і швидко ступив до печі. Без усяких слів простяг руку на піч і взяв у дівчинки ганчіркову ляльку.

Нахилився до Василя і видер з його скроні добре пасмо довгого волосся. Перевернув догори рогач і прикрутив до одного рога ганчіркову ляльку. Василевим волоссям.

— А тепер — швайку мені! Ну!!!

Молодиця тремтячими руками схопила з полиці швайку.

Омелько підкинув швайку на долоні кілька разів, приміряючись до її ваги. І проказавши: "елем, хелем, бехелем!", різким рухом послав уперед. Швайка тільки мигнула в променях полум'я печі і вп'ялася в голову ляльці. Просто між намальованих очей.

Козак важко видихнув.

— Бачили? Отак йому, як цій ляльці, буде, якщо на козака чи на козацьке добро підніме руку. Та ляльки не торкайтесь руками. А разом зі швайкою запхайте в піч.

— Ти сам і пхай!.. — Плачучи, проказала стара.

— Що кажу, те робіть! Як ото я кину його ляльку в піч, то закляття і на ваше начиння і на вашу піч перейде! Я вас пожалів. Я не зарубав його у вашій хаті! На ваших очах! При ваших дітях! А ви мені?!... Та оце ваше лайно, скільки воно за моїм хлопцем, за дитиною! скільки днів полювало?!! Він йому що — заєць?!! — Омелько враз так роз'ятрився, що

аж хрипів. — Його щастя, що він ваш родич! А ви дали мені притулок у біді! То його щаслива доля була, що ми з ним у вашій хаті здибались! Якби в чужій, то й звалашив би його! За ту козацьку дочку! Очкур сраний! — Омелько з усієї сили врізав ногою лежачого. Той тільки гикнув. — Чи ви, сучі очкурі, думаєте, що я його в його хаті не зміг би зганьбити?!! Захочу — відвезу його на їхній хутір і на його очах погвалтую його сестер. Усіх трьох. І Уляну! І Тетяну! І Христину!..

Молодиця з жахом впірилась в розлюченого козака, зціпила пальці так, що аж побіліли.

Але стара на страшні погрози козака забула про страх від обурення.

— Та що на тобі хреста нема, що ти таке кажеш? Чи вони тобі щось зробили?!! Та то ж гріх страшний не тільки таке говорити, а й думати!!!

— А вона їм що зробила? Га? Як чужу, то так — всяке буває?.. А як вашу — то великий, страшний гріх?!!

Молодиця мовчки, але з тремтячими губами, перехрестилась тричі, схопила рогач із лялькою і запхала до палаючої печі. Василеве волосся миттю перегоріло, і лялька провалилась у жар! І зразу ж спалахнуло полум'я, полетіли іскри, і засмерділо паленою вовною.

— Чорти в пеклі зраділи… — зле посміхнувся Омелько.

А молодиця ж вихопила рогач із печі і прожогом до сіней, вискочила на поріг і пожбурнула рогач подалі у сніг.

Забігала по хаті і вже після того крутилась по господарству без упину і хвильки спочинку.

Вимила, виполоскала різанку. Тоді змішала води з діжки та гарячої води з печі. Підсунула різанку до лави, де знов спокійно розсівся Омелько. І кинулась стягувати з нього м'які татарські чоботи.

— Козачесоколе! Дай я тобі ніжки змию!

Та нічний гість відтрутив її.

— Не від серця стараєшся, а для свого порятунку. Від страху. Іди принеси мені лляної олії. І чистої миканки жмак!

Омелько сам роззувся, попарив, ноги. Позрізав гострою бритвою нігті.

Зібрав їх у жменю і, ляпаючи мокрими ногами по долівці, нерейшов хату і вкинув нігті в палаючу піч.

Повернувся до різанки і довго мив і розминав у воді стопи і пальці.

А молодиця вже на похваті — подає не ганчірку, а чистий рушник.

Поки обтер ноги, молодиця вже товсті та м'які шерстяні онучі підносить. Поки обгортав онучі та взував і підв'язував до шароварів свої татарські чобітки, молодиця із комори притягла глиняну баклагу із лляною олією.

Василь важко застогнав, диханням розганяючи від лиця товчену солому.

Баба куняла, притисши мокрого рушника до пики свого сивоусого чоловіка. Він же спав мертвим п'яним сном…

І діти на печі з-за комина вже не виглядали. Певно, що й вони міцно заснули.

Спав і малий на лаві. Омелько перевірив, чи пістоль в безпеці, накрив малого свиткою і поли ще й підгорнув.

Козак розпакував свій довгий згорток. Все перевірив — і аркебузу, і лижі, і шисти ліщинові, і круглу сітку, і нищівні гаки доброго кармака.

— Молодице! Підклади добрих скіпок до посвіта! Щось мені темно!

Засвітилось в хаті спочатку спалахами, а потім яскравий вогонь березових скіпок вирівнявся, і Омелько взявся до роботи. Жмак миканки щедро зволожував прозорою лляною олією і підносив до жару посвіта. І коли осьось почне вже підгорати, тоді він сильно і швидко починав притирати по дереву. З кожною годиною повітря в хаті поповнювалось новим міцним запахом. До запаху смажених карасів і горохляників, калганівки і кави, тютюнового диму і легкого дьогтевого чаду тепер додався ще й запах гарячої лляної олії.

Поки Омелько рихтував лижі, молодиця заходилась у ночвах пісне тісто творити. Спочатку у борошно пшеничне окріп вливати, а далі тісто місити, все водичкою збризкуючи та по жменці тонкого борошна пшеничного підсипаючи. Зі столу все прибрала, прошкрябала ножем, промила й витерла насухо та й заходилась розкачувати качалкою тісто в тонкий лист, щоб на весь стіл розплескався. Та ще вкришила у макітру конопляної жирної макухи, залила залишками окропу. І заходилась. розтирати, поки не утворилась пахуча, м'яка замазка без жодної твердої крихти. Кілька разів покуштувала, помацала пучками і тільки тоді заходилась, намащувати цей здоровенний лист пісного тіста. І загортати, закручувати всередину. Поки не витратила всю смачну замазку на цей закручений у рурочку велетенський оладок. Рівно і посередині його розрізала. Позащипувала кінці і вийшли дві товсті ковбаси із тугого пшеничного тіста.

А Омелько все натирав жирною миканкою лижі.

Стара вже не куняла, а просто міцно спіала, сидячи, прихилившись до до стовпа, що підтримував прогнутий болонок стелі.

Прокричав у хліві півень.

На крик півня скинувся Василь. Підвів брудну, побиту і добряче розпухлу пику. Таки добре ляпнувся об долівку, бо й носа, і губи поквасив. Руда разом із соплями напливала на ріденькі вуса, на важке підборіддя. І рівно між бровами виднілась маленька ранка, з якої теж спливала кров.

На стогін Василя молодиця здригнулась, але голови від печі не підвела.

Розгортала жар і попіл, бризкала на черінь — визначала час закладанння вертути.

Поки молодиця ставила вертуту в піч, обгортала її. гарячим попелом, а тоді пригортала з боків жаром, Омелько зняв зі стіни зброю.

Перевірив, чи заряджений пістоль, чи вигострено клинок турецької шаблі. Приміряв шапкурогатку. Засміявся.

— Диви! Морда як у кабана! А череп голови такий як і в мене!

Молодиця шарпонулась, щоб озирнутись на слова козака, та все ж стрималась. І не обернулась. Продовжувала камешитись біля печі. Готувала все для щерби. Розбовтувала в глибокій мисці житнє рідке тісто. Притягла із сіней в'ялених линів. Розшматувала їх, потім потовкла макогоном у глибокій дерев'яній мисці.

І не зчулась, як над нею став козак.

— А скажино мені — чи є у вас добра стара свита? Чи є старий кожух? І якась стара шапка? І чоботи як би на мене?

— Для чого тобі, козаче? Та ж у тебе он яка одіж — шовк, срібло та злато!!! Та ти наче сам гетьман убраний! Та твоїм шовкамоксамитам і ціни не складеш!.. При таких добрах я вперше людину бачу…

— Молодице! То я тебе питаю, чи ти мене питаєш?

— Ой вибач, вибач! Знов забула… Всевсе, що ти сказав — є! Зараз я притягну!.. От зараз, зараз!..

— От і добре! Тягни все сюди!

— То ти хочеш згори вдягти, щоб ніхто не бачив твого дорогоцінного вбрання?

— Ну!.. Знов розбазікалась?..

Молодиця прожогом вискочила в сіни.

Коли принесла здоровенний оберемок одягу і кинула на скриню, Василь застогнав і нерекрутився на бік.

Молодиця, зрештою, глянула на його лице і, зойкнувши, схопилась за серце.

— Ну що тобі? — Насмішкувато і ліниво спитав Омелько, приміряючи рудого латаного кожуха.

— Оно, оно… Подивись! — Тримаючись лівою рукою за горло, правицею вказувала на пов'язаного Василя.

— А що там? Ну перевернувся на другого бока. Отако качатиметься, поки хміль не вивітриться. Ну може всцятись, якщо перепив і слабий на луцьку… От той Іван, що я його прихопив біля кузні з конем, так той зразу сцяти побіг за клуню. А все від страху! Буває, що і всираються від страху. А буває і з пиятики! — Кепкував Омелько.

— Та ні!.. Он у нього межи очей кров крапає… Точнісінько там, де, ти швайкою поцілив!

— А ти що думала, я жартую?! Так, лякаю?.. Ага… ось що — а чоботи де? — Одні були, та в них і поїхав Іван у Литву. "тільки ходаки. І то старі…

І господиня принесла і поклала під лаву ходаки.

Омелько ж поклав старі лахи на лаву і взяв із жердки сіру Василеву юпанчу. З доброго, міцного сукна. Не домашнього, а міського виробу. Певно, що львівського. Щедро поцяцькована стрічками, шнурівкою та фарбованою кожею.

— А де пояс до Василевої опанчі?

Молодиця зразу і пояс подала. Міцний шерстяний пояс темновишневого кольору.

— Гарний поясочок! Та й чоботи Василеві доведеться взяти. Буду гайдуком. Ким тільки не був, а от гайдуком ще не був! А лице прикрию кобкою. Ну, молодице, відпори від свекрової кереї кобку. Та приший три гаплика до кобки і петлі до опанчі. Та не барись!!!

— Такого ще не було… — спробувала боронитись молодиця.

— Нічого! Біда й пригода звичай міняє!

— Та як же я? І шити, і вертуту пекти і оце щербу почала творити?!...

Та не впораюсь я з усим!..

— А я тобі допоможу! Тільки спочатку принеси мені пута.

— Пута Іван взяв. Більше немає.

— Тоді тягни перекидні торби Василя.

— Я боюся сама іти до стайні....

— Тоді ходімо разом. Тільки підожди — я взуюсь.

Омелько здер чоботи з очманілого Василя. Відв'язав свої татарські м'які чоботи. І взув Василеві ялові чоботи. Притопнув — як на нього роблені.

Одяг опанчу, підперезався потурецьки навхрест, якраз на пупові, за халяви застромив ковані книпи.

Поторгав Василя носаком чобота. Відчув, що Василь геть розм'яклий. Та для певності вжучив чоботом під ребра.

Василь утробно гикнув і не поворушив ні руками, ні ногами. Молодиця дивилась на це мовчки, тільки губу прикусила. Вона стояла вже при дверях з ліхтарем у руці і вдягнена в кожух. Та потім не витримала.

— Та що ти йото гамселиш? Воно завжди, як уп" еться, колодою падає...

Всі вони такі — і свекор, добра б йому не було, і мій Іван, те ще мені щастячко! І оцейі.. Всі вони до жінок ледачі, а горілочку їм тільки підливай!…

Поки переходили двір до стайні, то з-за возовні вискочили пси і гавконули на Омелька.

Він затис двома пальцями носа, пригнувся і завив пововчому. Від несподіванки молодиця ледь ліхтар не впустила додолу.

— Боже, ти й справді характерник! Куди й пси поділись! — Захоплено і водночас зі страхом проказала молодиця. — Тримай ліхтар. Я відчиню.

Коли вони вступили до стайні, коні наполохано затупцювали, заіржали.

Але після кількох Омелькових слів заспокоїлись і потяглись до нього своїми теплими храпами.

Молодщя поставила ліхтар на поличку на стовпі. І враз розпахнула. поли кожуха і показала Омелькові на розкриту груднину, з якої стирчали округлі тугі цицьки з темними великими сосцями.

— Бачиш, які в мене циці? Поцілуй мене, козаче, я того варта.

— Та ти таки й собі відьмачка! Але не перелюбу тобі хочеться, а безпеки від моєї люті!! Так чи ні?

— Ні, козаче, не так! От дай твою руку! Я хочу і все!.. Тепер бачиш, що я не прикидаюсь.

— Таки справді хочеш… — згодився Омелько, обтираючи руку об її сорочку.

А вона вже кидала кожух на солому. І закасувала і сорочку і запаску аж до пояса. І сама надала на кожух, задерши вгору білі тугі ноги.

— Диви! У тебе четверо дітей, а ноги як у дівки!'Та й циці так би й з'їв!

— А ти кусай! Хоч до крові! Можна!… Ой мамо! Мамо! Ой вмираюю… — Вже після кількох ударів Омелькового прутня заволала і тихо зомліла молодиця.

Кілька хвиль вона лежала без жодного руху і, здавалось, без дихання.

Омелько потихеньку, не поспішаючи, попестив ще її, поштурхав то сильніше, то слабіше. І тільки тоді зміг закінчити дійство, коли щосили вперся прутнем у матицю і водночас засмоктав тугу набряклу пипку.

Добре загорнув молодицю в кожух та й заходився біля коней. Лиско навіть більше відступав від Омелька, ніж тарантоватий, весь у плямах, мов леопард, кінь гайдука.

Перекидні торби були почеплені на загорожу. Омелько взяв торби і повернувся до молодиці.

Вона, на диво, так швидко ожила. Лежала голічерва, знов заголена, кивала головою з боку на бік і посміхалась аж до самих вух.

— Козачесоколе! Дай я хоч трошки на твого півня подивлюся!

— Тю на тебе! Ну й вигадала! Ніби й не бачила — та в тебе он діти!!!..

— А чому хлопцями не присягаєшся?

Бо хлопці не мої! Іван удівець — троян. Я на трьох дітей пішла! Бо я старша і в мене четверо сестер. Щоб їм дорогу не застувати, я й пішла за вдівця на дітей.

— І зразу отака гаряча була?!

— Та ні! Оце тільки з минулого року… Один раз поїхали до млинів. На масляну. Там цей упився. І мене підпоїли. То я й дала мельникові. Я й гадки не мала, що я така!.. От тобі хрест! Донькою присягаюсь!.. А знаєш що?

— Знаєш що?

— А що?

— Давай я краще тебе раз добре поперчу, ніж ти десять разів подивишся. — А давай те і те? Га?

— Умовила… Але спочатку діло, а потім оглядини!

— Ти мій солоденький!.. Ой, мамо, мамо, вмираюю! — Завела молодиця, тільки він почав проникати в неї…

Дійство відбувалось і не коротко і не довго, а саме так, як треба, щоб в одну мить в обох все урвалось в солодкій млості.

Після того Омелько на якусь мить відвалився від неї навзнак. Тільки руку з цицьок не зняв. І пестив сосці, згрібши їх до купи. І все пестив, пестив, ще й поцілував легенько.

— Котику, а ти ще й ласкавий… Ну звідки ти такий узявся?

— Та звідки? Так як і ти — таким уродився.

— Е ні! В мене баба була циганка. Така була до любощів ласа…

— А ти звідки знаєш?

— Та всі в селі говорили. Дивувались, що і баба, і мати були до чоловіцтва такі ласі, нестримні. А от я тиха… Та бач, наврочили… Та тільки мені від того зовсім непогано… Слухай, козаче, ну дай я подивлюся!.. Не бійся, я не наврочу!..

— Ти мене наврочиш? Та мого прутня ніхто не наврочить!.. І все одно мені а ні показувати, а ні давати мацати… Ти оце кажеш: "Дай подивитись", а я згадав одну історію, коли я був у Криму…

— У полоні?

— Та ні, чумакував. І зустрів там одного нашого, чоловіка, полоняника.

Ну, гроші в нас тоді були, то ми його викупили. І він одну історію розповів. Він багато цікавих історій розповідав, бувалий чоловік… Отож потрапив він у полон…

— До татар?

— Гірше! До босняків.

— А що воно таке — босняки? Я такого й не чула!

— То страшний народ! Мова в них і на нашу і на болгарську схожа. Як прислухатись, то можна майже все зрозуміти… Ну не всі слова, але про що йде мова — зрозуміло.

— Ну так що ж у них такого страшного? Що вони всі розбійники?

— Якби! Гірше! Вони всі бусурмани! У Магомета вірять! Скрізь у них білі мечеті стирчать, мов швайки!.. А баби і дівки у шароварах ходять! Поки там до тієї куни добудешся!.. Та ще лице запинають такою сіткою чорною, щоб лице ніхто не бачив.

— А гарні в них жінки?

— Гарні. Цицькаті, чорноброві, чорноокі. А кожа, як сметана — біла.

— Ти звідки знаєш? Що там таки і ти був?

— Та ні. Той полоненик кримський оповідав про все так докладно.

— А він, часом, не брехав?

— Ну, як він збрехав, то і я брешу. Так розповідати далі, чи не треба?

— Ой, треба, треба! Говори, говори!..

— Отож кажу далі. Вони його хитро вловили! Він вояк добрий був — і шаблею, і ратищем, і мушкетом, і луком — усім володів!..

— Як ти, чи краще?

— Я звідки знаю? Ми з ним не змагались.... Отож вони його хитрістю взяли. Він потайки, як воно ведеться, прийшов до дівки на побачення...

— А дівка гарна була?!

— Та казав — така гарна, наче мальована! Вони його і її рибальською сіткою накрили! Як навук муху павутиною, так його босняки сіткою заплутали. Та й віддали туркам, як податок. Не грошима, а живою людиною! Людолови, одним словом, як і скрізь всі бусурмани. А турки його за море продали арабинамсарацинам. Став він їм служити. Всяку роботу робити...

— А які вони з себе ті сарацини?

— Та як тобі сказати? На греків, ну й на жидів та й на ормян схожі. "такі племена, що і чоловіки і баби тільки в сорочках ходять, А штанів не носять. А й такі, що й баби штани під сорочкою носять... Так отож кажу тобі далі. — він для тих сарацинів всяку важку й небезпечну роботу робив. От бачать вони, що він до всього здатний. Вони й послали його якби помічником при двох турецьких купцях у країну чорних негрів. Там ті купці мали купити золото і маленьких негритят.

— А ти сам бачив чорних людей? Чи то правда, що всевсе у них чорне?! І прутні чорні?!!

— Я бачив у Кафі на каторзі двох негріввеслярів. Та на їхні прутні не заглядав! Не чоловіча то справа!

— А вже! Ну кажи, що було далі, так цікаво!..

— Та й мені було цікаво його слухати... От у нас що найдорожче?

— Срібло та золото.

— Твоя правда! А там у сарацинів найдорожче — вода. Бо там пустеля така, півроку треба йти, поки її перейдеш і потрапиш до країни чорних негрів. А за пустелею, де в степу і лісах живуть чорні, там найдорожча за золото — сіль! Сарацини возять чорним сіль із пустелі. А чорні з лісу приносять золотий пісок! і Бо в них там по всіх ручаях золотий пісок неремішаний із звичайним піском… Уявляєш — за сіль беруть золотий пісок! А сіль у них і не сипуча і не грудками. А кам'яними брилами. видовбують з-під піску і везуть на верблюдах через пустелю. А верблюди там не такі, як у Криму. Татари і ногайці розводять двогорбих, таких кашлатих, верблюдів. У сарацинів верблюди одногорбі, дуже худі і високі. І бігають по пустелі, як добрі румаки. На них сарацинивояки скачуть, як вправні кіннотники. І зброя в них у пустелі не така — шабель немає, а довгі вузькі мечі. І ті мечі їм кують жиди, бо самі вони до праці не придатні.

— Та ти мені не кажи про ті їхні мечі та хто їх там кує! Ти мені, козаче, розкажи які вони ті чорні, які в них баби і чоловіки? Які вони — гарні чи страшні?

— Ну добре. Він казав, що був він ніби як у нас чумак. Він ніби як наглядав за тими найманими погоничами верблюдів. Якось так наче виходило. А були погоничі майже всі чорні. А він, хоч засмаглий як циган, був у них за найбілішого. Дуже довго вони йшли через пустелю до головного міста чорних бусурман. І там вже, він казав, було диво — ліплені з одної глини мечеті! А здоровенні і міцні, ніби з цегли чи каменю мурованні! Чоловіки всі височенні і при тілі! Носять довгі широченні сорочки, до самої землі. А штанів немає і не треба! А жінки в них теж чорні. Ще чорніші за чоловіків, бо ходять, як хотять — коли голі, коли вдягнені. Казав, що є й такі, що тільки фартушина теліпається над самою куною. І зроблена та фартушина із лубу і білих та червоних намистин! А намистини зроблені із здоровенних якихось зернин… Так ото ті двоє турецьких купців, крім солі, для того їхнього царя…

— Теж чорного?!

— А вже! Чорного, як смола… привели вони через усю пустелю справжніх арабинських скакунів. За одного такого коня чорний цар давав десять чорних негритят! Та їхнього чорного царя тоді в місті не було. Він зі своїм військом на той час помандрував на лови чорних лісових дикунів. Отак наловлять чорні бусурмани чорних дикунівязичників у лісі і приводять у місто. І там, у місті, на невольничому базарі продають за сіль чи міняють для їхнього царя на коней… А в чорного царя, той наш бранець казав, добрих коней шанують, як у казці! При кожному коневі аж три конюхи! Один коня годує, вигулює, чистить, Другий з лопаткою, віничком та козубом стоїть позаду, чи йде, і чекає, коли із почнуть кізяки сипатись. І треба йому миттю той козуб коневі під гузно підставити, щоб жоден кізяк не впав додому. А ще й третій слуга стоїть з великим глеком, зробленим чи то з дерева чи із довгого кавуна, і зразу повинен підставити, як кінь почне сцяти! А щоб і краплі сечі не бризнуло на землю! І такий багатий той цар, що на глечику вінце укріплене золотою бляхою!

— Та ніколи не повірю, щоб таке могло бути! Щоб горщиксирун та золотом обковувати?!!

— А ти от, молодице, спитай…

— Завів: "молодиця, молодиця"… яка я тобі молодиця? Мене Настею звати! Я — Настя!

— Ну добре, Настуню, спитай у хлопців, що з ляхами далеко на захід мандрували. Вони тобі не збрешуть. У дуждедуже вельможних французів на бенкетах за куртинами стоять слуги із срібними глечиками. От хтось перебрав вина — йому припекло. Він вилазить з-за столу та шмиг за куртину. А там вже його пахолок йому глек підставляє. І пан сцить у срібний глек. Обтрусив пуцьку і знов до столу!

— Боже! Така ото, гидота!

— То що? Вони, моя голубонько, жаби їдять і вином запивають!

— Та ну їх! Срамота, та й годі! Ти мені краще розкажи, а що далі було із тим нашим чоловіком?

— А з ним от що було. Ті його купці геть були заклопотані своїми гандлями та бенкетами. А йому воно — зась! Тому й почав він місту чорних швендяти і до всього приглядатись. Він казав, що багато міст перебачив, але про таке й гадки не мав. Там було все ліплене із глини і намулу. У глині там якась сіль, чи що. Бо як висохне, стає твердішою за цеглупальонку. Як висохне, ще й блищить, мов на ній крижана опасть виступила. І ще — скрізь на вулицях, ну просто посеред дороги, стоять ліплені хлібні печі. Такі вони, як здоровенні діжки. У них у середині розпалюють вогонь, а тоді на розпечені стіни ліплять оладки. Як підсмажиться оладок, його відривають і їдять! А людей там страх скільки! А галасують як! Справді, що намагаються один одного перекричати! І так зранку до вечора. А і як зайде сонце, зразу скрізь збираються у гурти і б'ють у барабани та дудять у дудки… І геть всі танцюють. Цілу тобі ніч! І так день у день! Він казав, що спочатку ледь не з'їхав з глузду. Бо коли місяцями йшли по пустелі — там стоїть тиша повна. Казав, що буває навіть чути, як серце б" еться! І раптом у весь цей рейвах! Та чого наша людина не перетерпить — скоро призвичаївся до того чорного вертепу… Ходив він, ходив і придивлявся до всього — хто і як живе, хто що робить. Нерейшов, споглядаючи, все місто і вийшов до їхньої Річки. А вона там широченна! Може й п'ять миль буде! Біля переправи найбільше торжище, бо торгують там бідні люди. А. бідних людей скрізь більше, ніж багатих! У самому кінці торжища біля старих розбитих човнів, він побачив дивних торгівців. Всі вони були дуже старі сиві діди. І не чорношкірі, якісь як шкоринка житнього хліба. І губи в них не були товсті, мов вивернуті варги чорного негра. А були як у наших людей. Тільки що дуже широкі роти, як у жаб. Сиділи діди рядочком. І виклали перед собою на леопардових шкірах різне чудодійне зілля. Та ніхто в них чогось а ні купував, а ні міняв… Старі сидять незворушно і передають з рук у руки дерев'яний глечик. Наш чоловік зразу вловив запах вина, хоча ті старі горло глечика обгорнули

сильно пахучим якимось листом. Він їх пригостив кожного кусничком кам'яної солі. Вони озирнулись — чи бусурмани не стежать — і пригостили його своїм пальмовим вином. Казав — смачне, солодке і йде, як водичка. Сиділи вони, пили вино і на мигах "розмовляли". А його господиня, якій він служив, коли виряджала його до чорних, сказала, щоб він там дістав їй одне зілля. Він візьми, та намалюй ту квітку, коли вони почали йому своє зілля дарувати, а не продавати. Ці всі дідугани дуже здивувались, підняли страшний ТОдні доводили, що такої квітки зараз нема. Другі, наче вона є. Певно, що і він, і вони добряче впились, бо вони йому на мигах показали, щоб він нішов з ними і сам шукав. Тільки попросили в нього трохи солі. А в нього, на щастя, було дві корзини солі. Він узяв двох наймолодших дідів до себе в заїзд. А ті чорні носять все на голові. Так вони йому показують: "Поможи корзину на голову поставити!" Наш чоловік підсадив цілу корзину солі старому на голову. І той з такою вагою подріботів, мов молодий. Коли до човнів прибули з тією сіллю, всі старі наче показились! Випили ще вина і заходились танцювати. А нашого чоловіка те хитре вино з ніг збило і геть пам'ять відібрало. Прокинувся наступного дня, коли разом із дідами зійшов із здоровенного човна у якісь комишеві зарості. А старі дикуни були на базарі голі. Тепер повдягали на плечі леопардові шкіри і озброїлись маленькими луками і стрілами. І де вони не йшли, здоровенні негри їх скрізь пропускали із якоюсь наче пересторогою. Потім, коли він повернувся в те ярмаркове місто, він довідався, що ходив він у плем'я чаклунів. Вони знали всі таємниці рослин. Вони збирали зілля і варили отруту для всього царського війська. Тому їх не вбивали, а молодших із того маленького племені і не забирали до війська чи в рабство. Хоча, наш чоловік казав, що вони всі були якісь мізерні, які з них там воїни?! І тому їм дозволяли вільно бродити по їхніх степах, гаях і болотах. Вільно полювати і не платити ніяких податків. Крім отрути. Йому потім чорні городяни розповідали, що бували роки, коли один або й два із тих чаклунів гинули, коли виварювали отруту, із одного потаємного коріння. Он як буває!

6. ТИРЛО СМЕРТІ

Вони прийшли до цих велетенських кам'яних пагорбів. Ще поночі. Але було видно, мов удень. Бо здоровенний місяць бив блакитним промінням на землю з неймовірною силою. Так сліпив очі, як на небо дивитись, що й зірок не побачиш.

Чаклуни розділились надвоє. Одні пройшли уперед, другі стали за ним. І почали підніматись по округлому кам'яному схилу. Вони йому показали, щоб він ставив ноги у зачовгані заглибини у кам'яній стіні і намагався зачепитись за кам'яний схил пальцями правиці. Але даремно. Наче був вилитий камінь цей — ніде ніякої тріщини чи виступу. Ішли не просто вгору, а навскіс по схилу.

Підіймались вони довгенько, хоча, зрештою, піднялись, і не високо — може, саженів на п'ять. І тут був майданчик. Можна б і сказати, що це був майданчик із низьким козирком гроту чи неглибокої печерки… Якраз, щоб двом чоловікам сховатись від дощу і сонця.

Старі всі видерлись на майданчик. Стали впритул. Його вони поставили у найбезпечніше місце, щоб часом він не упав вниз.

А внизу була чорна прірва. Тільки сюрчали коники у повній тиші.

Старі чаклуни враз підняли праві ноги і, видихнувши разом, мов один чоловік, вдарили босими п'ятами по ще теплому каменю.

Потім підняли ліві ноги і видихнули і вдарили п'ятами по каменю. І так тупали по каменю і одним подихом дихали.

Він теж підняв свою ногу. Але найближчий із чаклунів, що стояв до нього спиною, завів миттю свою руку за спину і прихопив його коліно. Ніби говорив: "Не руш!", і він обережно, обережно поставив свою ногу у м'якій козиній сандалії.

А старцічародії піднімали босі ноги і гатили ними в камінний майданчик з однаковими проміжками. "І що вони хочуть? І чого їм оце треба тупотіти?!" — Думав він. — Якби отак гунали по землі, то було б добре здалеку чути!

Бити по цій кам'яній горі — тільки п'яти відбивати... Щось воно не те!..." Він прислухався і враз відчув, як наче якесь тремтіння проникає через сандалії в його стопи, проникає через сандалії в його стопи, піднімається до колін, а тоді підкрадається до черева, і наче все нутро починає в нього коливатись, наче невидима рука почала то стискувати, то відпускати його груди.

І він спіймав себе на тому, що він вже дихає в одне дихання разом з усіма чаклунами. І його коліна тремтять і осьось самі собою підстрибнуть, відірвуться від каменя.

А старі чаклуни ще й руками почали змахувати вгору. І коли тупали п'ятами у камінь, то й опускали вниз руки і ляскали в долоні. Та все сильніше і сильніше.

Тремтіння все збільшувалось, збільшувалось. І враз прорвалось потужним гудінням. Таким гудінням, ніби весь цей велетенський кам'яний моноліт був неймовірним дзвоном. І десь під землею в нього почали бити кам'яним билом. Він з легкістю, з неймовірною спритністю скинув сандалі, вхопив їх у руки і, не тямлячи себе, бив п'ятами у камінь в один удар разом зі всіма і дихав один подих. Тільки не долонями ляскав, а козиними сандалями.

А звук із кам'яної горидзвону все міцнішав.

І в ту мить, коли він поплив над околицею справжнім дзвоном, що все вищав і вищав, чорні старцічародії враз всі присіли. Тільки він стояв над ними і його всього тіпало від дивного збудження.

А кам'яна гора все дзвеніла і дзвеніла. Старцічаклуни протягували до нього руки і торкались його плеча і по одному починали спускатись униз.

Лишилось двоє. Вони поклали біля нього добрячий пакунок, обгорнутий широким зеленим листям, тикву з водою і потерту леопардову шкіру.

Показали, на мигах, що, коли сонце перейде полудень, вони повернуться із зіллям. Показали, що тут він у безпеці і щоб не спускався вниз.

І ці обережно спустились на землю. Він не чув, як вони ступали і не міг побачити, куди вони зникли.

Спустились у чорну прірву з каменя і, мов риба в ополонці, зникли.

А теплий камінь все ще гудів і співав. Тільки вже не рівно, як у найвищий момент, а нерепадаючи, то на басах, то на дискантах. Тільки перед, перед самісіньким сходом сонця зовсім замовк.

І тоді стало чути, як просто під ним, у широкому видовженому листі сюрчить цвіркун.

Щось дивне діялось із його очима — він з усієї висоти може у яких і п'ять саженів побачив у блакитних місячних променях дірку в тому широкому листку. А в дірці коника з блискучими очицями. Коник із цієї своєї дірки в широкім листі сюрчав, мов із діжки луна котилась по всій галявині перед кам'яним монолітом.

Мандрівцеві не хотілось їсти і сну зовсім не було після того, як через його тіло мов пройшов наскрізь чародійський кам'яний дзвін. А було безсумнівне відчуття, що станеться з ним дива.

І вирішив він їх дочекатись і гідно зустріти. Перевірив обидва ножі, що були заткнутими за браслети на руках. Зняв з пояса шнур, плетений із кожанкою посередині. Натягнув нетельку на зап'ястя, обкрутив по руці і виклав перед собою кілька кам'яних кульок.

А тоді розкрив комір широченної бавовняної сорочки і відв'язав якісь шворки на шиї, потім на попереку і видобув три залізяки. Кожна завдовжки з лікоть. Дві пласкі, одна гранчаста з жолобком у середині.

Сонце випірнуло червоним колесом з-за обрію, мов нурець вискочив із болота.

Коник тільки перестав сюрчати, мандрівець зиркнув униз і побачив: з-під куща вгору злітає зелена із золотими смугами жаба. І довгим язиком просто витягує коника просто із його дірки в листі. Чоловік із захопленням похитав головою — оце так стрибок! І продовжував дивитись на жабу. Вона від куща плиг, плиг! Та й до здоровенної калюжі, що межи каменями розлилась.

Застрибнула в калюжу, роздула пухирі і почала кумкати і кректати. З другого краю калюжі їй відповіли. Потім ще і ще повитикались із води і закумкали жаби. Кричали, стрибали, борюкались у мілкій воді по краях калюж. Тільки ця жаба, що проковтнула нічного коника, сиділа непорушно на своєму місці і найголосніше кумкала. Сиділа і кумкала. Чоловік підняв довгу широченну сорочку і видобув із калити, що була прив'язана до очкура широких коротких штанів, кілька залізячок.

З'єднав ними пласкі залізяки і вийшов невеликий сталевий лук. Той лук він утопив у прорізь жолобчатого залізі. Прикрутив двома гвинтами, вставив у жолоб кістяну кулю з надрізом і приладнав до неї пласку пружину і залізний гак. А на передок прив'язав плетене стременопетлю. Розмотав з лівої руки другий мотузяний браслет, який був накручений із шовкової линвочки, зачепив за ковані і відполіровані роги сталевого лука. Став ногою в петлюстремено. Потяг щосили шовкову тятиву до

зарубки на кістяній лискучій кулі. Тятива зайшла в паз, і лук міцно напнувся, аж задзвенів, а тятива забриніла.

Чоловік поклав у жолобок гранчастого заліза свинцеву кулю. Він її теж видобув із капшука на очкурі.

І в цю мить враз урвався крик жаби, тієї, що проковтнула нічного коника. А той коник так розважав його, коли пішли чорні чаклуни і він лишився один.

За ті кілька хвилин, що він колупався із складною кушею, сонце змінило своє ранкове рожеве проміння на нищівне біле проміння африканського дня.

І в тих шалених променях світла він побачив, що на місці галасливої жаби сидить здоровенна, просто потворна, жаба і дожовує ту меншу, співучу зелену жабу.

Від неї тільки стирчать із пащі великої і дригаються в судомах ноги.

Мандрівець тільки сплюнув.

За його плювком довгий забруднений камінь ожив і перетворився на здоровенну пантеру з великим черевом і відсмоктаними сосцями.

Пантера невдоволено покрутила кінчиком довжелезного хвоста, стала й нечутно пішли до ручаю, що там далі випливав з-під цього сіророжевого кам'яного горба.

Поликтала, поликтала, повернулась назад і на очах у мандрівника щезла серед рудих рідких пучків пожовтілої високої трави. Він так і не міг зрозуміти, чи залягла вона ось тут, поруч біля підніжжя грандіозної округлої скелі, чи пішла кудись геть.

Поки він до сліз вдивлявся, поки в нього не почало рябіти в очах, у той бік, куди попрямувала пантера, щось змінилось в калюжі.

Він ще відчув раніше, ніж роздивився. Ага! Замовкли жаби!

А на краю калюжі, де тількино велетенська жаба жувала меншу, вже розляглася здоровенна змія. Неквапно, наче розтягуючи насолоду, вона втягувала в себе велику жабу. Чогось вона її заковтувала з дупи. Тому із змііної пащі стирчала голова великої жаби. А з пащі великої жаби стирчали кінчики жаб'ячих лапок. І ті лапки й досі дригались.

А щоб тебе нечиста сила побила! А хто ж тепер тебе з'їсть?

Поки змія заковтувала жаб, на мандрівця впала тінь. За якусь мить тінь розповзлась по всій околиці. Навколо потемніло, і з сухим шумом крил, пронизливим щебетом впали з неба незліченні пташки. "Геть наші горобці! — Подумав мандрівник. — Тільки дзьоби червоні." Пташки верещали, цвірінькали. Зривались угору, фуркотіли крильцями. запахом пташиного пір'я і червоної земляної пилюки.

У червоному тумані куряви враз за пташками з'явились хрещаті тіні яструбів. Вони надали на край пташиної хмари, виставивши вперед жовті пазуристі лапи. Раз! І сіра пташка — у жовтих лабетах! Вони змахували щосили чорними крилами і здіймались вгору. А їхні жовті лапи зі здобиччю зразу відкидались назад і ніби тяглись у повітрі за хижаком.

Пташки, коли на них падав яструб, зривались вгору, кружляли і знов опускались до води — на калюжу, на джерело, на болітцестарицію висохлої річки. І скільки з їхнього велетенського гурту не тягали собі поживи яструби, ці пташки, поки не напились, не відлетіли геть.

Коли хмара птахів злітала вгору, знявся сильний вихор і потягнув за собою вгору густу хмару з рудої пилюки і трав'яного сміття. Воно

обсипало з голови до ніг мандрівця на майданчику. Коли він обтрусився і протер очі, то побачив, що калюжі немає. Тільки руда грязюка, в якій камешаться купи брудних жаб.

Стінки височенної побурілої трави і бур'янів, яка закривала мандрівцеві вид на долину з джерелом і старицями пересихаючої річки, зникла.

Лежали замість неї купи трав'яної полови, цурпалків і хмарки пилу, наче диму, що курився над купами цього сміття.

Його увагу привернуло камешіння і писк у грязюці біля скелі.

Звідкілясь з'явилось ще дві змії. Тільки менші. Вони вхопили по жабі. І зажирали тих жаб, натягуючи на них свої пащі.

Але і це не було головне.

З кущів, що ліворуч на схилі, десь з-під коріння дерев з'явився здоровенний ящір. Він наближався до залишків калюжі, високо піднявши тулуб над землею, метеляючи довженним хвостом і вигинаючись позмііному м'язистим тулубом.

З його вузької морди на товстенній довгій шиї весь час, безперервно, то з'являвся, то зникав довгий, роздвоєний язик.

Зелені змії з недоковтаними жабами метнулись якомога швидше в каміння від залишків калюжі.

Та ящір кинувся за нею.

Змія спинила свій стрімкий біг, вона роздула горло по боках, і в неї утворився справжній каптур за головою. Вона скрутилась пружиною, а верхню частину тіла, з роздутим каптуром, підняла високо над землею.

Зробила кілька ковтків головою, немов клюючи повітря.

Ящір спинився. Завмер, але його роздвоєний язик то висовувався, то втягувався. Ящір ще вище піднявся на пазуристих лапах і водив своєю товстою шиєю з невеликою гострою головою туди й сюди.

І отут странній побачив те, про що всі говорили, але він цьому не вірив. Від напруги в нього аж пальці заціпило на залізнім ложі самомтрілу. Йому здавалось — на такій відстані! — що він почув, як змія засичала. Тільки потім він про все не розповідав. Мови чорних він не знав. А турки й арабини самі про це багато базікали. А християнам він потім ніколи і не думав розповідати. Бо, напевно, цьому вони віри не йнятимуть. Скажуть, що це все брехня. Хоча іншій брехні вони вірять із великою охотою.

Ящір кинувся уперед.

Змія назустріч йому відкинула голову назад, відкрила пащу і просто сциконула цівками отрути в очі ящеру. Він не спинився, хоча отрута й залила йому очі.

Він кинувся уперед, вхопив змію і почав бити нею об землю. Певно, та здорова жаба, заковтана змією, зробила її менш рухомою, заважала їй вивертатись.

Змія виверталась, крутилась, обкручувалась навколо товстої і довгої шиї ящера. Розкривала зубату пащу і била нею, била в ящера! Та дарма! Ящір, мов сталевими кліщами, прихопив її. Різкими сильними помахами своєї воластої шиї скидав із себе лискуче пружне тіло змії. І той момент, коли змія знов намагалась обгорнутись навколо ящера, він бив змією об

землю. Та змія не здавалась. Звивалась і нападала на морду ящера швидкими випадами. І так вони — змія та ящір — присувались все далі й далі до схилу, до заростей колючих кущів і великих уламків каміння.

Може, на рівному змія б і вирвалась, все ж таки, із щелеп ящера. Але тут, після кожного удару об каміння, змія слабішала.

Поки, зрештою, не розм'якла і зателіпалась у зубах ящера, немов товста чорна лискуча линва.

Ящір наче присів на задніх лапах, а передні випростав. І це підняло його передню частину вгору. І він почав заковтувати здобич, високо підкидаючи вгору голову. Чоловік на скелі відвів погляд від трапезуючого ящера.

Він подивився просто вперед. Куртини із трави і бур'янів не було. Ці малесенькі пташечки перевели все на порох.

Тепер було видно, як джерело поволі напливає водою.

Було видно, як джерело поволі напливає водою.

Було добре видно висихаючі плеса стариць у сухому руслі річки.

Протилежний урвистий берег річки ряботів від чорних цяток пташиних нір.

І з тих чорних незлічених дірок на стіні урвища вилітали щурки. Мов хто з пращі вистрілював самоцвітами — сонце спалахувало на їхніх смарагдових крилах і гострих клинерах бірюзових хвостів.

Поки мандрівець задивлявся на стрімкий лет зеленосмарагдових щурок, ліворуч, на схилі, у кронах дерев почулись мавпячі крики.

Здорове кодло мавп повидералось на рідколисті, але яскравозелені гілки невисоких дерев.

Були там і мавпи з дітлахами, що вчепились за материнську шерсть і висіли в своїх матерів під черевом. І здоровенні самці, і підлітки, і молоді самці і самички.

Всі вони щось щипали з тих зелених гілок, бадьоро перегукувались між собою і знов щипали зелень і якісь чи то стручки, чи довгі ягідки і все швидко тягли собі до рота.

Не встиг странній добре роздивитись мавп, як унизу серед невисоких пучків забурілої трави з'явились руденькі лобаті газелі з чорними лискучими ріжками, вигнутими, наче малесенькі ятагани. Помахували чорними хвостиками над білими гузнами. І підбирали з підніжжя зелені листки, стручки, які впустили з дерева мавпи. З тими дорослими газелями прискакали і козенята.

Вони теж нахилялись до зелених окрушин з мавпячого сніданку. Але більше бігали одне за одним, буцались. І, взагалі, забавлялись, як хотіли.

Чоловік, досхочу помилувавшись на ігри руденьких козенят, повернув обличчя до ящера.

Той підняв високо вузьку хижу морду на товстенній розбухлій шиї і, поштовхами, ніби натягуючи своє тіло на лискучу змію, пожирав здобич. На це мандрівникові було бридко дивитись. І він відвернувся знов до мавп.

Майже половина мавп спустилась на землю. Ходили вони, мов собаки, задерши хвости, і щось видивлялись, видирали зпоміж кущиків висихаючих бадилин.

А кілька маленьких мавпочок з-під материнського черева перелізли на материнські спини. Возсідали, мов вершники на коні, біля самісіньких материнських хвостів і на все роздивлялись блискучими карими очицями.

Деякі мавпенята позіскакували на землю. І почали гасати поміж дорослими мавпами.

Газелі відійшли трошки від неспокійного товариства. І козенят своїх відвели.

Але одне козеня то до тих, то до тих мавпочок лізти, буцатись і стрибати. Тільки щось мавпи не приймали до своєї гри.

Поки одна зовсім, зовсім маленька мавпочка вискочила на спину козеняті і почала на ньому їздити. Тоді інші мавпенята почали за мавпенямїздцем бігати. Так захопились біганиною "в квача", що й не помітили, як з ближнього дерева спустився сірожовтий з темною мордою самець.

Він одним могутнім стрибком навалився на козеня з мавпочкою. Від несподіванки козеня завмерло. І цього тільки й треба було самцеві. Він прихопив козеня за ніжку. Мавпочка з виском зіскочила зі свого "коня" і побігло чимдуж до своєї матері.

А самець схопив обома передніми лапами і щосили прокусив своїми здоровенними іклами шию козеняті. Біля самісінької потилиці.

Козеня захарчало, дригнуло чорними блискучими ратичками. Потім по маленькій тварині пройшли судоми. І воно обм'якло і зависло з пащі зажерливої мавпи.

Самець потяг у кущі козеня, щоб там його зжерти.

Стрілець із кушею на кам'яній горі закляв уголос! Він не встиг прицілитись, поки ця потворна мавпа вбивала козеня. Він просто не встиг отямитись від всього. Його просто тінало від злості на мавпу. Він знав: тільки мавпа з'явиться у просвіті між чагарями — він її поцілить. Тут не більше двохсот кроків. На такій відстані і кам'яною кулею попаде. На це падло можна свинцю не витрачати, хоча він аж трусився зі злості. Був дуже уважний — щоб не прогавити на відкритому місці ту паскудну мавпу.

Та йому не випало прикінчити вбивцю маленької газелі.

Звідкілясь з-за дерев вискочив ще більший самець. Просто неймовірної величини. Кинувся у кущі. Почулись відчайдушні крики мавп. І ось вже між кущів виступає здоровенний темний майже чорний, самець і тягне замордоване козеня.

Сідає під деревом і починає дерти загарбану здобич і жерти здоровенними шматами.

Та з-за кущів з'являються самецьвбивця і з ним ще молодий самець.

Старий полишає здобич і кидається за ними.

А з-за кущів вискакує третій молодий самець і хапає подерте, скривавлене козеня і тягне його до кущів.

Старший, без сумніву, перемагає в кущах обох напасників.

Бо вони репетують і тікають світ за очі.

Біжить мавпавбивця і не зауважує, як з-за каменя, збоку вистрибує стара пантера і б'є його щосили лапою в потилицю.

Мавпа навіть не встигає заверещати. А пантера вже тягне його нагору, на єдине товсте дерево на всю околицю.

Тепер пантеру було добре видно. Вона не ховалась і почала з насолодою дерти здобич. Облизувалась, витирала морду, як домашня кішка, коли намагається розгризти курячу кістку.

Мавпи все бачили. Вони зняли страшенний галас і обступили дерево з усіх боків. Кричали, вищали, махали лапами на плямистого ворога.

Та при кожному повороті в їхній бік з виском і галасом відскакували подалі. Певно, що весь цей рейвах і продовжувався б, поки пантера і не з'їла б забиту мавпу.

Та враз двоє мавпдозорців із верховіття дерева (вони і на мить не полишали його) тривожно закричали.

Зразу вся зграя мавп облишила пантеру на дереві і відступила до зеленіючих ще й досі акацій.

Мавпи видерлись на них так швидко і легко, що мандрівець і оком не встиг кліпнути. Мавпи видерлися на дерева, і, на відміну від інших випадків, вмостились швидко і тихо.

Пантера перестала жерти здобич, прихопила її і полізла вище аж на гілки, що прогиналась під її вагою. Запхала недоїдену мавпу у розвилку між гілками. Витяглась мордою туди, куди й мавпи дивились.

Дорослі мавпи захвилювались. Почали шарпати гілки, мотати мордами, кліпати очима і піднімати й опускати брови.

Пантера завмерла, тільки кінчик хвоста, наче сам собою, подригувався неспокійно.

Що там щось дуже небезпечне, мандрівець не сумнівався. Але тільки тоді, коли в проході між кущами почали з'являтись одна за одною дорослі левиці з левенятами, а потім і два здоровенних чорногривих леви.

Чоловік на скелі захоплено похитав головою. Таких могутніх левів він не бачив навіть на півночі за пустелею. Не утримався — і порахував левину зграю. Усього їх було тридцять і лише шість левенят!

Хижаки прямували до води.

На березі стариці, мов по команді, звірі опустились і почали зовсім покотячому ликтати воду.

Полові м'язисті тулуби притиснуті один до одного. Лопатки випираються горбами вгору над хребтом, могутні шиї схилені вниз до життєдайної вологи. І раптом мандрівець аж пирснув від сміху! Біля останнього левеняти примостилась велика черепаха з високим гранчастим панциром. Вона теж опустила голову до води.

Коли левеня наликталось води, воно потяглося до черепахи. Звичайно ж, черепаха сховалась під панцир. Левеня пазурами зачепило гранчастий панцир і спробувало вигризти із панцира таку смачну здобич. До першого левеняти приєдналось друге. Вони почали качати в багні здоровенну черепаху, згризти її.

Мандрівник відчув, що він дуже захопився спогляданням левенят.

А він добре пам'ятав настанову старого арабиналюдолова: "Будеш у країні чорних — нам'ятай: все обдивись уважно, що перед тобою. Потім озирнись. А потім обдивись знов те, що перед тобою. Від одного до другого краю. А коли все уважно обдивився, то зразу знову все оглядай! І не забувай назад озирнутись і на небо поглянути!" Мандрівець підняв голову до неба — арабинлюдолов говорив діло.

По колу, але все наближаючись до цих стариць пересохлої річки, ширяли кілька воронів.

З-за пагорбів почулося якесь далеке двигтіння, чи гуркотіння. Та воно досить швидко наближалось до звіриного водопою.

Минуло зовсім небагато часу, як двигтіння землі стало відчутним і на камені.

Так могла двигтіти земля лише під стадом волів чи під копитами кінського табуна! А, може, це антилопи? Тільки великих табунів антилоп він не бачив. Найбільше, що він занам'ятав, коли переходив пустелю, то було може з десятків три казкової краси довгоногих оріксів. От тільки як їх арабини називають?... Геть забув!..

Та довго пригадувати не довелось, бо з-за кам'яної стіни з правої руки і з-за дерев на схилі з лівої руки у хмарах червоної куряви помчали велетенські буйволи.

Чужинець глипнув на старицю у висохлому руслі. Вся зграя левів кинулась на той берег. Хто навпростець — бродом! Хто оббігав по узрізу і по сухому поспішив на той берег. Де здіймалось урвище, з якого злітали стрілами смарагдові щурки.

Червона курява опадала на мандрівця. Вона хвилювала його запахом теплого молока і густим коров'ячим духом.

Його просто за горло прихопило — скільки, скільки років він не чув цього запаху хліва і ясел.

Буйволи товклися, подавали якісь дивні звуки, чи то мукання, чи то неголосне рикання, чи якесь утробне булькання.

Пилюка поволі опадала на все це стадо. Стало видно, що над чорнорудими велетнями пурхають якісь пташки з рожевими дзьобами і жовтими волами. Вони сідають на буйволів, лазять по них і стрибають.

Кілька буйволів забрели в рідкий намул неглибокої калюжі, яку випили червонодзьобі пташки.

Велетнірогачі розляглися в намулі.

Чоловік глянув на дерева.

Мавпи легко позлітали з дерев і помчали кудись із неймовірною швидкістю, але в повнім порядку своєї своєї зграї. І щезли десь ліворуч за чагарі і дерева.

Пантера причаїлась серед товстих гілок найбільшого дерева. Лежала мертвою полінякою. І злегка подригувала кінчиком свого яскравого плямистого хвоста.

Одні буйволи ще пили, як інші з цієї череди вже позалазили до води і викачувались в рідкій грязюці біля самого урізу води.

Та другим ні надудлитись, ні вивалятись у багні не пощастило.

Бо почулись за деревами наче звуки далекої сурми. Потім ближче.

Леопард враз ожив і швидко почав, рачкуючи, спускатись з дерева.

Швидко, але обережно, злазив задом на землю.

А коли був у якійсь сажені від землі — відштовхнувся у неймовірнім стрибку. І просто нерелетів через верх куща і в одну мить щез.

Навіть жодна гілочка не здригнулась і курява не закурилась…

А з-за дерев тим часом з легкого марева червоного, у палючих променях високогопревисокого сонця, майже торкаючись сірими спинами верховіття дерев, почали випливати слони.

Вони ворушили здоровенними вухами, як крилами гігантського, неймовірного метелика. То розкривали "крила" вуха, то складали, притискаючи їх до своїх дивовижних голів, наче виліплених із порепаної сірої землі. Слони просувались таким швидким кроком, що це був справжній біг, а не звичайна хода. І ніякого звуку! Примари і все!

Ставили ноги стовпи з легким перекатом, що не було ніякого шуму, тупотіння! І, взагалі, якби деякі слони не подавали голосу — пронизливого і хрипкого, як у побитої полкової сурми перед боєм, то можна було б подумати, що це справді "мара", "адамові вівці". Що все це створилось не з плоті і крові, а з тонкого їдучого пилу і палючого африканського сонця.

Отут в подорожнього і справді дух забило від захоплення. Такі гори — а легкі і швидкі!

Ось тепер, вперше з того часу, як опинився на камені, він з острахом відчув, що він вже не в повній безпеці. А якщо отако стане дибки один із цих сірих велетнів, то може й прихопити його хоботом за ногу!

Та все одно, захоплення від велетенських тварин, цікавість — а що ж буде далі? — все одно були сильніші від страх.

А далі було ось що.

На трубні, хрипкі і вискливі крики слонів вся буйволяча череда сполошилась.

Відвернулась від води і виставила назустріч слонам могутніх биків із величезними, важенними, гострими рогами. Слони притишили свій стрімкий крок, згуртувались, притисши вуха до голів, а хоботи скрутивши, як линви, і сховавши їх під охорону дорогих білих бивнів.

Потім найбільший слон із найдовшими і найтовстішими іклами, пронизливо і хрипко засурмив, викинувши високо вгору свою гнучку "руку"! І згуртовані слони, як одна гігантська сіра скеля, посунули на буйволів. І буйволи з ревом, з кашлем, з хрипом почали рачкувати, рачкувати.

А тоді все змішалось. Почулись сухі тріскотливі удари один об одного важенних рогів, мукання телят, голосний тупіт сотень і сотень гострих ратиць.

Буйволи зрушились з місця, вже без усякого порядку, де телята, де матки, де бики! Поперли через плесо стариці на той бік.

Враз вода стала темною, мов смола. Вона зривалась хвилями, шурувала піною, злітала вгору рудими бризками і на ній спалахували діамантовочисті промені веселки.

Вся череда перла на той берег, де було довжелезне урвище з незліченними норами смарагдових гострокрилих щурок.

Піднялися хмари густої червоної куряви. І що там, в тім тумані, робилось — було зовсім не видно.

Коли ж слони спустились до води, то вона тільки злегка хлюпала об багнистий берег. А на самому урізі води, перегорнута догори пласким черевом, безпорадно метеляла лапами, хвостом і головою велика черепаха.

Біля води слони роз'єднались, і кожен став на своє місце водопою.

Отут мандрівець і побачив те, чого він не міг побачити, коли слони стали щільним гуртом.

Біля черепахи спинилась найбільша слониха і хоботом забирала воду із стариці. Між передніх ніг у неї камешилось маленьке слоненятко. З величезними вухами і тонким коротким хоботом.

Здоровенна слониха пила воду, час від часу перериваючись, щоб помити з хобота маленьке слоненя.

Черепаха ж спинилась якраз біля задньої ноги велетенської тварини.

Черепаха чіпляла слонячу ногу лапами, намагаючись об щось спертись, щоб перевернутись. Тоді слониха піднімала злегка ногу і відштовхувала черепаху.

За якийсь час черепаха знов підкочувалась до слонячої ноги і починала шкрябатись об неї лапами. Тоді слониха знов, продовжуючи обливати слоненя, відштовхувала черепаху, яка, певно, лоскотала своїми лапами її ногу.

Напившись, слони почали набирати в хоботи воду і з великою насолодою обливатись.

А потім слони враз завмерли. Всі до одного, отак стоячи у воді чи над водою.

Мандрівець не міг зрозуміти, що відбувається.

Але якось прийшов до тями — слони стоячи спали.

Слони спали, а на них поприлітали ті ж жовтогруді птахи, що тільки-но обсідали буйволів.

Самих же буйволів на тому боці не було видно.

Чи вони стояли десь за щільною стіною безлистих світлокорих чагарів, чи вже були і мчали саваною кудись на південь, мандрівець не міг сказати.

Лише під самим урвищем із щуровими норами один здоровенний буйвіл намагався підвестися з землі. Та щось в нього не виходило — задні ноги його не слухались.

Він пробував звести рогату морду, могутню шию, випростовував передні ноги. Упирався ратицями і піднімав передні ноги. Впирався ратицями і піднімав перед тулуба. Та задня частина була нерухома. Вона тягла його вниз. І він знов падав у порох.

Сильно вдаряючись рогатою мордою і важкою шиєю об схил. Щоразу над ним вибухала хмарка червоної куряви.

Сонце стало рівно в центрі небесної бані. Тінь самого мандрівця сховалась межи його ніг у товстих козиних сандаліях.

З-за кам'яної стіни скелі, з правого боку потягло гострим звіриним духом. "Гієни!!!" — І миті не сумнівався, визначив странній. — Зараз попруть до буйвола!" І справді — з вискотінням, кувіканням і дурним хихотінням з-за кам'яної стіни з'явились із десяток гієн. Задерши сторчма короткі хвости, зграя промчала чвалом повз старицю із непорушними, скам'янілими слонами. У цих непорушних, сплячих велетнів на якусь мить ожили тільки самі кінчики хоботів. І тільки.

Навіть слоненятко куняло між ніг велетенської слонихи, опустивши свій коротенький тонкий хобот.

Поки гієни добігли до повередженого буйвола, із сліпучої вишини впали кілька воронів.

Та не на буйвола, а на край урвища над пташиними норами. Щурки з тонкими, наче свист сопілки, криками шугали над чорними білоплечими воронами. Але напасти боялись.

Зате гієни добігли до буйвола і захопилися його, ще зовсім живого, пожирати.

Буйвіл лише хрипів і закидав нищівні гострі роги то в один бік, то в другий.

Але гієни і не збирались підступати до його небезпечної морди. Вони доїдали живу здобич від задніх ніг.

Гієни жерли, шматували живу тварину і ще встигали гризтися між собою, та так, що рвали в кров одна одній морди, дерли лапаті вуха і прокусювали плечі.

І кричали, хихотіли, завивали і пищали, наче мордовані немовлята.

Тут де взялися кілька золотих шакалів і, поки гієни гризлися, встигали висмикнути собі по якомусь шматочку м'яса чи тельбухів.

Гієни зняли такий гвалт, що здавалось, ніби не вони доїдали конаючу тварину, а то їх живцем їдять.

Ось і ворони злетіли з урвища і стали походжати біля кривавого обіду.

Чи гієни розбудили слонів, чи час уже прийшов їхньому набіжному сну, а тільки всі враз прокинулись.

І з великим завзяттям і шумом почали обливатись.

І знов, не змовляючись, швидко і нечутно обійшли старицю і поспішили вгору курним схилом. Туди, куди перед ними втекли леви, а за левом і буйволом.

Біля води лишилась тільки велика черепаха з високим гранчастим панциром. Якось вона спромоглася перевернутися і тепер знову пила воду.

Коли слони наблизились до кривавого бенкету, гієни із хихотінням і завиванням відбігли подалі до чагарів.

Цим зразу скористались здоровенні білоплечі ворони і підлетіли в кілька помахів чорних лискучих крил до кривавого м'яса.

Шакали теж притьмом, пригнувшись, наче підповзаючи, кинулись на поживу. Коли череди слонів порівнялись із понівеченим буйволом, ворони і шакали полишили здобич і кинулись врозтіч.

Один слон відділився від череди, підступив до останків рогатого велетня.

Чи то обнюхав, чи то обмацав хоботом скривавлені роги і низько і тривожно засурмив, розмахуючи піднятим угору хоботом.

Отак сурмлячи, порачкував, порачкував до своїх сородичів.

Йому так само відповіли — глухо і трубно.

Слон повернувся і приєднався до своїх, завершуючи всю слонячу череду.

Зразу ж гієни повернулись від кущів. Тільки їх було тепер чи не вдвічі більше. Вся ця плямиста, смердюча зграя, скиглячи та хихотячи накинулась на щедру здобич.

І шакалів набігло більше, ніж раніше. А за тим із біло-блакитного розпеченого неба стали падати грифи, мов розшматовані чорні хрести. Гієни їх не чіпали. Мандрівцеві набридло споглядати, як всі ці крилаті й зубаті грабарі донищують велетня-рогаля.

Він знов звернув свою увагу на залишки калюжі.

Від неї лишилась пляма, може, не більша, як воляча шкура.

І ось що дивно — де грязюка світлішала і висихала, і почала розтріскуватись на руді луски, там наче починали блищати і світитись блідо-жовті грудочки.

"Невже золото?!!" — Здригнувся від здогадки.

Чужинець уважно, неквапно оглянув все, що потрапляло в поле його зору.

Перед собою, потім ліворуч, затим праворуч. І так три рази.

Ще трохи поміркував, чи є загроза від гієн, чи ще з якого іншого боку.

Наче не було.

Всі пристрасті вирували навколо половини скривавленого пошматованого буйвола. Чоловік перевірив ножі за браслетами на передпліччях, закинув за спину самостріл і почав обережно спускатись по кам'яній стіні.

Він намагався спускатись так, щоб якомога менше торкатись оголеним тілом до рознеченого каменя. Прихилився тільки боком, який захищала товста бавовняна сорочка. Він цю сорочку купив у чорних ткачів за невеличкий брусок солі, на другий день, як тільки вони прибули із пустелі до Тімбукту. Чогось вона йому сподобалась — цупка, міцна і дивно вифарбована. Широкі жовтаві, сірі, білі і рудуваті смуги і плями по всьому полотну. Кажуть, що ті чорні ткачі фарбували бавовняну різними глинами. Глинами чи ні, але він її носив у всіх цих неймовірних мандрах.

Сорочка не злиняла, не вицвіла при переходах по пустелі. Вона жодного разу під дощем чи при пранні не пустила фарби.

Він притримувався час від часу кінчиками пальців. І, обпікаючи руки, подумав, що обов'язково пошиє собі рукавиці із такої ж бавовни, як оця сорочка. Тільки б — о Боже! була б Твоя воля — побачити знов царицю пустелі — Тімбукту!…

Коли лишилось сажені півтори, він спинився і уважно і швидко обдивився підніжжя. Намітив вільне від уламків каміння і зелені місце. І стрибнув туди.

Хоча він на цій кам'яній сковороді шайтана і застоявся, та однак стрибок був вдалим, як завжди. Він обережно пройшов через великі і дрібні камені.

Все оглядав перед собою уважно, перш ніж ступити крок. І не розгинався, а йшов якомога сильніше прихилившись, притисши під лівою пахвою ложе спорядженої куші.

Озирався після кожного кроку на всі боки.

Потім дивився на всі боки і знову ступав. Ось з-за каменя з сухої трави виткнулась змія і зашипіла на нього.

Не прикладаючись до плеча і не прицілюючись, просто від живота вистрелив із куші.

Свинцева куля розбила на друзки зміїну голову.

Та коли чоловік обережно нахилився за камінь, то побачив, що то не змія, а молодий ящір. Точнісінько такої породи, як той, що зжер змію.

Чоловік не став тягти із собою вбитого ящера, а кинув його до підніжжя своєї кам'яної схованки.

Він обережно пройшов до залишків калюжі.

Всі жаби, якими аж камешилась грязюка, кудись зникли. А кілька жабок, що здохли, вже встигли і засохнути під палючим сонцем.

І якраз там де лягли жаб'ячі мощі, яскраво світились великі жовті наче боби і грудки, завбільшки з їстівний каштан.

Обдивився знов на всі боки. Все, як і раніше.

Гієновий вертеп був саме в розпалі. Але мандрівець знав — треба поспішати! Все може скінчитись в одну мить.

А гієни не леви — ніколи не бувають ні ситі, а ні спокійні.

Він швидко повиколупував із твердої грязюки ці золоті грудки.

І коли виколупував, і коли зважував їх на долоні, то весь час безперервно озирався. Чи все скрізь спокійно?

Він лишив тільки чотири найбільші золоті грудки, як волоський горіх. А останні кинув за пазуху.

Чотири найбільші золоті грудки ретельно обтер об залишки зелені, а тоді об картатий рукав сорочки. І під прямовисним сонячним промінням вони засяяли нестерпним жовтим сяйвом. Він ішов і жонглював золотими грудочками. І радів, що пальці його не втратили рухливості і швидкості.

До скелі лишилось кроків десять, не більше. Як враз з-за каміння стрімко виросла, виструнчилась чорна змія. Чорна змія з білими смужками на череві. Змія цвіркнула отрутою.

І влучила отрута точно в блискучі золоті самородки, які чоловік саме підкинув угору!

В останню, останню мить відсмикнув руку від отруйного золота. Та ще й устиг четвертою грудкою кинути у змію.

І який жах — він змію поцілив! Але кидок був хоч швидкий, та слабий, як уві сні. Поки золота грудка летіла в голову змії, змія ще встигла два рази чвіркнути отрутою в золоту грудку!!!

Чоловік вивернувся на місці, відскочив і двома стрибками був вже на чистій, без каміння, землі.

"А щоб тебе холера взяла з тим золотом!!! — Подумки в шаленстві заволав чоловік. — Суча ваша матір з цим золотом! Як не в гівно з ним ускочу, то в неволю, то в трутизну!!! А бодай тобі!!!" Він тремтячими пальцями повибирав з-за пазухи золоті грудки і пожбурив їх назад у клаптик рідкої грязюки.

Коли почув з того боку, де лишилась змія, якесь щебетання і писк.

Зиркнув і побачив, як у каменях, то в тіні, то на сонці стрибають двоє смугастих звірят. І нападають вони на ту чорну змію, що чвіркнула отрутою на його золотий скарб.

Звірята нападали з двох боків і по черзі. Змія щоразу підкидала голову і чвіркала отрутою на звірят. Але звірята були спритніші! І отрута сіялась то на камені, то на суху траву.

"Ех! Мені б так із аркебузи бити, як вона плюється!!!" — Із заздрістю подумав мандрівець.

Але змія, певно, витративши весь запас отрути і впавши на землю, швидко повзла попід кам'яною стіною. Ось тут вже звірята накинулись на неї і почали гризти. Змія скручувалась колесом, хльоскала своїм гнучким тілом, мов батіг, на всі боки, крутилась по землі, билась об землю, намагаючись звільнитись від звірят.

Та вони заповзялись і таки доконали змію, але вже аж на глиняному схилі, ліворуч від схованки.

Вони затягли її у рідкий затінок під акацію і взялася за трапезу.

І весь час звірятка щебетали, щебетали і попискували. І коли ухилялись від смертельних плювків, і коли кусали змію. І коли тягли у затінок. На їхнє щебетання з'явилось ще кілька звірят, і всі вони, щебечучи і обнюхуючись, заходились гризти змію.

Мандрівець не забрав ящера — а раптом на ньому є зміїна отрута? Та подерся на скелю до своєї печерки. Хоч скеля не вичахла під час його відсутності, а, навпаки, але від збудження він не відчував таких опіків, як перед тим. Тільки пити хотілося. Зігнувшись, заліз у печерку.

Сів на леопардову шкуру.

З майданчика пекло, мов із горнила, зате в спину і згори віяло такою легенькою прохолодою, що він враз почав оживати. Навіть піт перестав затікати у глазниці і на запалені повіки.

Він їсти не хотів, але спрага, не дивлячись на його витривалість, почала дошкуляти.

Простягнув руку до тикви-горлянки і взявся за вичовгане горло. Щось залоскотало йому палець.

Вже підносячи тикву до обличчя, щоб відкоркувати її і напитись, подивився і завмер!…

На квачі-затичці примостився скорпіон. І зігнутим своїм хвостом торкався його великого пальця.

Невеличкий скорпіон, але з білими цятками. Саме той скорпіон, від якого його застерігали перед далекою мандрівкою.

"Оце тобі, дурню, Африка! Це тобі, щоб гав не ловив!!!" — Ледь не заплакав мандрівець від розпачу і злості.

Він плавко, поволіволі, опустив горлянку з водою на камінь і миттєво відсмикнув руку.

У ту саму мить і скорпіон вдарив жалом. Тільки не в палець людині, а у поліроване горло тикви з водою.

Чоловік висмикнув з-за браслету ножа і кінчиком леза скинув скорпіона на скелю. Далі зняв сандалію і сандалією загилив отруйну потвору подалі.

Скорпіон полетів на чисте місце і, піднявшись високо на своїх колінчастих ніжках, помчав до купи каменів. Чоловік схопив із купки камінець і щосили жбурнув у скорпіона. І поцілив! Розтрощив панцир і відірвав дві ноги. Те, що ще хвилю тому було смертельним жахом, конало, висихало, перетворювалось на купку шкаралущі.

Не встиг він розправитись із цією огидною потворою, як зі схилу почувся відчайдушний вереск, писк, перелякане щебетання.

Під акацією репетували смугасті звірята, що тількино ласували змією.

На гілках над ними вмощувався хижий птах, чи то орел, чи то прездоровенний яструб, чорний з червоно-бурою спиною пазурами однієї лапи він затис смугастого переможця змії. Мандрівець ні на хвилю не сумнівався, що це саме звірятко і вбило змію.

Бідолашна тварина пронизливо вищала і пручалася. Але птах дзьобнув тварину, і вона завмерла.

Чоловік схилився, вставив ногу в петлю-стремено куші і напнув тятиву.

Поліз за пазуху за свинцевою кулею. Але в руку йому потрапив важкий округлий самородок. Він і заклав його в кушу.

Прицілився і натис на гак.

І з птаха так і бризнуло чорне і руде пір'я. Хижак завалився межи гілок і випустив із жахливих пазурів звірятко.

І смугаста звірина теж не впала на землю, а застрягла межи покручених гілок.

Чоловік діяв без жодних вагань. Швидко зліз по вже знайомих заглибинах на камені і побіг до акації. Трусонув дерево щосили.

Разом із пораненою твариною на землю впало кілька великих жуків, ящірка і… скорніончик! Смугасте звірятко ледь животіло — було видно,

що птах не лише роздер їй спину, а й добре пом'яв своїми могутніми кігтями.

Чоловік запхав тварину за пазуху і побіг далі до скелі.

На бігу, бічним зором, спостеріг, як кілька гієн поспішили до води.

Коли він піднімався вгору на скелю, обдивляючись кожну п'ядь (після скорпіона!) кам'яної стіни і озираючись без упину, зауважив, що кілька гієн ликтали воду. залізла у воду і розляглася на мілкому.

У неї так роздулось черево, що вона ледь дихала.

Друга гієна оббігла старицю і спробувала, але якось ліниво, прокусити панцир черенахи. Може, вона і розкришила б гранчастий панцир черепахи, але чомусь облишила.

І не відходячи далі від води, присіла, розкарячилась і наклала здоровенну купу лайна!

Мандрівцеві здалося, що він аж тут, на камені, вгорі, почув жахливий той сморід. Бо що може бути смердючіше за лайно гієни?...

Спорожнившись і наликтавшись води, ця гієна вчвал, якось наче зневажливо підкидаючи низький зад, задерши хвоста із виском і хихотінням помчала до буйволячих останків.

Чоловік обережно взяв за широке денце горлянку з водою, ще обережніше витяг затичку і приснув водою на звірятко.

Розкуйовджена жорстка шерсть тварини позлипалась на спині від крові.

Він промив рани, пообрізав гострим, мов бритва, ножем, шерсть навколо рани. Ще раз збризнув водою звірятко. Воно наче повело мордочкою, злегка дригнуло лапами і зачепило великими пазурами за сорочку. Чоловік склав долоню ковшиком і націдив води з горлянки. Пхнув туди гостру мордочку звірятка.

Звірятко повело носом, чхнуло і заходилось ликтати воду з долоні. Коли вода скінчилась, чоловік не налив на долоню знову воду, а дав тварині облизати його долоні і пальці до сухого.

Чоловік дивився на довгу, через усю спину, рану звірятка і думав, чим би його біді зарадити.

Наче й не воно врятувало його від сутички із чорною смертю. Але все ж саме воно відігнало від скелі змію. Як не міркуй, а все одно це звірятко — його помічник у цій небезпечній пригоді.

Було в нього в ладунці трохи порошку. Дали йому марабути ще в пустелі цей порошок із якихось порхавок. Щоб він рану присипав, коли його ящір черконув пазуром по литці. З того часу рештки порошку мандрівець носив у ладунці на грудях. Не хотілося на тварину такий чудовий лік витрачати. Але все ж він взяв злегка, на самі пучки золотавий порох і притрусив рану.

Як же називали цю тварину арабини? Його аж зло взяло, що сьогодні він не міг пригадати кількох слів!

Тут він відчув, що у всьому настала повна зміна.

Наче все примовкло. Навіть цикади своїм тремтячим дзвоном не так вже й докучали.

І гієни без завивання і хихотіння геть помчали від скривавлених ребер буйвола. Шум помахів крил зграї грифів долинув аж до скелі.

Мандрівець тільки встиг покласти на шкіру леопарда поранену тварину і спорядити свинцевою кулею арбалет.

Як на південному березі постало чорне воїнство.

І це не був натовп дикунів, як йому казали арабини, що торгували чорними невільниками.

Всі воїни стояли щільною лавою.

На чверть кроку попереду високий щитоносець із здоровенним щитом, трьома списами і тиквою-горлянкою на поясі. Цей пояс, та ще сандалії і плетена з кори шапочка на голові — ото й увесь одяг щитоносця.

А за правим плечем кожного щитоносця був лучник. Наче приріс до щитоносця. Ці негри лучники були прездорові. Всі на голову вищі від мандрівця, якщо й не більше! Тримали вони здоровенні прості луки з товстих гілок. І довжиною були луки якби не в сажень з двома п'ядями. Сагайдаки за спинами висіли навскіс, так, щоб було легко правицею з-за лівого плеча висмикнути стрілу.

Тут з лівого боку, зі схилу, з-за дерев почулись старечі голоси.

Мови цих старих чаклунів чоловік не знав і не міг її вивчити за ці дні поспішного переходу через річкові плавні, чагарі, переліски.

Але добре зрозумів, що вони кличуть його до себе, і якомога швидше.

Він схопив тільки арбалет на плечі, а звірятко запхав за пазуху і поспішив униз по кам'яній стіні.

Воїни на краю урвища заверещали високими жіночими голосами, коли побачили втечу мандрівця зі скелі.

У повному порядку, по двоє — щитоносець і лучник, воїни скочувались на курний, витоптаний усіма тваринами савани, шлях.

І бігли по двоє, як насилені на шворку намистини. Розфарбований у червоне, із жовтим щитом, щитоносець і геть чорний, з розфарбованим білими смугами обличчям під солом'яною шапочкою із цілим півнячим хвостом угорі.

Мандрівець пострибав між уламками каменів, а тоді вгору під захист дерев.

Під деревами стояли чорні старці-чаклуни і відчайдушно йому махали руками, щоб він поспішав.

І він показав їм, що хоч він і не довгоногий чорний бігун, а бігати здатен справно! Старі радісно закричали, коли побачили, як швидко і легко він підіймається вгору.

Та їх радість була марною...

Коли мандрівець добіг до них, і вони схопили його за руку, щоб потягти під порятунок непролазних кущів, з'явились воїни з блискучими метальними ножами.

Ці воїни заволали з такою силою і гучністю, що чаклуни впали навколішки.

Мандрівець згарячу, а водночас і з відчаю, націлився арбалетом в командира цих метальників ножів.

Головний із вояків опустив руку з ножем і показав, що чужинець повинен піти з ними.

Мандрівець на мигах показав, що він піде, якщо старці-чаклуни підуть з ним. Вони закивали на згоду і всі рушили до висихаючої стариці.

Стрункі, жилаві метальники ножів оточили мандрівця і дідуганів з усіх боків. Розглядали його з усіх боків, мацали зброю, шарпали за одяг. І щось говорили, говорили, наче якісь дрозди щебетали і метеляли при цьому всі головами з безліччю тонких, намащених жиром косиць.

Коли вони прийшли до стариці, то побачили, що один із щитоносців намагається пробити списом черепаху.

Тут сивий чаклун кинувся і щось присвистуючи та клацаючи язиком, почав доводити воїну.

Воїн нехотя облишив черепаху, і вона посунулась нагору до коріння підмитих повенями дерев.

Мандрівця ні лучники, ні щитоносці не оглядали так нахабно, як метальника ножів. Не простягали рук до його одягу і зброї, до його світлої, хоч і засмаглої, шкіри.

З-за щільного кола воїнів, що оточили його і двох чаклунів, він не бачив небезпечної для себе дії.

А там до останнього клаптя рідкої грязюки нахилився чорний ватажок. Ні, скоріше, він був не чорний, а коричневий. Та з такими товстенними варгами, що й найчорнішого негра рідко бувають. А борідку мав ріденьку — на відміну від цілої копиці дрібних тугих косиць. Ватажок уважно роздивлявся засохлих жабок, сліди сандалій мандрівця, дірочки від самородків у висохлій, розтрісканій на здоровенну луску, грязюці.

Ватажок підняв кілька самородків і сховав у торбинку, зроблену з цілої шкірки мавпочки. Навіть мордочку лишили і зіниці вставили — блискучі жовті намистини.

І зразу ватажок підійшов до гурту. Він і рота не розкрив, і наче всі до нього спиною стояли, а тільки він безшумно наблизився, всі розступилися.

Мандрівець, закинувши за плече арбалет, показав руками перед собою: "Що тобі?!" А негр показав, що мандрівець разом з воїнами має поспішати на південь. Далі він показав, здіймаючи руки до грудей і все вгору та вгору. І це було можна витлумачити, що треба поспішати до когось великого, чи чогось великого і зверхнього.

Мандрівець на згоду закивав головою, а тоді показав на землю, де він стояв, і руками показав, що він повинен повернутись з-за тих пагорбів назад на це саме місце. Ватажок закивав на згоду і показав рукою, як мандрівця беруть десь там за обрієм і переносять назад, саме сюди.

Ватажок затис лівою рукою праву долоню мандрівця і пронизливо і тонко, тонко заверещав.

І всі воїни заверещали жіночими голосами, хоч так між собою нормально розмовляли. Побігли з місця, що є сили.

Старі чаклуни, о диво, бігли разом з усіма загоном може з милі дві.

Потім вони почали відставати. Ватажок зразу це примітив і громовим голосом щось наказав. Двоє здоровенних щитоносців віддали свою зброю і посадовили собі на карки старих, висохлих дідуганів!

Мандрівець не збирався поступатись перед цим чорним ватажком. Але той, певно, відчув, що дихання в мандрівця стає напруженішим.

Він заволав ще раз!

До мандрівця підбігло аж чотири щитоносці. На бігу стали подвоє попереду і позаду, поклали собі на кожне плече по спису, на ті списи ще навхрест два списи, як Андріївський хрест. Згори щит.

Здоровенні, найпотужніші воїни щитоносці з'явились обабіч мандрівця.

Схопили його за плечі і за ноги і висадили на щит!

Все робилось не те, що не спинившись, а й не стишуючи бігу.

Вони бігли мовчки, тільки хекання й тупіт сотень ніг.

Певно, що ці могутні воїни могли бігти і безшумно. Але зараз вони чи не навмисне били щосили п'ятами в землю.

Тупотіння розносилось по горбах, вкритих купами дрібнолистих колючих чагарів, акаціями з пласкими кронами, поодинокими пальмами дум.

Чорні воїни бігли тим широким шляхом, яким тварини мандрували за дощем і поживами.

Червоний пил курився під ногами чорних бігунів і все вище й вище здіймався, довго не опадаючи на землю.

Потім воїни звернули ліворуч у прохід між колючими безлистими чагарями. Піднялися на високий пагорб і спустились у зелену річкову долину.

Вперед вискочили щитоносці і зі списам зайшли у воду. Штрикали у воду важкими зазубреними клюгами. Другі списоносці на крик командира зайшли двома ланцюжками у річку. А між ними пройшли всі інші воїни. Так воїни забезпечувались від крокодилів.

Після переправи бігли понад рікою у затінку велетенських зелених дерев. Довго бігли.

Пилу вже не було.

Тому й запах сотень спітнілих, просто мокрих від поту, тіл наповнював прохід між кущами. І геть перебивав тонкі пахощі трав і якихось яскравих зелених кущів.

Далі був гай із товстенних височенних дерев. І зразу за деревами пішли лани височенного проса. Достигаючі важкі волоті втратили свій зелений колір і половіли, а де вже й золотились.

Просо стояло щільною, непролазною стіною. Дорога між посівами проса здавалась глибокою канавою.

Достигаючі велетенські волоті, складені із безлічі дрібнесеньких зернят втратили свій світло-зелений колір.

Цією зеленою канавою вони просувались може з милю. І хоч мандрівця несли на щиті над собою два чорних воїни, він нічого не бачив з-за щедрих, тугих і довгих (як у комишу) волотей-качалочок.

Ватажок знов заверещав.

Воїни спинились, з розгону ледь не впустивши живу ношу.

Ватажок проверещав щось метальникам ножів. Вони рвонулись уперед із швидкістю гончаків.

Мандрівець, як і чародії, розминаючи ноги, зауважив: "А тікати від них — марна справа. Ні хортів їм не треба, ні коней! Тут щось інше потрібне! Ех, якби їхню пташину мову знати!" Не встигли мандрівець і дідугани розходитись, як за стіною проса почувся дрібний і сильний стукіт барабану.

Ватажок показав мандрівцеві і дідуганам, щоб вони йшли за ним.

І, пританцьовуючи під барабанне калатання, покрокував у проході між достигаючим просом.

І під той стукіт барабану лучники пританцьовували і брязкали тятивами, мов струнами на басі. А щитоносці вторили барабану ударами списів по щитах. Метальники ножів ляскали себе правицями по грудях, а в лівицях потрясали нищівними фігурними ножами.

Знов воїни щільно обступили мандрівця і його супутників, що він тільки розумів по голосних жіночих криках, по собачому гавкоту і кудкудаканню — вони йдуть по селищу.

Враз все замовкло.

Ватажок зайшов за спину мандрівця і натиснув йому на плечі, щоб він став навколішки.

А мандрівець прихопив його руку у такий захват, що негр не міг ні вирватись, ні рухатись.

І разом із чужинцем змушений був стати навколішки.

Воїни певно чекали наказу розступитись. Стояли і переступали з ноги на ногу. Ближні озирались і вирячали очі, але не сміли щось сказати тим, хто нічого не міг бачити.

Нарешті десь попереду почувся злий жіночий голос.

Вояки миттю відскочили від чужинця. І він побачив перед собою на височенній різній лаві дебелу чорну жінку.

Плямиста, багатобарвна сорочка від шиї покривала все тіло — чорне, аж синє, як у сливи-угорки. Але їх не було видно, бо сорочка вся покривала. На голові у вельможної негритянки височіла справжня копиця, зроблена з її кучерявого волосся, яскравого пір'я, якихось неймовірних барвистих квітів і різноколірних хусточок, прив'язаних одна до одної.

Мандрівець вирячився на неї знизу, вона вилупила на нього очі згори.

Таких великих вирлатих очей він потім ніколи не бачив. Навіть у абіссинських та нубійських красунь-куртизанок.

Біля жінки гуртувався справжній натовп. Одне жіноцтво. Всі були оголені згори. А деякі тільки й того одягу мали, що косиця, сплетена з трави і опущена на саме єство.

Жінка насупилась і показала мандрівцеві, щоб він відпустив руку ватажка. Мандрівець миттю виконав наказ. Ватажок ненависно зиркнув на чужинця і зайцем підскочив до огрядної жінки.

"Е! То вона ж їхня цариця! — Тільки зараз странній побачив, що голі дівчата тримають на сворах чотирьох рудих псів з дивними гривами на спині. Обручки на собачих шиях були із щирого кованого злата!

Один могутній здоровило тримав над "царицею" дивну парасольку із білого шовку. Другий здоровило відганяв від неї мух широченним страусовим віялом. Віяло кріпилось на держаку із слонової кості, прикрашеному золотими кільцями.

Ватажок підбіг до "цариці" зігнувшись у попереку, тільки що пикою не орав по землі.

Витяг золотий самородок із торби і поклав до "царського" подолу на ослінчик.

Найстарша гола жінка, вся в золотих перснях, обручках і сергах, взяла з ослінчика золоту грудочку і подала своїй "цариці".

Та уважно золото обдивилась і гнівно насупившись, тицьнула пальцем на мандрівника, ніби кажучи: "Ти чому золото шукав?! Хто тобі дозволив?!" Тоді мандрівець показав на мигах і всім тілом зобразив, як тварина билась із змією. І як потім її вхопив птах. І як він із самостріла золотою кулею поцілив птаха і звільнив тварину.

"Цариця" похитала головою, не повірила. Тоді мандрівець попрохав у неї одну грудочку. "Цариця" дала грудочку своїй дамі, та поклала на ослінчик. З ослінчика золото взяв ватажок загону. І подав чужинцеві.

Грудочка, на жаль, була не кругла, а, скоріше, схожа на іграшку. Він вийняв свинцеву кулю і заклав золоту грудку. Озирнувся на всі боки. І побачив на пальмі пурпурну щурку. Може, і більше сотні кроків було до дерева. Якби круглою свинцевою кулею, або залізним болтом, то не було б про що й говорити! Але ж грудка схожа на грушу…

Він подумки швидко проказав молитву та й пострелив.

Знов щастя було з ним!

Тільки червоно-рубінове пір'я посипалось на всі боки! А гостродзьоба птаха впала просто в пащеку голодній собаці.

Ватажок, низько зігнувшись, вивертав голову до цариці і щось улесливо і гаряче почав говорити їй.

Та подумала, подумала. А всі мовчали.

Тільки було чути, як під солом'яною стріхою круглої хати гуде велетенська оса.

Цариця кивнула головою і ще й рукою махнула. Щось коротко сказала, певно: "Добре! Давайте!" До мандрівця підскочили найбільші щитоносці і почали з чужинця стягати сорочку.

Чужинець заволав, замахав руками: "Стійте! Стійте! Я сам!" Вони, певно таки, зрозуміли його крик і спинились.

Чоловік витяг з-за пазухи поранену тварину і передав чаклунам. За тим розв'язав пояс і зняв сорочку.

Весь здоровенний натовп — і жінки з царицею, і воїни в один голос видихнули:

— Аааа!!!

Бо чужинець виглядав дивно: червономідне обличчя, шия і руки до ліктів теж, а вся шкіра біла, аж блакитна.

На грудях в нього висіла велика ладунка, а на тонкому шкіряному паску через плече з лівого боку під рукою примостилась невеличка пласка торба із добре виробленого венеційського сап'яну.

Мандрівець подивився на торбу, ляснув себе по лобі і видобув із торби рожевий кристал. Завдовжки як кисть руки і в пальців три завтовшки.

Вклонився і простягнув цариці.

Знов їй передали через її "почет".

Цариця покрутила, покрутила перед очима і простягла перед собою: "Що це?" Чужинець показав на язик. Цариця лизнула. І підняла пальця вгору:

"О!" Дала лизнути двом дівчатам, певно, дочкам, а тоді щось крикнула владно. Прибігли враз два стражники, справжні велетні, і принесли козубок із слонової кістки.

Рожевий кристал цариця сховала у козуб і поставила його собі на коліна. Після подарунка цариця вже по-справжньому приязно дивилась на чужинця.

Та ще й з певною цікавістю. Яку він зразу й відчув.

Вона щось знову сказала, і ті самі воїни почали з нього стягувати штани.

Мандрівець відчайдушно заволав і простяг до цариці руки!

Тоді вона спинила воїнів. Але пояснила йому на мигах, що вона і її жіночий почет хочуть побачити його прутень! Чи великий він, чи малий? Чи товстий, чи тонкий? І чи обрізаний? І чи прутень у нього такий білий, як його черево? Чи засмаглий, як його руки?

Мандрівець тоді на мигах почав пояснювати, що прутень для діла, а не щоб показувати. Та ще таким високим особам, як цариця… Цариця трохи поміркувала, поміркувала і на згоду закивала головою з усією копицею прикрас. Простягла руку до воїнів і гукнула. І всіх чоловіків — і воїнів, і поселян наче вітром змело з майдану.

Ще вона щось сказала. І з солом'яної будови вийшла гола дівчина.

Дівчина підступила до мандрівця і лягла просто в порох. Та й розчепірила ноги. Мандрівець, геть себе не тямлячи від хвилювання, відштовхнув її від себе.

Дівчина зразу залилася сльозами. Вивернула голову і показала йому сухе дерево біля солом'яної гостроверхої будівлі. На сучках дерева, як горщики на тині, були настромлені три чоловічі голови. Вже зовсім висохлі. Ще на сучках висіли голови двох левиць, лева і крокодиляча пащека.

Він добре зрозумів її: якщо він її відштовхне, то її, як непотріб, сьогодні ж з'їдять.

Тремтячими руками почав розв'язувати очкура…

Чорне дівча заходилось йому допомагати. Спочатку в нього нічого не виходило. Його трусило, калатало всього, він ледь не втрачав тями. Лише до нього долітало тихе перешіптування глядачок із поспільства і "зацних". Певно таки, що в нього нічого і не вийшло б, якби його не порятувала дівчина. Власне, вона й себе рятувала.

Як він відчув на своєму прутні її тонкі і гарячі пальці, то все почало ставати, як завжди. Тільки він міцно заплющив очі. Це було вперше і востаннє, щоб він при любощах не дивився на бабу. Звичайно, якщо все відбувалось при світлі.

Від хвилювання його наче заціпило, і його прутень працював без утоми, а кінець ніяк не наступав.

Він не міг підняти голову, не міг розплющити очі, бо хотів всю цю бабську наругу над собою якомога швидше скінчити. Та не виходило.

Спочатку настала повна тиша.

Далі почувся шепіт.

Потім захоплені бабські зойки.

І всі захихотіли, завищали, заплескали в долоні.

Хтось завів веселу, бадьору пісню. Зразу пісню підхопили. А там і чиясь чортова душа загуркотіла в барабан!

А він все не міг облегшити свою напругу. І коли просто здурів від усього цього гвалту і напруги і вже умлівав, над своєю головою почув голос цариці. Вона щось сказала дівчині, ніби щось порадила.

І дівчина враз вивернулась ізпід нього і прихопила його прутень гарячими пальцями, і все вмить скінчилось.

Тут такий рейвах знявся!

Щось наказувала цариця, щось кричали слуги, бігали воїни.

Щоб всього цього не бачити (а слухати доводилось!) він насунув собі на очі шапку із плямистої шкіри сервала. І пішов, дивлячись тільки на свої сандалії, туди, де сиділи його повадирічаклуни.

Чаклуни подали йому сорочку, а за тим і звірятко. Звірятко одразу примостилось під сорочкою на його животі. Тикалось гострим писком в його спітніле, забруднене сумішшю пилу, свого і чужого поту. Звірятко довго обнюхувало його шкіру. Але, зрештою, заспокоїлось і завмерло. Певно таки, його запах був сильніший за все. А його запах — це був порятунок і захист.

Він сів поруч із чаклунами під високим деревом, край майдану.

А майдан вирував тубільцями!

Всі бігали туди й сюди, тягли низенькі ослінчики, вмощувались на них.

Ліворуч біля "трону" чорної цариці згромадився цілий гурт барабанщиків, кілька музик з дудками та арфами-луками в три струни.

Цариця дала знак, і під барабанний стукіт найменших барабанів за чужинцем прийшли слуги і посадовили його на ослінчик чорного дерева біля самих ніг "цариці".

А біля його ніг, у поросі, гола зовсім, як і раніше, скоцюрбилась його "кохана". Вона нишком гладила його стопи і щось вдячно шепотіла. "І таке буває! Що прутнем можна людину від людоїдства врятувати! І чого тільки не трапляється на білому світі! А особливо, як тебе чорти світ за очі понесуть!" — Ой, ой так цікаво!!! А що, що з тобою, козаче? Що далі було?

— Голубонько ти моя! Яка ж ти дурненька! Я тобі ще раз кажу: я так далеко не бував. Це мені, кажу тобі, один наш бранець розповідав. Славний чоловік, бувалий.

— А ти як розповідаєш, що аж все перед очима стоїть! Воно й виходить, що все з тобою було!...

— Та ні… То в мене просто добра пам'ять. І все-все я запам'ятав, що він розповідав. От запам'ятовую — і все!

— Слухай, слухай козаче, а що далі було?!

— Ну, цілу ніч вони пили бузу.

— А що таке буза?

— Та то таке солоденьке, чи кисленьке. Коли як. Пиво із проса. От і татари в Криму і ногайці на Кавказі цю бузу роблять…

— Так їм же хмелю не можна, магометам чортовим!

— Люди, Настуню, скрізь своє "не можна" обминають, як тільки можуть і де тільки можуть! Така людська вдача на всіх світах! Ти краще слухай, бо часу нам лишилось мало. Скоро тобі вертуту витягати. Отож чорні люди пили бузу, били в барабани і танцювали. Деякі так дотанцювались, що попадали і їх корчі били, і піна з рота котилась. Хто зна, чи від бузи, чи від танців? Та їхня чорна цариця в того чоловіка випитувала, а чого він прийшов у їхній край. Якщо йому золото не потрібно, то що? Він і вирішив, що на мигах всього не поясниш, то краще їй намалювати. Ну який із простого чоловіка маляр?

Цьому треба вчитись… Він цариці і намалював те цілюще зілля, яке йому замовили ще в сарацинській землі.

Цариця його і питає, на мигах, а для кого те зілля? То він взяв патичок і намалював на піску старого бородатого діда. Як би це його батько, і це — йому ліки. Як тут всі почали реготати! І цариця так сміялась, що аж за живіт хапалась! Всі реготали так, що ні бузу не могли пити, ні в барабани бити. Дехто і по землі від сміху качався!

— І, знаєш, що через той малюнок сталось? А ось що: звідкілясь негри привели старого бородатого арабина, ну геть схожого на того, що намалював наш чоловік! Старий дідуган захарчований, одні кістки і шкіра теліпається на кістках! У страшному лахмітті та в здоровенній чалмі! Гірше від останнього жебрака в Царгороді чи в Кафі! Той арабин, як побачив нашого чоловіка, то як кинеться до нього і почав з радості плакати і руки йому цілувати.

А зілля на другий день принесли йому цілий оберемок. І знов всі сміялись, коли наш чоловік забрав те африканське зілля. Потім їх усіх: нашого чоловіка, того дохлого арабина і двох чорних чаклунів несли на собі чорні раби аж до річки. А та дівка бранка, чорна, що з ним на майдані "любилась", бігла за ними аж до річки. Там її відпустили з нашим чоловіком на волю. І знаєш, що вони, ті чорні, зробили з ними, коли прийшли на берег річки?! Вони всім їм помили ноги, перш ніж допустили до броду! Нашому чоловікові навіть сандалії помили. Бо він був у сандаліях. А тоді перевели на другий берег! А знаєш, чому помили їм ноги? А тому, щоб чужинці не забрали на своїх ногах а ні крихти їхньої землі! Бач, голубонько, як буває: дикуни, людоїди, а як свою землю шанують!!! А в нас що?

— Ой і не кажи, козаче, що в нас робиться! А що далі було?...

— Вони вже уп'ятьох прийшли до того Тирла Смерті. Там наш чоловік відпустив звірятко, що його від змії врятувало. Він казав, що він ледь не плакав, як із тим звірятком прощався! Він його випустив і вони пішли. А звірятко вперед забіжить, і з-за куща зазирає на нього і щебече! Може, отак із півмилі бігло — то позаду, то попереду. Та потім десь у кущах його родичі защебетали, і воно до своїх таки побігло... А з убогим старцем арабином хитра історія вийшла. Він, виявляється, був при чорнім царі великим чоловіком — головним бусурменським книжником у тих краях за пустелею. Та пожадливий, як сатана, що мало йому було того золотого піску, що йому цар цілими торбами платив! Так він ще й поцупив золоті самородки із царських податків, що царю із лісу принесли. Щоб ти знала, голубонько, там у них такий закон — золотий

пісок можна всім мати, якщо дістанеш. Самородки має право тільки один цар одержувати від своїх підлеглих і сусідів. Цар чорний ще пожалів книжникашахрая! Не відрубав голову, а відправив на заслання до людоїдів. Людоїди його не з'їли. Бо, сказали, що він не дозрів — занадто білий і не дійшов до кондиції. А тут якраз і наш мандрівник нагодився.

Він і вивів старого грішника із неволі. Може, людоїди подумали, що то його батько? Як ми для них всі на одне лице, так і вони для нас… Наш чоловік і ніс арабина на собі, бо той геть падав і розбив собі всі ноги! І дивувався наш чоловік: таке воно миршаве, худе, а важкий, ну зовсім не по виду!…

Тільки коли притяг його в столицю чорних, виявилося, що в його дранті сховані ніби ковбаски, зміїні линялі кожі, напхані золотим піском!!! Чорні вельможі хотіли нашого чоловіка стратити! За те, що він без дозволу царя і без його поводирів ходив по царських володіннях! Тепер вже за нього заступився той вчений крадій. Бо так вдало вийшло, що цар їхній повернувся саме з походу за рабами. У той час до царя прийшли посли з якогось сарацинського царства. То почалась суперечка про всякі діла їхні. І ніхто з царського почту не міг переговорити чужих вчених. От тоді й згадали про вченого злодюжку, якого заслали до сусідніх людоїдів. А хтось і каже цареві, що якийсь чужинець без дозволу вивів із заслання цього пожадливого книжника. Дідугана помили, одягли, нагодували і привели на раду до царя.

Той книжник переговорив, переміг усіх супротивників. Цар дуже зрадів, що його вчений переміг, і вибачив його. Тільки тепер приставив до нього трьох слуг, щоб вони при ньому були всі години дня. І стежили, щоб він більше не крав золота… Дивна штука, але той вчений арабин був у всьому іншому, крім золота, людиною вдячною. І він попрохав за свого рятівника. І нашого чоловіка випустили на волю.

— А що було з тією чорною дівчиною?

— Як він пішов назад у пустелю, вона лишилась у місті. Бо там всі чорні, крім прибульців з-за пустелі. Дуже вона плакала, побивалася. Та лишилась серед своїх, чорних.

— Воно, козаче, так і краще! Як кажуть: кінь з конем, віл з волом…

— А свиня об тин, бо не має з ким… Ну, голубонько, ходімо!

— Ой козаче-соколе! Ну давай, ще хоч разочок! Та я хоч краєм ока гляну. Ти ж обіцяв…

— Не скигли! Сьогодні — зась! Іншим разом — обов'язково.

— Ой козаче!

— Пішли, пішли. Бери Василеві торби та гайда до хати! Якби там твій свекор не розв'язав свого небожа. А там мій малий спить!!! — Твердо, з притиском сказав козак і, пружно звівшись, взяв ліхтар і вийшов із стайні. Настя зразу його наздогнала.

Коли вони йшли через подвір'я, Омелько сказав:

— Ага! Ось що той чоловік ще розповідав. Коли всі вони повернулись на Тирло Смерті, від стариці лишилась тільки велика калюжа червоної грязюки. І ніяких звірів там вже не було. Тільки ота гранчаста черепаха пожирала гієнове лайно. Воно за три дні висохло і стало біле, як крейда. І черепаха тим лайном ласувала! Ото й усе, що лишилось від буйвола. А був же буйвіл справді велетенський. Я буйволів у Криму бачив. Той чоловік казав, що африканські буйволи вдвічі більші за татарських. А може, й ще більше.

7. ТАНЕЦЬ ЧОРНОГО ПАЦЮКА

Коли Омелько з молодицею повернулись, нічого в хаті не змінилось.

Тільки було зовсім поночі, бо посвіт вигорів, а в глинянім каганці ледь-ледь блимав вогник.

Омелько тихо попрохав, щоб Настя забрала ті лахи, що вона принесла перше, а замість них принесла повне жіноче вбрання. Будь-яке, хай і помизкане, і подерте. Та щоб добре все згорнула.

Молодиця, тепер вже не плещучи язиком, принесла новий одяг, а попередній забрала. Омелько спочатку переглянув перекидні торби гайдука.

— Матері його ковінька! Тільки час згаяв, ходив по ті торби! Нема в нього пут!

На злосливі слова козака молодиця, прикриваючись полотном намітки, хтиво і лукаво посміхнулась.

Омелько весь бабський одяг, застуючи його від печі, ще сильніше скрутив і запхав у нерекидні торби Василя.

Покликав молодицю, що саме вимішувала під комином у горщику запашну паруючу щербу. Вона зразу кинулась до нього. І він їй дав важку срібну монету — цілий йоахим-сталяр!

— Та що, козаче?! Воно хоч і не подерте, так йому ціна… Та яка там ціна? — Шепотіла Настя, наче відштовхуючи його руку, а сама просто вчепилась в його пальці.

— Візьми! Срібло завжди згодиться! Хоча б від панських п'явок відкупитись! — Говорив Омелько голосно, наче вони одні в хаті були.

— Тсссс! Тихше, прошу тебе! — Шепотіла благально Настя.

— Дурне! Після такої веремії всі сплять, як святі. Бери! У мене зразу після Різдва буде цілий казан отаких талярів!!!

— Тсссс! Ще почують! — Молила пошепки Настя.

— Та не мертвися!!! Я тобі кажу: цілий казан срібла! Старий Пацюк закопав у гаю мідний казан, повний срібла! І тільки мені передав прикмети! Треба зараз поспішати, бо як вирубають ляхи наші гаї, то й прикмети не буде! Оце відсвяткую Різдво та й поїду копати. Тільки земля зараз мерзла. Без мотики не впораюсь… Чи є у тебе замашна мотика?… От і добре! Та дай ще лопату добре обковану!

Настя несхвально просто розпачливо хитала головою, що він отак на всю хату виказує страшну таємницю. І щоб швидше скінчити таку небезпечну розмову, вихопила з Омелькових пальців ваговиту монету. Підлила оліїв ліхтар і поспішила по мотику і лопату до возовні. Без жодного страху…

Ще тільки почало сіріти, а все було готове до подорожі…

І вертута була вже гаряча. І кобку було прищібнуто на гапликах до гайдукової опанчі.

Крім чобіт, Омелько ще й шкіряну безрукавку здер із гайдука.

Поки малий снідав жирнючою щербою та мив ноги перед довгою дорогою, Омелько нагодував і напоїв обох коней. Сам покріпився запашною щербою і гарячими свіжими горохляниками. Встигла таки натерти і спекти Настя. І запив кухлем грушевого узвару.

Одурілого від похмілля і побиття Василя козак запхав у свою кирею. Ще й натягнув йому на голову відлогу. Молодиці загадав якісь постоли йому начепити на ноги, щоб не відмерзли.

Молодиця взула Василя і спитала козака настрашено:

— Козаче, що ти з ним зробиш? Ти ж казав, щоб він сидів у нас і не рипався нікуди до своїх друзяк… А тепер?

— Пригода звичай міняє! Я його не чіпатиму. Він тільки найкоротшу дорогу покаже!

— Та він же похмільний! Йому тільки б похмелитись. Яку там дорогу він тобі покаже?!

— Ще як покаже! Тільки ти мені дай у дорогу оту баклагу оковитої!

Коли вони втрьох: Омелько, малий і гайдук виходили з хати, ніхто й найменшого знаку не подав. Ніби всі міцно-міцно спали. І сама Настя за ними з хати теж не вийшла. Мовчки стояла біля печі.

Щоб гайдук не викинув з похмілля якогось коника, Омелько прип'яв тарантоватого коня до конов'язі, а до лівої ноги гайдука прив'язав міцну линву (ту линву він же й витяг з гайдукової торби).

Ледь-ледь спромігся Василь видряпатись на коня. Омелько повантажив на Лиска свій згорток, Василеві перекидні торби, приторочив до сідла мотику й лопату і висадив малого в сідло. А сам примусив Василя завести руки за спину і міцно їх зав'язав. Василь стогнав і молив, щоб йому дали хоч ковток горілки!

На ці прохання Омелько витяг з-за пазухи баклагу. Побовтав коло гайдукового вуха. За тим витяг чопа і підставив під носа. І вирік твердо і беззаперечно:

— Приведеш найкоротшою дорогою до Гната — тоді пий!

Омелько спочатку скочив на тарантуватого коня позаду Василя. І отако вони виїхали з хутора.

Хоч Омелько був у чужім одязі та інших чоботях, пси не гавкотіли на нього, а визирали боязко з-за возовні і тільки приглушено гарчали.

Коли вони від'їхали від хутора за горби, Омелько скочив на землю.

Розібрав свій пакунок. Вдяг лижі і запалив гнота в аркебузі. Щоб Василь, погнавши свого коня, не спробував утекти, Омелько пов'язав його скручені руки довгою линвою, а другий кінець добре приторочив до кульбаки на Лискові.

Тікати Василь і не думав. А от мороки з ним було багато. Спочатку йому треба було спорожнити сечовий міхур. Довелось на шию робити петлю, розв'язувати руки і допомагати злізти з коня.

Коли Василь облегшився, то спробував вхопити снігу і вгамувати спрагу.

Та козак був невблаганний — вибив сніжок із його пальців. І хитрим вузлом стягнув зап'ястя рук.

Василь скиглив, що в нього болить голова, що він замерзає в цій сатанинській кирею, що йому нема чим дихати під цією чортовою відлогою, що йому вогнем пече серце. Просив, благав хоч ковток оковитої.

Скиглив усю дорогу, та все ж докладно розповів про всі проходи, придатні для коня в цих місцях.

Скиглення і благання ставали все розпачливіші, чим ближче підходило до обіду. Нарешті Василь показав на найближчий пагорб:

— Отам! Унизу його двір! Ну дай хоч ковток!

— Поки не побачу — не дам!

І поки вони їхали межи густих чагарів, Василь ридав і молив, щоб хоч ковточок оковитої йому дали.

Ось вони стали на краю засніженої гори. Сіре небо низько нависло над сліпучо-білими горбами. Під обід потепліло. І сюди вгору дзвінко долинали всі звуки від підніжжя.

Там розкинувся великий двір. З довжелезною хатою, стайнею, хлівом, здоровенною гостроверхою клунею, аж трьома сажами та ще всякими дворовими будовами.

— Дивися, синку! Оце господарство! Бач: у двір джерело з-під гори витікає. У колоду його запустили. Мороз, а вона тобі протікає! І клуня, яка клуня. І стайня! Кріпко живе Гнат. Тепер розумію, чому Гнат пішов у гайдуки. Цьому глитаю є що втрачати, якщо ляхи згонять! От він і вислужується перед панами, щоб його не чіпали!

Ще далі вниз, нижче набагато, простяглись вздовж дороги інші двори. З десятків два. Але жоден з них не міг і рівнятись до Гнатового. Хоча тільки б височенним тином. На Гнатовому подвір'ї товклися люди, і біля конов'язі були готові чотири коня під сідлами.

За возовнею, а її згори було найкраще видно, кололи кабана.

Якраз здоровий чоловік висмикнув колія з грудини кабана, і в жовте кленове цебро полилася темна руда. Василь ридав уголос — просив оковитої. І, певно, тому його внизу не почули люди, бо самі галасували.

Не було чути тільки голосу одного чоловіка, що у довгім кожусі сидів на окоренку. І рухами правиці всім керував.

— Тихше! Не скигли! Почують нас — і краплі не дам! Все виллю! — Омелько висмикнув чопа з баклаги. Трохи полив перед собою на сніг.

— А-а-а-а! Що ти робиш?!! — Із нестерпною мукою в голосі захрипів Василь. — Май Бога в серці!!!

— Я маю! А от ти не мав! Злазь та й дудли свою оковиту!

Василь просто звалився з коня. Омелько розв'язав його і дав баклагу.

Але руки у Василя трусилися, а зуби так цокотіли об горло, що майже вся оковита проливалась на одяг і на землю.

Гайдук упав на коліна перед Омельком і заволав, щоб той напоїв його.

Омелько з гидливою усмішкою взяв баклагу із тремтячих рук Василя і пхнув йому до рота.

— Сцяки тобі з-під старої татарки пити, а не горілку!

Та після кількох ковтків, о диво, блідий гайдук порожевішав, очі розкрились і заблищали. І руки в нього перестали сіпатись. Він вже сам взяв баклагу і добре надпив.

Та Омелько видер баклагу з його рук.

— Все!

— Але ж ти обіцяв мені всю баклагу! — Обурився, аж затрусився, Василь.

— Обіцянка — цяцянка! А дурням радість! Іди до своїх — вони тобі більше дадуть! І Омелько натяг відлогу на його пелехату голову.

Василь аж захлинувся лайкою і поспішив схилом униз. Падав, підіймався, то йшов, то котився. І щось відчайдушно кричав. Скажено забрехали пси. Тоді і люди на подвір'ї його помітили. Заметушились. Похапали карабіни. І коли Василь був на половині схилу, почали в нього стріляти.

Василь спочатку не зрозумів, що стріляють по ньому. Хотів скинути з лиця відлогу. Не встояв, впав і покотився вниз. Він кричав, що це він, Василь! Зрештою, звівся рачки. І однією рукою показував угору, що сатана там, на горі, ховається в чагарях.

Та, видно, перш ніж стрільці второпали щось, у Василя поцілили. Бо він упав на черево і далі вже не підводився на ноги, а повз униз плазом. Кілька разів перекидався і завмирав, а тоді знов оживав і посувався вниз.

Нарешті, через бокову хвіртку вибігли люди і підскочили до Василя.

Відхилили з його голови відлогу і здивовано застигли.

А Василь сів і показував рукою угору по схилу. І собаки підвели морди туди і брехали. Стрільці підвели голови вгору. Та, певно, нічого не побачили.

Вони взяли під руки Василя і повели його вниз. Підвели до чоловіка в кожусі, тримали, щоб не впав. Василь щось говорив і показував знов і знов рукою за спину, на схил гори. Чоловік у кожусі несхвально покивав головою і заперечливо змахнув рукою. Василя повели в хату.

Інші поспішили з жмаками соломи смалити заколотого кабана.

— Смаліть, смаліть! — Зловтішно проговорив Омелько. — Смаліть, щоб я вас не підсмажив!... Ну. Синку, повернули, треба поспішати!

— Куди, батьку?

— Не можна питати "куди?" ні в рибалок, ні у мисливців, ні в бойовиків. То погана прикмета. Невдача буде. Плюнь три рази через праве плече! І поїхали.

Омелько зняв лижі і скочив на тарантуватого коня. Вони пустили коней бадьорою риссю пласким верхів'ям над глибокими ярами.

На горі був сніг, а під снігом рівна промерзла земля. А внизу, по праву руку, глибокі яри, зарослі високими чорностовбурними деревами.

Малий винувато мовчав і не знав, як розпочати розмову.

А так кортіло, просто пекло, спитати в Батька, що з ним трапилось, що він не прийшов, як обіцяв?!

Батько й собі мовчав, напружено розглядаючись на всі боки. Тільки було незрозуміло: чи він відшукує прикмети дороги, чи він запам'ятовує прикмети, щоб потім не блукати. А зразу йти відомим напрямком.

Коли верхівці повертали над яром на північний схід, в яру заскрекотіли сороки. Птахи летіли внизу між деревами, витягували чорні довгі хвости і щосили стріпуючи чорнобілими крилами.

— Батьку! Дивіться, а ми вище птахів скачемо!

— Синку! Ми не скачемо, а розмашистою риссю коней пустили! Скачуть коні чвалом, аж земля двигтить! Як коні скачуть, то вони на мить над землею злітають, копитами не торкаються… А тепер слухай уважно: ми їдемо до міста. Тільки не зайдемо в саме місто, а загостюємо в однієї козачки в присілку…

— Тієї старої баби, сусідки тієї курви Хвеськи? — Не втримався Тимко.

— Ні. Іншої молодиці, ти її не знаєш. Я коли тебе шукав, до неї задибав. І наскочив на циган. Ледь з ними головосіку не вийшло. Та Бог цього разу милував. Могла бути кривава веремія. А мені воно ні до чого! І так цей похід кривавий. Та хіба то діло — вбивати циган? Не геройство, а чиста ганьба!… А в тієї молодиці зручне місце, і подвір'я таке зручне — і хата, і хлів під одним дахом. І зимник біля хати справний. Хоча так.

Бідненько живе. Як не вдова, то десь чоловік або в поході, або в полоні.

Все у дворі доброї справної роботи. Та тільки видно, що чоловічої руки нема до всього. Якщо все буде гаразд. Ми в неї загостюємо…

— Батьку! А ви її полюбите?

— Гм!… — Омелько розвів руками і тому аж шарпонув вуздечку. — Не можна любитись із чужою козацькою жінкою. Це гріх! Перелюб! Гидота! Підступство!

— А ви ж оцю Настю любили?

— Оввa, дитино! Ти вже все второпав?!! Так знай: її чоловік не козак! Це раз…

— … І ви її не силували. А вона сама до вас причепилась…

— А ти як знаєш?

— Бо вона все до вас підлащувалась, підлизувалась.

— Ну як же вона підлащувалась?

— А вона сама вам кинулась ноги помити.

— Та ти звідки знаєш?!!

— Бо я все-все чув.

— Ти ж, синку, спав міцно?!

— Ні, Батьку, то я спочатку заснув сильно, а потім ніби якась млість мене пойняла. І спав, і не спав, і все чув.

— Клопоти мені з тобою, синку! — Зрештою, після довгої мовчанки, виголосив козак. — Але, певно, на те людям і діти, щоб клопоти мати… Ти оце придивляйся, запам'ятовуй, якою стежкою йдемо… А я тобі розповім, чому я не прийшов, як казав. Кілька пригод, синку, одна за одною так всі мої забаганки перекрутила, що, взагалі, міг і не повернути…

— Батьку, Батьку! А що б я тоді робив?!

— Пішов би до Святих Печер і там би став служити. Я ж тобі казав…

— Батьку! Батьку! Я не хочу бути ченцем! — Гайгай, синку! Щоб ченцем стати, такий треба пройти послух, що легше на війні воювати і лишитись живим! Ченці — то дуже могутні люди! Сильні-пресильні люди!

— Батьку, що, вони за вас сильніші?!! Можуть таляра пальцями зігнути?

— Ой дитино ти моя! Сильна може бути людина не тільки руками, ногами!

Людина може бути сильна серцем і розумом так, що ніякі чужі сили її не зламають і не осквернять!!! Добре, краще слухай та не перебивай: дивися, запам'ятовуй шлях. Щоб по ньому і влітку пройшов, як усе зазеленіє!

— Отож ви з дідом лишились на пасіці, а я поспішив у Дикий Степ.

Далеченько зайшов у татарські землі. Заховав там зброю та в'ялене м'ясо — пасторму. І кінь наш казковий зо мною, і пес твій чарівний. Сидимо день, другий, вогню не палю. Потім мені ніби знак, і я підвівся і пішов назад степом до того шляху, яким московити до Криму ходять. Степ там скрізь рівний, а в одному місці височенна могила з кам'яною бабою. Я увесь караван здалеку вздрів. Поки вони мене примітили — я на дорогу. Іду по дорозі і танцюю, мов я турецький дервіш…

— Як тоді вночі із шаблею?

Омелько натяг повід, схилив голову на плече і зазирнув в обличчя малому:

— То ти підглядав, як я на дервіша перекидався? — Тихо і проникливо спитав Омелько.

— Я не підглядав! нема! Тоді я почув щось і потихеньку підійшов туди.

— Ну й що?

— Я злякався ще сильніше і мерщій назад під сосну! А тепер мені не страшно! Я хочу, щоб ви мене навчили!

— Ще не можна…

— А коли буде можна?!

— Коли виростеш, і вже тобі можна буде женитись!

— Так я ж буду запорожець! Мені не можна жінку мати.

— Тоді тобі буде можна, як парубком станеш.

— А коли це?

— Коли вуса виростуть. Коли під пахвами волосся виросте…

— І коли на прутні волосся виросте!

— А ти звідки про прутні знаєш? За мною підглядав?

— Ні, батьку. присягаюсь! То я в тих гайдуків, у Івана і Степана, бачив.

— Як ти міг бачити?!!

— А коли вони Катерину гвалтували…

— Ти був у хаті?!! Та як же вони тебе не побачили?! Вони, як тебе шукали, то скрізь заглядали!!!

— Заглядали, заглядали, тільки під старі лахи не зазирнули.

— Під які лахи?!!

— Катерина змила мені голову і сказала на піл лізти. Хотіла собі змити голову, розібралась до сорочки. Над полом стара подерта свита і кожух сушились. Як ті у двір ускочили, я вчепився в жердку руками й ногами.

— І жердина не тріснула?!!

— Ні. Трохи рипіла. Та не поломилась.

— І скільки ти висів під свитою?

— Поки вони з хати не пішли… Вони, як забігли в хату, то були п'яні всі… Катерина почала благати…

— Стій! — Козак наклав рукавицю на вуста малому. — Гвалт, то найстрашніше безчестя над жінкою! Як ти станеш розповідати, то ніби й ти чинив гвалт. Якщо побачиш коли Катерину, то сам до неї, боронь Боже! не підходь і не заговорюй. Тільки якщо вона тебе покличе по імені, тоді підійди. І ні про що не питай, ніні! Наче ти про неї і про те і слухом не чував і не знав, і не видів!

— Чому?

— Бо так людина влаштована, що свідків своєї ганьби вона починає ненавидіти. За те, що свідки бачили її ганьбу. Зрозумів?!

Малий помовчав.

— Ні, батьку, не зрозумів. Чому?

— Ти ще малий — все тобі не дано одразу. Потім зрозумієш. А зараз присягнися, що робитимеш так, як я тобі казав!

— Присягаюсь! — З радістю згодився малий.

— Христом присягнися! — Сказав Омелько і, знявши рукавицю, випростав з-під одягу зеленого кам'яного хреста і наблизив свого коня упритул до Лиска.

Малий підвівся у сідлі і поцілував кам'яний хрест.

Ти в мене справжній козацький син! З тебе буде лицар!

— І дід Пацюк, царство йому Небесне, так казав, що з мене буде лицар!

Він мене навчав лицарської науки.

— То свята була людина! І лицар не тільки названий, а й посвячений! Він на герці у Вільні всіх джур княжатських переміг! І сам гетьман коронний його мечем по плечу вдарив.

— За що?!! Він переміг, а його мечем по плечу?!!

— Хлопче, то так у лицарі посвячують. То тільки так кажуть "вдарив". А насправді той, кого в лицарі посвячують, стає на одне коліно, а магістр, чи гетьман, чи король — хто головний — торкається його плеча своїм мечем. І тоді людина вже стає шляхтою. Вже має всі права шляхетські.

— Батьку! Так ці очкурі вбили шляхтича?!! Так їх можна всіх убити! Бо хто заб'є шляхтича — тому смерть.

— Ти звідки знаєш?

— А наш свинопас розповідав.

— Все правильно! Розумна ти моя голово! Тільки на нашу землю православну прийшла біда. І певно, на довгії літа. Пани ухвалили з королем і ксьондзами, що православні тепер під Напу Римського підпадають. Тепер якщо ти православний, то нема в тебе ніяких привілеїв, хто б ти не був — селюк, міщанин, шляхтич чи козак. Продали нас і без торжища…

— Батьку, Батьку, я не розумію…

— Синку! Я теж не все розумію. Тільки знаю добре, що нам треба робити!

— А що?

— Відплатити за смерть лицаря сраним панським посіпакам. І робити це так, щоб їм було страшно. Щоб інші боялись проти козаків зробити паскудство. — Батьку! я хочу вбити хоч одного посіпаку! Я вмію стріляти. Ми з дідом половину вашого пороху перевели, одного разу я собі носа і губи на кров потовк, коли пістоль відкинуло! Але влучив у огірокжовтяк! Тільки бризнуло!!!

— Бачу, що ви без мене не сумували!

— Не сумували, а ні краплі. Тільки коли лягали спати, тоді я дуже сумував.

— А мені, синку, таке випало, що, їй же Богу, ні на мить не міг про щось і помислити! Отож я тобі сказав, що побачив з верху могили купецький караван. Вискочив я їм назустріч. Іду по шляху на них, кручуся, роблю "зікр". Отим мечем дерев'яним попереду себе та в

повітря б'ю, то собі по плечах, то по обличчю (плазом!). Кінь за мною сам іде, і наш Бубка. А караван багатий. Верблюдів з товарами московськими татари ведуть додому, багаті купці татарські і московські на конях добрих. І полонеників женуть. Всі як один біляві, сіроокі — бранці з Лівонії. І нашого козацтва може з десятків три в колодках плентаються. Московити їх у Лівонії прихопили.

Татари здивувались мені. Зразу не повірили мені, що я дервіш. Прийняли наче до гурту. А тільки зразу помітив, що мене чотири найсильніші погоничі оточили і так весь час пасуть. Прийшов вечір. Хотіли вони отаборитись, затаганувати, побенкетувати посвоєму, по-татарськи, що тепер у безпеці і щасливо минули небезпечні козацькі переправи на річках. Я почав їм доводити з усякими придибенціями, що тут небезпечно. Треба ще йти далі в їхній край. Що недавно тут козаків бачили. Вони послухали мене. Тільки трохи перепочили, води випили і пасторму погризли, та й далі в степ. І все вони хочуть спинитись. А я їх все козаками лякаю. Нарешті, дійшли ми до того місця, де я сховав запас їжі, ножі, сокири і добрі грушеві кийки.

Захотіли вони зупинитись. Я вже не перечу. Вони зраділи, бо справді всі змучились (крім мене). Закололи одну кобилу, почали конину варити, потрібки в золі пекти, колобки з пшона і баранячого лою в окропі розпускати, куліш татарський варити. Як почали жерти. Як почали жерти! І я з ними, мені воно не гидко! Чого я тільки не їв у своїх мандрах! Удаю, ніби я нажерся, дістаю кульку манджуну, пхаю собі за щоку. Починаю поволі ганяти його за щокою, мов грудку воску. Тільки мій бандж — порожній. Він із тертого конопляного листя, воску, меду і попелу. А весь інший манджун справжній. Я навіть для міцності підпустив красавки. магрібінці як насмокчуться, то не тільки дурні стають, а й ні чорта не бачать! Отакі зіниці в них вилупляються, а ні чорта не бачать! Поки купці докумекали, у чому справа, вся їхня челядь мліла від банджу. Синку, я зробив такий бандж, що кращого і в Каїрі не купиш! Спочатку купці намагались якийсь порядок тримати, але потім і вони забули про небезпеку, бо були в своїй землі. Можна й не

напружуватись. Я їхніх добрих псівкарабашів — ти пам'ятаєш про мою добру гішпанську суку? — упорав швайкою в потилицю.

Запам'ятовуй: якраз туди треба бити, де череп із шиєю з'єднується! Всі порозлягалися, порозповзалися. А я бранцям притяг ножі, сокири, кийки. А одного купця, родича того купця...

— Я пам'ятаю, пам'ятаю і все розумію!...

— Тоді слухай! Я того арабинапокруча зразу вирізнив серед усіх. І привітав його, як купця Сабіта. Від несподіванки він аж збілів. А тоді плямами пішов. Я й зрозумів, що він у мене на аркані! Коли я озброїв наших хлопців, і вони звільнились, всі тут і кинулись на татарву і московитів і почали все різати і крушити. Тоді я схопив сонного Сабіта і потяг його подалі у степ. Та все ж і йому дісталось добряче! Йому кілька разів загилили грушевим бичем та полоснули різаком. А мене садонули колієм у бік. Рана вийшла довга і кривава. Та якось я з ним утік на однім коні удвох. До самої Перекопської сторожі... Він мене, на диво і на щастя, не кинув пораненого. Бо я на другий день, коли ми вже були в їхньому кочовищі, розхворівся. Найняв купецьку двоколісну гарбу з верблюдом і відвіз мене аж у Кафу. І я сильно заслабував. Нагноїлась моя рана, почалась гарячка. Він покликав до мене лікаря-гречина. Бо в тих бусурман чортових своїх добрих лікарів нема! Все або ормяни, або жидовини або греки! Лікар надрізав шкіру мені. Він пустив гній із рани, промив якоюсь пекучою рідиною і присипав своїм зіллям. Зразу мені легше стало. А купець Сабіт, далекий-предалекий родич магрібінського работоргівця Сабіта, побачив, що я оклигую, і каже:

"Попливли зо мною до Істамбулу (так бусурмени Царгород величають!). Там ти добре підлікуєшся. А я підберу гурт кавказьких дівчат для алжирських покупців! А з Алжиру ми привеземо в Істамбул чорних хлопчиків. І подаруємо візирю! Я тількино листа одержав: моряки з каторги принесли. Поки ми з тобою в Алжир припливемо — негритят там вправно звалашать. Ну, ти ж бувала людина — хто сконає. А хто живий лишиться — тому ціна разів у десять вища!...". Як він мені

таке сказав, мене аж морозом пробило! Бо, коли я ходив через усю Велику пустелю у царство чорних негрів, така, знаєш, пригода зі мною трапилась.

Я був чи як товариш, чи як охоронець, чи як слуга одних купців. Чи просто, як помічник. Тільки купці — то була їхня личина. А насправді вони були турецькі вивідувачі! Вони мали розвідати і досконало списати шлях через велику пустелю до країни чорних негрів. Бо по цьому шляху ідуть найдорожчі товари із Африки: чорні раби, золото і страусове пір" я. було скласти опис того шляху по зірках. Де який колодязь на шляху, де яке болото, де який оазис знаходиться, і як його по зірках знайти…

— Батьку, а ви казали, що в пустелі тільки пісок та камінь! Як там може бути болото в піску?!!

— А отак — серед каміння і висохлої глини раптом тобі опадка із солоною чи гіркою водою і якимось хирявим зіллям по берегах. Трясовина справжня, що й засмоктати може!

Той купець, що був не турком, а персом-моряком, щоночі підіймав мене на молитву. Ми тоді відходили від каравану і "молились". Я щоразу просив у Всевишнього прощення і допомоги, щоб витримати спокусу диявольську та запам'ятати їхні слова молитов. І я їх завчив і голосно говорив. А сам між словами собі подумки казав охоронні слова: "Боже! не йми віри моїм словам! Я брешу їм, щоб врятуватись від смерті!". Я і тоді думав і зараз так гадаю, що Господь наш почув мою молитву і дозволив їх дурити їхньою ж молитвою! Я "молився", а він, "купець", виміряв зірки на небі і списував їх навпомацки на тонесенькому пергамені. Все списав: де ми і під якими зірками були в пустелі. Потім він увесь шлях по зірках переписав на аркуші ще тоншого пергамену і вклеїв під шкіряну палітурку їхнього Корану.

— А що це — їхній Коран?

— Та то найголовніша бусурманська книга. Їхні молитви списані і їхній бусурманський закон. — А-а-а… А що було далі?

— Ти дивися навколо, придивляйся. А я тобі все розповім…

Щоб ніхто не запідозрив "купців", вони таки мали торгувати. Вони провели через усю пустелю арабських скакунів. І за скакунів чорний цар купцям заплатив чорними рабами. Ще вони, мої "купці", закупили в пустелі багато брил кам'яної солі. І обміняли сіль у країні чорних на золотий пісок. З тим золотим піском, із тим золотом, будь воно тричі прокляте, у мене там були страшні пригоди. Але те — іншим разом! Добре торгувалося в країні чорних! І як ішли пустелею до країни чорних — ніхто караван не пограбував! Одні розбійні племена між собою гризлись. Від інших розбійників караван відкупився. У моїх "купців" було багато золотого піску і справні чорні раби. При таких щасливих оборудках торгових швидше б вертати назад! На північ! До моря! Та ці мої "купці", бач, спокусились піти до Марокко. Бо поширилась швидко така чутка, ніби чорні раби дуже піднялись у ціні! І мої "купці" приєднались до здоровенного гурту, що з тисячею (!) верблюдів ішов до Марокко!

Довго розповідати, та зараз не час, який то страх — перейти через край пустельний, що зветься Джуф! Власне, ми обминули Джуф праворуч. Та з Джуфу такі вітри над пустелею віяли, що все на очах висихало, скручувалось, тріскалось і розсипалось!!! І не тільки я сам мучився, хоч і не без того було, а страшно було дивитись, як від спраги вмирають діти… Ми так робили (власне, магрібінці робили) — коли на половині дороги між оазисами були, то посилали гінця-такшифа перед себе. Щоб люди з оазису вислали нам назустріч верблюдів з водою в бурдюках. І от десь на середині всього пустельного шляху в Сиджильмасу нам назустріч не вийшли своєчасно провожаті з водою! Не виходили назустріч, хоча знали, що до них прямує наш великий і багатий караван. Вони самі не ризикували вийти. Все чекали нашого посланця. А він… збився зі шляху, бо закрутили вітри сатани!

Ми йшли уперед не спиняючись. Тільки вже води невільникам не давали. А там один купець-марокканець мав найбільше чорних дітлахів. У моїх "купців" найшвидше сконали всі негритята. А в марокканця не лишилось. І було в нього двійко хлопчиків-близнюків. Ну такі гарні-гарні хлопчики! Я їх ще запримітив у Місті. І коли ще все було добре, то часом і пригощав їх. У мене було покривало із кори. Мені його дикуни подарували. Я подер покривало і понакривав хлопчаків-близнюків, щоб їх сонце не так пекло. Бо вони були лісові чорні люди. А лісових чорних людей, як і білу людину, може сонце вбити! За те на мене злостиво поглядали, але ніхто нічого не говорив.

Певно, боялись. Бо на базарі, під заставу, боролись і змагались різні люди. Я багатьох поборов. А одного їхнього богатиря так через стегно кинув, так ним об землю врізав, що він сам і звестися не міг! Я тоді добре в силі був! Навіть похід через пустелю мене не змучив! А, може, мене остерігались після того, як я в лісі у чорних чаклунів гостював?...

Ото я й кажу, що з тими бідолашними дітлахами я подружився. Як вони впали на пісок, я не витримав — зліз зі свого верблюда. Підняв близнюків і посадовив на верблюда. І навіть по ковтку води дав... І вони, о диво, вижили в тому пеклі. Як доповзли ми до колодязів, то тільки один із десяти чорних невільників лишився. Біля колодязів ми перепочили, і далі все було вже гаразд і з водою, і з поживою. Близнюки зовсім оклигали і могли самі йти.

І от, коли ми зупинились в останньому оазису на межі пустелі, коли ми вже небавом мали вибратись на землю, трапилась знов пригода. Бо на наш караван чекали воїни султана Абдаллаха. І той марокканський купець зразу до них. Хоча всі кинулись пити воду, домовлятись з тамтешніми купцями, з погоничами своїх верблюдами. Я відчув щось — і до своїх "купців" зразу. Що марокканець побіг, навіть не пивши, до вояків.

Вони з мене глузують, кажуть: "Чого ти, негритянський тату, хвилюєшся?

До свого племені побігла людина!". Я їм: "Я вас попередив, а ви смієтесь. Дивіться, щоб ви не плакали...". Тільки я те сказав, як вже сюди йдуть вояки і з ними марокканський купець. Вони ще тільки біля краю табору межи верблюдами йдуть, а купець їм на моїх "купців" показує. Схаменулись мої купці, та пізно! Один кинувся межи верблюдами і поклажею до стійбища кочівників. Вони свої чорні намети оддалік від колодязів поставили. А в тих краях так: вскочив до намету, попрохав про захист — і ти під їхньою охороною. А хто з цілим плем'ям розбійників захоче битись? Другий мій купець затримався — витягував Коран із поклажі. У його Корані, я вже тобі казав, були сховані записи Золотого Шляху через Пустелю. Він побіг, та перечепився через линву від паки. Коран у нього вилетів з рук і впав під верблюда. Я нахилився і почав підіймати верблюда. Ну, й Коран заразом кинув собі за пазуху. Ні той, ні той не добігли до чорних наметів. скрутили слуги марокканця, ще й вояки не підоспіли. Та вояки і мене схопили. Схопили мене і разом із купцями привели в намет до їхнього ватажка. І купець тут. Мене питає ватажок, чи я турок, чи я арабин? Я кажу, що не турок, а моряк. І подався в світи в пошуках цілющого зілля для свого старого. Наказав вояк привести мого верблюда. Перетрусили всю поклажу. У мене, крім горіхів-кола, різного зілля та сушеного м'яса і в'ялених окунів, нічого не було. Кушу мою сталеву забрали. А негритянський лук і сагайдак зі стрілами лишили! Коран за пазухою навіть не шукали. Тоді кажуть мені:

"Повертайся назад. Нам люди, які водилися з турками — небажані". Засмутився я та й пішов зі своїм верблюдом до колодязів. Поки вистояв чергу і напоїв верблюда, та й сам напився, як приходить посланець і кличе до марокканського купця. Іду за посланцем. А під пальмами вже напнуто дорогий намет. Розведено вогнища. Кускусом пригощають, фініками з Туата, в'яленою козлятиною, родзинками, і, навіть, ліпших людей — кавою з малесеньких кухликів! Марокканець-купець сміється до мене приязно. Каже всім, що я йому добру службу зіслужив — негритят-близнюків від смерті порятував. Він, купець, тобто, подарує їх самому славному, захиснику правовірних, султанові Абдаллаху, і той його винагородить за такий дарунок. Всі кивають головами, позирають

на мене. Я всім кланяюсь — маю бути гречним, бо відчуваю, що щось тут замислюють арабини.

Тоді мене питає марокканський купець: "А ти, Каввас (причепилось до мене те "стрілець" — каввас, хоч я і списом, і ножем, і пращею довів, що я таки майстер), скажи нам, а ти юдеїв любиш?" "От — думаю собі — в цьому пастка! Скажу, що люблю — а раптом у них, як і в країні чорних бусурман, — жидів ганяють? Скажу, що не люблю — а раптом або візир, або радник у султана — юдей?!". Все ж змикитив і кажу: "З ними я не спав". Тут всі як зарегочуть! Так самому купцеві сподобалось, що він наказав мені піднести кухличок, як ото наперсток, чудової кави. Я красно подякував і сиджу, п'ю каву і від кави кейфую! Всі знов загомоніли про щось своє. А купець пальця підіймає і каже: "А от у нас, наш славний султан Абдаллах, підпора і захисник правовірних, любить і дбає про всіх своїх підданих. Навіть якщо вони жиди. Любов і справедливість його безмежні! Навіть до людей Писання.

Тому білі жиди у нас роблять білу роботу, а чорні жиди — чорну роботу!" Всі схвально закивали головами, загукали, заляскали в долоні. Стихло все, і він знов мене питає, а чи знаю я, як валашать худобу? Відповідаю, що знаю, але особливо тим не цікавився. Він хитро усміхається: "От зараз тобі буде цікаво, бо таке не щодня буває." Заплескав у долоні, і з-за запинала вивели одного мого близнюка. Геть голого. За ним витягли за рукава похмурого чорного чоловіка. Тільки волосся в нього було довге, борода довга і з-під високої шапки-ковпака висіли справжні пейси. Видно, що я не зміг приховати свого здивування. Бо купець вдоволено засміявся: "Це найкращий тутешній жид-тесля!". Тесля був дуже похмурий. Купець із ним заговорив швидкою якоюсь говіркою, яку я зовсім не знав. Тільки було видно, що чорний тесля відмовляється від чогось. А мені на душу мов камінь навалився — і вже не сумніваюсь, що зараз якесь буде паскудство! І справді — купець почав лаятись. Вийшов здоровенний вояк. Поставив велику корзину — круглу, плетену з таволги. Підвів до корзини хлопчика-близнюка. Закрив йому однією лабетою лице, а другою відтяг пуцьку просто на вінце корзини. Другий здоровило притис за плече чорного теслю і пхнув до

корзини. Той тесля витяг звідкілясь широке долото і дерев'яний молоток, ну точнісінько наша киянка! Наставив долото на пуцьку. Стук! І пуцька та яєчка впали у корзину. Тоді зразу ж від вогнища відійшов чоловік у жовто-золотавій сорочці і квачем із киплячої олії припік рану! Перший малий і закричати не спромігся, як вже його брата потягли до корзини! Знов — стук! І пуцька та яєчка другого брата впали у корзину. Той чорний тесля-жидовин сховав у торбу долото і киянку. І похмуро питає, чи може він тепер іти? Купець каже: "Йди!". І той тесля витрусив на порожнє, тахнуче багаття свою червону корзину. І від жару яєчка і пуцьки почали шкварчати. А потім яєчка луснули, як би хто горіхи лущив! Здоровенний вояк, перший, що тримав малих, як зарегоче на той тріск!... Мене така лють пройняла, що я не стримався і тицьнув у нього пальцем: "Хто сміється, той ще заплаче!" Він за шаблю! Марокканець його гострим окриком спинив. А мені показав непомітно, щоб я йшов. Встав я, кланяюсь усім, а він мені говорить, сміється і пригощає родзинками чоловіка в золотавій сорочці: "Бачиш! Ми своїх білих жидів бережемо від чорної роботи!". Всі довго сміялись, вже мені в спину, бо я поспішив геть. От було в мене відчуття, не голос, а ніби щось казало, що за такий сміх воякові мусить бути кара. І що ця кара від мене піде. От відчув усе, як би на мене тугим вітром повіяло!... Заночував на самім краю оазису, де вітерець повіває, і нема комарів.

Вранці, ще не встиг їхній муедзин до молитви закликати, знявся в каравані страшний галас. А як зійшло сонце, бачу: біжить до мене цілий натовп. Прибігли і кричать, що ніби я злий чародій і звів їхнього славного воїна! Бо під ранок гієна відхопила йому прутня і яйця! І виганяють мене в пустелю. Роз'юшились і вже підіймають каміння! Тоді я підвів угору руки і кажу: "Я піду і заберу все з собою! Якщо ви мене каменуєте, мій духкахуль лишиться назавжди тут!". Вони відступили, а я з відчаю пішов до марокканця. Та кажу йому, що мені потрібні два верблюди і бурдюки для води. І тільки тоді я піду в пустелю! Так я повернув, що ніби мене не виганяють, а відкупне мені дають, щоб тільки покинув оазис! Дали мені зразу двох поганеньких верблюдів і старі бурдюки для води... Але без повадиря-такшифа як я знайду дорогу?...

— А по зірках?

— Синку! Зірки — то така наука, що їй все життя вчаться. Я ж тільки перший рік був у пустелі...

Отож, що в мене є перед дорогою в пустелю? Один добрий верблюд, та змучений, а два поганенькі. Що робити? А тікати треба! Біда в гузно припікає! Ще щось у них трапиться, ніякі мої слова не допоможуть — закидають камінням! Це вони можуть! Я вже таке бачив! Та господь милостивий і до таких грішників, як я! Щоб не дрочити бусурман, пішов я до ставка воду в бурдюки набирати. Та й від ставка найдалі до стійбища каравану. Підійшла стара негритянка-рабиня казан почистити і помити. Та й питає, чого я такий сумний. Я їй і сказав. Вона мене питає: "Ти справді того вояка наврочив?" Я прямо не кажу, що я (ти, синку, навчайся!), а кажу: "Він вартий гієни." Вона довго так, довго дивилась мені в очі, і каже: "Ти саме той! Ходімо за мною!". Взяла мене за руку і відвела до одного шейхатакшифа.

А здоровий був той старий дід! Чи не на дві голови вищий за мене. І сліпий... От! Я до нього з превеликою повагою, в ноги йому кланяюсь, прошу мене врятувати, вивести на великі караванні шляхи, бо я в небезпеці. Він питає, хто я. Я йому кажу, що я моряк і ходив до країни чорних по цілюще зілля. Як міг, бо він сліпий, а я половину кажу, а половину на мигах показую. Та добре, що стара йому ще додавала словами. Отож, розповів, як цілий місяць був з чорними чаклунами. Ще й витяг лук дикунський і сагайдак зі стрілами. Дав йому помацати. А рабиня, як побачила лук і стріли, торкнулась моєї руки і питає: "Вони тобі подарували самі? Ти не купив його?". Тоді я виймаю стрілу з дерев'яним наконечником: "Для газелі".

Виймаю з кістяним вістрям: "Для дрофи". Виймаю із залізним вістрям: "Для ящера". Стара як заверещить, та так радісно: "Лу-лу-лу-лу-лу!!! Він, він, він! Справжній чарівник! Все правильно розповів!". Старий тоді підвівся і каже: "Заливайте бурдюки і ходімо!". І ми одразу рушили з

оазису. Ми йдемо, а шейхи питають: "Куди ви проти ночі?". Шейх їм: "А я вже давно тільки вночі і ходжу!...".

— І він, цей сліпий, вас, Батьку, вивів у безпечне місце?!!

— Еге! Вивів, синку, краще зрячого! Де пісок нюхав, де глину на язик брав, де й рачки повзав, все обмацував, щоку до землі прикладав. Якби не чорна рабиня і сліпий шейх, я пропав би! Я потім довідався, що, тільки ми пішли, з'явились султанові стражі і шукали мене, щоб притягти до самого султана, бо ніби я знаю шлях до золотих ручаїв у землях чорних чаклунів. І почались від того дня, власне, ночі, мої мандри по пустелі. І в полоні бував, і воював з одними племенами проти інших, і в Мертве Місто ходив по скарби, і полював на диких баранів. Господи! Чого тільки не було! Але Воля Божа найвища! Вивів Всевишній мене з пустелі вогненної до зелених хвиль моря... І найбільше диво дивне — я не згубив ні їхній Коран, ні свого африканського зілля.

Отож, повернувся я в Алжир. Та й пішов у фортецю, по-їхньому касбу, до паші. Він при беєві був головним соглядатаєм. Віддав йому "купецький" Коран. Розповів йому все, тільки про чорних чаклунів і золоті самородки в їхніх землях не розповів. Докладно розповів, як "купців" моїх схопили слуги мароканського купця і віддалли султановим воякам. Раптом він відкриває Коран: "Читай!". Я добре запам'ятав, з якої сторінки які слова "купець" звіздар читав, коли ми з ним "відбували" молитву вдень десь серед каміння чи піску. Кілька разів відкривав сторінки і змушував "читати", що там написано. Тоді сміється: "Добре, що ти неписьменний. Якби був письменний, то довелося б тебе удавити. Живи собі, брехло! Тільки нам'ятай: якщо знадобишся — зразу знайду." Прийшов я від паші-соглядатая до своєї чорної Чарівниці і розповів їй про розмову з пашею. Вона дуже занепокоїлась: "Тобі треба тікати! Бо тебе або удавлять, щоб раптом не розповів, де був і з ким був. Або надішлють ще в якесь смертельне пекло!" "А як же ти без мене, моя чародійко?" Вона мені: "Дурне. Ти ж приніс мені зілля. Я полікуюсь і буду в тяжі. Як знатиму, що в тяжі вже, попрошу мою господиню, щоб продала мене якомусь старому білому. Я їй за це добрі гроші дам. Вона

за добрі гроші мені кого завгодно знайде! А як старому білому цапові я народжу світлу дитину, то буду я вже не рабиня йому, а жінка!" "Щоб моя дитина та була турком чи арабином?!" "Мені потрібна справжня воля. А без світлої дитини мені ніяк не випадає. Ти думаєш, що я тебе для забавки в Пустелю надіслала?... Бо мені було потрібне зілля від неплідності!..." "Та що ти мелеш? Мене сам паша беїв відправив із своїми шпигунами через пустелю в Тімбукту!!!" "Дурню ти мій, дурню, а хто йому порадив тебе приставити до купців?! Не лютуй і не сумуй! Час нам далі іти своїми стежками. Прийшов тобі час тікати, а мені дитину народити..." Подумав я, подумав, і виходило, що моя кохана — відьма...

— Хіба вона була відьма?!!

— Ну, може, й не відьма, але найстрашніша чаклунка.

Мати її із скотарів, а батько — із землеробського племені. І був він такий страшний чаклун, що його навіть вожді і скотарів, і землеробів, і лісових дикунів — всі боялись і слухались. Тоді їм було таке нестерпно далі терпіти. Один хитрий чаклун із скотарів підмовив чаклунів із лісового племені навести на її батькаману, підстерегти і вбити. Так чаклуни і зробили. А коли вбили, то з'їли його мозок, і печінку і серце. Щоб його сила до них перейшла. І голову її батька вони у підземний мурашник сховали. Щоб його не поховали і щоб його тіло блукало на тому світі без голови і тому не могло помститись своїм убивцям. знала, куди можуть сховати голову її батька. І дівчинка знайшла батькову голову. По тому вона вкрала у свого діда четверо найкращих кіз і пригнала одному далекому чаклунові, щоб він її страшному чародійству навчив. Бо вона присяглась батьковій голові, що вона помститься іншим чаклунам. Щоб підступитись до вбивці свого батька, вона дала і праву цицьку собі відрізати. І таку їжу і трави їла весь час, щоб сила у м'язах зростала, а ліва цицька не збільшувалась. Вона навчилась усім чародійствам. Стала така вправна і хитра, що змогла прикинутись хлопцем. І проникла на свято обрізання молодих пастухів. Ніби вона молодий хлопець-пастух. Лягла перед головним чародієм, призвідцем смерті її батька. Коли чародій схилився над нею і відхилив плаща, вона

вивернулась і скалком чорного скла відтяла чародію прутня! Всі так були приголомшені її помстою, що і пальцем її не зачепили. І вона спокійно пішла з тієї чародійської галявини!!!

Я подумав, подумав і згодився — треба мені тікати на батьківщину. Моє життя вийшло схожим на навчання ремісника. Він повинен походити по різних землях, навчитись там всьому і, повернувшись додому, зробити "шедевр", скласти іспит і стати майстром. Якби я один тікав, то і мови б не було довгої. Але… але мені треба було забрати із собою на Україну одного хлопця.

Та не просто хлопця, а сина одного багатющого купця. Мати того хлопця, наша бранка Катерина, подружилась із моєю Чорною Відьмою. Ця Катерина і відкупила мене від служби на розбійній шебеці. І я став їй служити. Був як би опікуном при її синові Ахмадові. Добрий хлопчина — вже отрок. Ми з ним і до Єгипту, на батьківщину того купця, кілька разів плавали. І в гори на полювання ходили. Здібний був хлопець до зброї. Та й мені з ним було добре — я почав згадувати рідну мову. Бо його Катерина потайки навчила рідної мови! Ото була баба! Якби такі всі наші люди були, як Катерина, то нас би ніхто не подолав. Це не те, що та сучка Настя, що султановою жінкою стала. Все там мурує туркам мечеті та текіє!… А Катерина і потайки через греків на Великдень невольникам гостинці посилала, і сина рідної мови навчила. А я от вже геть повчав забувати своє слово — бо скільки земель перейшов стільки намагався говірок запам'ятати. І від того така вже в голові шарпанина заварилась, що для свого слова і місця не стало ставати…

— Батьку, Батьку! Хіба можна рідну мову забути?!!

— Ще й як, синку! Особливо, як твою рідну паплюжать, а як чужою мовою базікаєш — тебе і хвалять, і винагороджують! Зустрічав я яничарів, із наших. Забрали їх в ясир років дванадцяти. А зростали вони в Туреччині. І дорослими вже не могли на материнській мові нічого сказати…

— Боже, як страшно!

— Твоя правда, синку — забути материнську мову — страшно!…

Отож я був слугою-опікуном Ахмада. А в самого купця був слуга-охоронець. Ні, не раб, а справжній єгиптянин Алі. Здоровенний, ціла гора м'язів, але такий рухливий, ну, просто диво! Ми з ним заприятелювали. Тому, коли ми вдруге попливли до Єгипту, Алі повів мене в пустелю. Щоб подивитись, як викопують дорогоцінні мумії. І якщо пощастить — самим дістати добру мумію.

— Батьку! Що воно за мумія?

— То, синку, найсильніші ліки.

В землі єгипетській простої землі немає. А все або в пісок, або в камінь. У кам'яних горах видовбані глибокі-глибокі льохи. І в тих глибоких льохах у давнину, у сиві часи, ховали небіжчиків. Тільки вони ані гнили, ані їх хробаки не їли. А вони всихали і покривались земляною смолою!!!

Тепер ту цілющу смолу з кісток зішкрябують і вживають від усіх-усіх хвороб. Але люди заради монет не можуть жити без шахрайства і підлоти! На один слоїк справжньої мумії з-під землі чортові купці продають сто слоїків підробної мумії! Звичайної смаженої мертвячини! Я сам бачив, з чого роблять таку мумію… Присягаюсь! То було того разу, коли Алі дав хабаря шейхові грабарів-грабіжників. І нас пропустили в селище грабарів. Шейх дозволив нам поклоупатись в одній підземній кам'яній могилі. Ахмад лишився нагорі, приглядав за віслюками і водою, а ми спустились у кам'яний глибокий колодязь. От де було, як у казці! Всі кам'яні стіни помальовані і порізьблені. І чого там тільки нема: і леви тобі, і мавпи, і барани, і шакали, і бугаї, і собаки. І люди, всякі люди! Навіть були дівчата голі.

Тільки не чорні, а брунатні. Такі, як дівчата з племені чаклунів…

Ми з велетнем Алі виламали шмат брили. Залізли до склепу і витягли справжню мумію. І смола на ній була справжня. Всі-всі полотняні стрічки, якими вона була обвинута, геть були просякнуті смолою. І пахла та смола чистим тобі ладаном. Коли ми її витягали з помальованої дерев'яної труни, то квітки льону, що були в труні, геть розсипались на порох.

Ми з Алі вирішили закрити хід, що ми проламали, щоб інші не помітили. І коли ми завалювали камінням нашу таємницю, під останнім каменем виявилась змія. Вона і хапонула Алі за правий мізинець. Алі як зареве: "Рубай! Рубай!!!" і притис руку до стіни. Я рубонув і палець чорт зна куди відлетів. А мій тесак геть пощербився.

— А змія?!

— Змія? Щезла кудись серед каміння…

Ну, вилізли ми нагору і витягли мумію. Я кажу, що треба упоратись із раною. Та Алі неретяг ременем кисть руки і почав роз'єднувати по суглобах мумію. Тут, як шакал, на чужу здобич примчав шейх грабарів. І нахабно здер з небіжчиці золоті сережки із червоними самоцвітами. Золоте намисто і золоті перстені з пальців! Тільки тоді, коли ми склали в кошіль всі частини тіла небіжчиці, ми подались у саме злодійське село. Воно було під землею. А на горі купи різного каміння — від кулака до цілих скель! І скрізь між тими горами каміння горіли жаровні. А над жаровнями на залізних решітках поволі підсмажувались свіжі небіжчики. Все або раби, або жебраки, або іноземці-забороди. З деяких жаровень, як кажуть гішпанці, "камадеро", вже знімали "готові" мумії і віддавали замовникам — торгівцям всякими ліками. І ті відрахували грабарям дзвінку монету…

— Батьку! Невже люди не знають, що їх дурять?!! Що вони ковтають людську смаженину?!!

— Тямущі мандрівники скільки разів застерігали! Та хто їх послухає?!

Коли людина важко хвора, вона тільки й хоче, що вилікуватись! Чим завгодно і за яку завгодно ціну… Та давай, слухай мене, бо багато ще всього треба тобі розповісти…

Все село живе під землею у кам'яних кімнатах. Ті кімнати колись були склепами. І в них у золотих трунах лежали мумії. Золоті труни — так єгиптяни оповідали — халіфи ще вкрали, мумії потовкли і продали. А деревом із тих могил грабарі ще й сьогодні домашні свої жаровні заправляють! Сам бачив: горить старе дерево, мов вугілля, а запах ладану! нам шейхграбар на такім дереві запарював каву.

Так от, ми з Алі єгиптянином подружились. Він мені вірив більше, ніж своїм друзякамбусурманам, і один раз взяв мене з собою в похід по самоцвіти. Там у "гипті на тому Чермному морі, що через нього юдеї тікали від єгипетського царя, були острови. Ні травички, ні комахи ні птахи — мертві острівці. Але скрізь лежать круглі чорні камені, такі, наче великі кінські кізяки. Та якщо обережно розбити той чорний кремінь, то всередині, як ото зерня в горісі, є зелений камінь. Ну як справжній смарагд!

— Як ваш, Батьку, хрест?

— Молодець, козацька ти голово! З такого ото каменю і мій хрестик.

Алі казав, що він до мене кілька років шукав собі товаришів, щоб на мертвий острів дістатись. Та всі боялись, бо там страшні рифи…

— Такі змії чи що?

— Ні. Забори у воді із гострого каміння. Під водою стирчить і пробиває днище і човнів і кораблів. Всі боялись, а я згодився. Бо мені було цікаво. А нашого Ахмада з нами не було. Катерина навмисне так підлаштувала, щоб він із своїм батьком поплив у Царгород.

Острів ми швидко знайшли в морі — Алі знав дороговкази і прикмети.

Справді, на острові була спека, мов у пеклі! Каміння чорне, пісок сірий, темний. І скрізь людські кістяки і черепи голів. Рифи ми обминули без особливої напруги. Та не знали, що там сильні течії, і вода сильно то підіймається, то спадає. Спочатку ми стереглись, а далі захопились пошуками доброго каміння. Бо не у всіх кулях всередині були зелені зернята. А як схаменулись, то побачили: човен підняло водою і несе в море на рифи!!! Не доженемо човна своєчасно — смерть. Кинулись у воду і на мить не вагались, чи є там акули і морські отруйні гадюки!

Наздогнали човен вже на самих рифах! Течія тягне, крутить, хитає з боку на бік, з корми на носа. Як залазив Алі в човна, то човен кресонуло об гостре каміння. І Алі лівий мізинець розтрощило! Уявляєш: на обох руках по чотири пальці?! Та Алі сміється: "Мої чотири пальці сильніші чужих десятьох". І його правда. Він був найсильнішим із усіх людей, кого я знав. — І за вас сильніший, Батьку?

— Нема що й рівняти. Брав скакуна на плечі і переносив із човна на берег!

— Невже такі люди бувають?

— Всякі люди бувають…

— Слухай, синку, далі. Та запам'ятовуй. Зібрались ми в лавці у Чорної Чаклунки і почали раду радити. Вирішили, що, крім срібла та злата, треба в дорогу взяти самоцвіти, бо їх легше сховати. Але в чужій стороні

все може трапитись. І в'язниця, і обшук, і стражі панські і лісові розбійники. Дорога далека, дуже, дуже далека. І як так бути при багатствах, і щоб їх ніхто не знайшов? Тоді моя Чорна Відьма каже: "Кілька круглих самоцвітів я можу зашити йому під шкіру". Катерина подумала і зауважила: "Стражі та монахи догола роздягають і скрізь заглядають. Шрами одразу побачать. І я це знаю, і ти, сестро, знаєш". Чорна моя відьма їй: "Сестро! Я там зашию, що шрами будуть ніби складочки". "Добре, — сказала їй Катерина, — найкращі чотири самоцвіти я тобі дам!". А там мені каже: "А ти, вояче, витерпиш, як зашиватиме?". Чорна моя каже Катерині: "Дам йому зілля, і він нічого не почує! Треба тільки дочекатись молодика. Тоді рана менше кровить..." — Батьку, Батьку! ви дуже боялись?

— Боявся. Знаєш, у бою в тобі така гарячка у душі, що ти нічого не відчуваєш. А так просто, коли не б'єшся і ніщо не болить, лягти під ножа... Мулько на душі... Та краще слухай, що було далі.

Тиждень перед молодиком я пив зілля, від якого кров швидше гусне. Потім вранці потайки прийшла моя Чорна Чародійка до Катерини. Ніби Катерину жіноча неміч мучає. А Чорну багато бабів магрибінських до себе кликали, щоб вона їх полікувала, або до неї ходили по зілля. Від Катерининих жіночих покоїв Чорна піднялась на дах. Там була як вежа зроблена. Колись її побудували, щоб голуб'ятня була. Але чомусь так і не поселили там голубів. Напоїла мене моя Чародійка своїм хитрим зіллям. Та взяла, поки я ще був тверезий, заходилась мені волосся голити під пахвами, на грудях, коло прутня. Потім гострим малесеньким таким лезком надрізала на грудях, під пахвами, коло прутня. Приклала туди якесь мастило. Запекло, а тоді враз відпустило. Я питаю: "Коли далі різатимеш і камінці зашиватимеш?". Вона мені, сміючись, відказує: "Я вже зашила". Я тоді хотів підвестися. Та не можу й поворухнути ні ногами, ні руками. Наче пов'язаний. Підвів голову — справді, ременями до дерев'яних кілків у стінах прив'язаний. Пити хочеться страшенно. Почав я потихеньку гукати. Ніхто не відгукується.

Скільки сил вистачило голову звести — звів і побачив: під стіною стоять мідні і полив'яні глеки, якась коробка, малесенькі чарочки глиняні. Моє тіло накрито простирадлом під саме горло. І хитор так натягнуто — на кілочках, щоб тіло тіла не торкалось. А тіло і болить, і свербить і на грудях, і на животі, і під пахвами і коло прутня… І запах якоїсь смоли. Почав я від напруги і смоляного запаху умлівати. Коли запинало у дверях відхилилось, і до мене зазирнув Ахмад. Побачив, що я при пам'яті, і аж просяяв. Питаю його, чи давно я тут? Він і каже, що як раз тиждень. Питаю його, ніби не знаю: "А що зо мною трапилось?" Він: "Боялись, щоб твоя лихоманка на інших не перекинулась. Тому тебе сюди занесли. А мене до тебе не пускали…" Я зрадів, що вони йому про самоцвіти не сказали. Бувають же і баби за чоловіка розумніші. Ці були обоє розумніші…

— А чому це добре, що Ахмад не знав, що Чорна вам самоцвіти під шкіру запхала?

— Тому, синку, що, якби він потрапив у руки ворогів, його могли б допитувати, чи є в нас коштовності і де ми їх коваємо? І якби він не витримав і сказав, що самоцвіти зашито в моєму тілі, вони б мене на капусту посікли. Тільки, щоб знайти камінці. Як цар Московський ото упорав своїх бояр на Поганой Луже.

— А я б ніколи не виказав таємниці! Присягаюсь!

— Синку! Не спокушай долю і не присягайся! Пам'ятаєш, як святий Петро від Христа відрікся, доки півень не запіяв?

— Батьку! присягаюсь — більше не буду присягатись!

— От і добре! А тепер — найголовніше…

Але, їй же, не знаю, як би тобі розповісти про одну таємну дію? Бо воно наче і дуже сороміцьке, та, однак, як воно було, то було!… Добре.

Тільки ти повинен знати: що я скажу, таємниця повна. Щоб завжди мовчав. Бо я тобі ні за звичаєм, а ні за законом не можу того говорити. Але то для всіх тих закон і звичай, хто поспільством живе. А ми з тобою таємні, як би то сказати…

— Воїни, — підказав хлопчина.

— Ні! Ми більше, ніж воїни. Ми — таємні лицарі. А лицарі між собою таємницю і без присяги зберігають, бо все їхнє життя — таємниця. Так от, та Чорна Чародійка, моя кохана Відьма, зашила мені самоцвіти і ще дві палички із слонової кістки. Слонову кістку — у прутень.

— Для чого?!! — З жахом прокричав хлопчик. — Мені один раз маленький цапок ріжками зачепив по тому, так я впав на землю від болю. Як ви, Батьку, такий біль можете терпіти?!!

— Та не переймайся, синку! Воно мені ані трохи не болить. А вона це мені утнула на нам'ять. Щоб я її завжди пам'ятав…

— Таки вона — відьма, — ствердив хлопчик, — а що далі було?

— Та все, як скрізь і завжди — люди пожжадливі і за гроші рідну маму продадуть. За гроші вони навіть ворогу… допоможуть! Звичайно, за дуже великі гроші…

З Лівантуна той час прибув добрий марсельський вітрильник. Привіз француз із Ліванту різні дорогі товари і лівантійських купців. Одні купці зійшли в Алжирі, а другі збирались далі плисти в Марсель. І з Алжиру француз мав забрати вовну і козині шкіри. В Алжирі добра вовна на вівцях. А в Ліоні, що у Франції, з тієї вовни зрроблять знамените червоне і зелене сукно. У нас його називають лунським. Я дав капітану-французу добрий задаток. А на останні ми вдвох склали сакк у лихварямініяли. Це робиться так. Лихвар пише папір, що такі й такі дали йому певні гроші. Ми йому дали ті монети. Домовились, що коли капітан відвезе мене до

Марселю, там ми підемо удвох до марсельського міняли-лихваря, родича цього алжирського міняли. Віддамо йому оцей листок-сакк. А він за цей сакк віддасть ті гроші канітанові, що я дав мінялі в Алжирі.

— Оце так хитрість! Аж не віриться!

— Тому я й розповів тобі, щоб ти знав, які бувають хитрощі з грошима. А в останній день перед відплиттям я відніс Ахмада на корабель.

— Як?

— Як? Та на спині.

Ми взяли здоровенну корзину. Ахмад туди заліз. Згори ми обклали вовною. І нерев'язали такими линвами, якими бербери перев'язують вовну на базрі. Взяв я ту "паку вовни" на спину і разом з усіма носіями та подорожніми піднявся на корабель. У трюмі влаштував "наку", щоб Ахмад не задушився від нестачі повітря. І щоб його іншими паками не завалили. Та Бог милував, а хлопець виявився витривалим! Вранці, перед відплиттям, прийшли на корабель портові сторожі і митники. Почали перевіряти, чи нема втікачів з бусурманської неволі? Чи все мито сплачено за вовну, козині кожі та мішки рису. Сторожа все лазила по вітрильнику. Якщо по-правді, то не стільки шукали, скільки вітрильник затримували. А вітер повіяв такий добрий! При такому за кілька днів можна доплисти до Марселя. Хоч капітан аж зубами скреготів, а змушений був брязнути гаманцем і позолотити ручку командиру стражі, і зразу ж отримали дозвіл на вихід у море. Спочатку вітрильник бадьоро перло від Африканського берега. Та далі вітер щось став опадати. А часом і зовсім пропадав. Людей таки було на вітрильнику чимало. Викуплені бранці, французи та італійці, якісь ченці гішпанські, що викунали невольників, левантійські купці з челяддю, купець-перекупщик із живим товаром — дівчата-негритянки. Ми з Ахмадом перевдяглись у християнський одяг. Ахмадові було незвично і незручно.

А мені хоч би що: я тільки вдягну інший одяг — зразу стаю іншою людиною.

Коли так багато людей на кораблі, і слабо дме вітер, то все починає смердіти. А тут ще й дух важкий від немитої вовни і невичищенних козиних шкір так і виливався нагору із трюмів. Я дав добрі гроші капітанові, і він нам виділив місце в малесенькій каюті на кормі. Бо вітер підганяє корабель з корми. Тому на кормі повітря найчистіше.

Другого дня потихеньку вітер потягнув. Стало легше. В одного матроса була лютня. А в мене хороша сопілка. Ми з ним зразу зіграліись. Я в кухаря купив доброго вина і сиру. Ми з ним потихеньку вино цідимо та сир жуємо і потихеньку граємо. Ахмад з нами сидить, слухає. І люди коло нас гуртуються, слухають нашу музику. Та найближче до нас підсунувся невеличкий гішпанський черенць. Бувальці-в'язні в алжирському баньйо казали, що гішпанський ченцям пальця в рота не клади! Тому я зразу змикитив, що цьому ченчику під каптуром щось таки від мене потрібно. І певно — щось важливе. Я йому націдив повен кухоль кіпрського вина і дав найкращий кусень сиру. Бачу — на пригощення ласий. Як кажуть московити: "поднос любить!" Але перший я ніяких ознак не подаю. Коли тому морякові час на варту ставати. То він мені свою лютню лишив. Я собі струни перебираю, сир вищипаю по крихточці, вином по ковточку смакую. Ченчику налив ще вина. Він, не відхиляючи каптура, присунувся до мене впритул. Починає шепотіти: "Я тебе добре знаю. Ти сидів у баньйо разом із одним ідальго, майстром фехтування. Пам'ятаєш, як ви фехтували очеретинами? Ти ніяк не міг перемогти, бо він наш найкращий майстер у двобої! Він і книгу написав, як правильно фехтувати..." Я йому, як і він мені, арабською мовою кажу: "Ну то й що?" "А те, що я слабо фехтую. Мені твоя підмога потрібна" "Для чого?". Він приклав пальця до вуст і показує непомітно, що при Ахмадові він не говоритиме. Я відіслав Ахмада в каюту, щоб він там прибрав. Тоді чернець каже мені: "Бачиш оно отой ставний ідальго? У кислатім капелюсі і білих панчохах і в шкіряній солдатській камізелі?" "Бачу. Не сліпий." "Так це не ідальго! Це — жид. Він хитро пробирається до Толедо. Спочатку в Марсель, там пересяде на корабель в Барселону.

З Барселони — в Толедо. Там він забере неймовірний скарб." "Ну а я тут при чому?" "Ми з тобою підемо за ним. Потайки. А от коли він забере свій скарб, ми його перехопимо." "Для чого тобі золото, ти ж чернець?" "Я знаю шість мов. Досконало! А маю поневірятись по чужих кораблях, по вошивих заїздах, по каравансараях. Ти знаєш, скільки я витяг людей із полону? А за всі мої смертельні труди мені дістається тільки те, що я сам відщипну…" "Добре, нехай так. Ну от ти дістанеш жидівське золото. Що далі?". Він все тихо шепотів, а тут аж скинувся: "Як що?!! Золото скелі трощить. Підмажу церковну владу. Одержу парафію. І буду собі потихеньку поживати." Я його питаю: "А якщо я не погоджуся?". Він хихикає під каптуром і шепоче з притиском: "Погодишся, — відхиляє каптур і показує ріденьку руду борідку і отакенні вуха, ще й око одне примружив, — куди ти дінешся?" Дивлюсь на нього і мені аж у голові паморочиться: так, якби цей монах був близнюком жидакравця з Кракова! Не брешу! "Захочу, то й подінусь, без твоєї допомоги!" "Ні, без моєї допомоги ти нікуди далі портової в'язниці не підеш. А допоможеш мені — йди собі далі спокійно. Я тобі ще й грамоту від ордену видам. І жодна людина не дізнається, що ти Каввас — найкращий стрілець у піратів. На тобі два іспанських капітани, один венеційць і один француз. Скрізь тебе чекає зашморг на реї. Та й назад тобі вороття нема. Ти вкрав хлопця у знаменитого єгипетського купця." Отут я злякався!

— Батьку! так ви могли його вночі швайкою у скроню. Та й у море!

— Е ні, синку! Скрізь людей, мов грибів у козубі. Злякався я того, що не зможу Ахмада провести на Батьківщину! А я ж пообіцяв Катерині хлопця до її батьків провести! На Хресті присягнув!

Ну, і я подумав тоді… Правду гішпанці кажуть, що треба боятись трьох: "солдата-дезертира, ченця під каптуром і гнаного жида!". Думаю ось так: треба час відтягти. А там щось вигадаю. Не хотілося мені знов кров проливати. Та певно, що доведеться, хоч і проти моєї волі!

Взяв я його за плече, стис не дуже, але монах аж захрипів: "Обережніше! Руку зламаєш!""Не бійся, я обережно! Допоможу тобі.

Тільки скажи мені, як ти дізнався, що він по золото їде і що він жидовин?" "Він не тільки по золото їде. А й по діаманти і рубіни. Він із старого жидівського роду золотарів і гранильників самоцвітів. Його родичі по батькові мають гранильні майстерні у Венеції, Каїрі, Стамбулі, тут, в Алжирі і в далекім Багдаді. І він, оцей христопродавець і шахрай, народився у Багдаді. Хоча його дід зі славного міста Толедо. Наші королівські величності вимели всю жидову із своїх християнських володіннь. Його дід опинився спочатку в Каїрі, потім у Багдаді. Там його син і одружився з дівкою з роду Кадурі. Теж багатії і кровопивці. І цей молодик народився в Багдаді. У нього є мітка на обличчі, що він із Багдаду...". Я кажу йому: "Зачекай, зачекай! Я щось такого не чув, щоб людині тавро того міста ставили, де вона народилась!". Монах сміється: "А от і є таке місто. Це Багдад! Водиться там маленька мушка. Коли вона вжалить, тоді з'явиться пухирчик. З пухирчика — гнояк. Як гнояк загоїться — лишається на все життя рожева лискуча плямка. Цю рожеву плямку так і звуть "Троянда Багдаду". Або ще "ухт", що по їхньому значить "сестричка"...

Я пройшовся поруч із "ідальго". Справді — на лівій щоці, якраз під бакенбардами рожевіла блискуча цятка. І почав я думати, що мені тепер робити? Самому порішити лаповухого монаха? Чи розповісти "ідальго", хто на нього полює? Добре. Розповім, а раптом він погано володіє клинком? Що тоді?! Хоча, тільки як зникли за обрієм абриси Алжирської касби, "ідальго" почепив до пояса шпагу. І носив її так, як належить шляхтичу. Отож, я не став поспішати, а почав усе обмізковувати. Цілу ніч чи то спав, чи то не спав — аж голова почала від думок пухнути. Та й погода була жахлива — вітрила пообвисали, наче ганчірки. Та на ранок настало полегшення — потяг рівний бадьорий вітерець. Капітан тільки дав команду — і вітрила корабля вловили вітер. Люди зразу збадьорились. Повиповзали на палубу. І турок-работорговець вивів свій живий товар — чорних дівчат. Ще й свого слугу із барабаном. Негритянки зраділи. Слуга сів пошевськи і ляснув, а тоді задріботів пальцями по тугому, добре розігрітому барабану. Дівчата чорні заляскали і собі в долоні, задріботіли ногами, завертіли сідницями. Ну точнісінько — як моя Відьма! Мені та музика була відома. Я підсів до

турка. І приєднав до турчинового торохкотіння і свій очеретяний свист. Аж старий, сивобородий работорговець почав пританцьовувати на місці. Я ж особливо високо почав висвистувати! Аж скроні пронизувати почало. Коли я зиркнув: а між чорними лискучими литками бачу щось невеличке, само собою танцює! Придивляюсь — гладкий чорний пацюк на задніх лапах звівся і сіпається під музику! Все! Кінець! Всьому, всьому і… кораблю! — Омелько набрав повні груди повітря, затримав… І з силою і свистом видихнув!

— Чому?! Чому?!

— Тому, синку, що пацюки танцюють у двох випадках — чи коли їх "чарівною сопілкою" викликають, чи коли чума починається! У мене була тоді сопілка. Звичайна, не "чарівна". Значить — чума! Я граю все сильніше, а відхожу все назад і назад до корми.

А чорні дівчата розійшлись — витанцьовують, аж голови позакидали назад. І люди дивляться, як пацюк із негритянками "танцює". Регочуть всі, у долоні плескають… Я мигом до каюти. Наказую Ахмаду: "Подивись, чи є вода? Зачинись у каюті. Відчиняй тільки мені. Якщо вибиватимуть двері — стріляй! Хто б не був — чоловік, жінка! Все одно стріляй!" "Щось сталось, дядечку?!!" Злякався Ахмад. Я й кажу йому: "На кораблі чума!" "Хтось помер?!" — Вже зовсім злякався Ахмад. "Ще ні! Але чорний пацюк вже танцює! Швидко зачиняйся і набий обидва пістолі!" Ахмад зачинився, а я в каюту до капітана. Він сидить з пілотом і вином смакує. Я йому кажу по-турецькому: "Страшна новина! Страшна таємниця!" Він мені: "Та кажи швидше!" "Не можу, капітане. Тільки вам особисто, віч на віч!" "Не бійся! Це мій небіж. Він турецької ще не знає. Тільки іспанську і трохи арабську розуміє!" "Ну, тоді слухайте, капітане — чорний пацюк вже танцює!" Він аж закашлявся.

Відкашлюється, віддихується, слова ніяк не може вимовити, нарешті прохрипів: "Ти, ти… не помилився?!" "Підіть, канітане, і подивіться! Що таке чума, я знаю сам. Один раз лишився живий. Може, й цього разу кирпата не зачепить…" А в обід у нас вже був перший покійник —

левантійський купець. А за ним пішло! Одним словом — чума! Люди справді збожеволіли, коли хтось зрозумів, що це не просто пошесть, а чума. Кілька матросів вирішили спустити човну на воду і дістатись до гішпанських островів. Вони десь там ліворуч були від нас не дуже далеко. Та за човен вчепилось чимало людей. Зчинилась бійка. І всі разом із човном попадали у воду. Човном їх згори і прибило. Від другого човна капітан і його небіж аркебузами відігнали — двох убили, трьох поранили. А що доброго встиг зробити капітан, то наказав спустити вітрила і зарифити їх, бо насувається буря. Справжній був капітан — не міг привезти чуму на власному кораблі в своє рідне місто! А чума, скажу тобі, найстрашніша і найхитріша смерть! Якщо протягом чотирьох днів після смерті останнього чоловіка ніхто не захворіє — значить, цього разу більше ніхто не захворіє.

Корабель зносило поволі-волі на захід, до гішпанських берегів. Коли на сьомий день ми побачили на обрії блакитні шпилі берега, нас лишилось: я, Ахмад, капітан, "ідальго" та ще один викуплений бранець. Капітан зразу повелів кинути якір. І стали ми чекати ночі…

— Чому?!!

— Як — чому? Чужа земля — Гішпанська! Хто ступить на берег, того зразу почне стража допитувати. І в карантин посадять!

— Це така в'язниця?

— Ні! Це такий будинок, чи будинки за огорожею-муром, де прибульців тримають і чекають, чи не почнеться серед них пошесть.

— Для чого чекають?

— Щоб, якщо чужинці захворіють, то щоб там вони і сконали. Тоді далі пошесть не піде по тій землі. Бо всяку пошесть несе перехожий.

Поки не настала ніч, ми всі приготували для пожежі. Коли ж настала ніч, капітан зробив заміри зірок на небі. Записав геть усе у свій портулан.

— Що воно таке — портулан? Книга? Як ото Коран?

— Ні, це малюнок берега моря на пергамені, і на ньому записано шлях для корабля з усіма прикметами.

Ми позакладали скрізь запалені аркебузні гноти. У пороховім погребі залишили заналену жаровню. Коли наш човен був біля берега, на кораблі лупонув вибух. Весь корабель охопило полум'я. Хоч корабель розвалило вибухом надвоє, уламки на воді тримались довго і добре горіли. Світло досягло аж берега…

— І що ви далі робили? Як же ви врятувались? — Малий аж свого Лиска уперед тарантоватого коня послав і через плече вивернув до Омелька обличчя. Вирячив на козака очі, а рота роззявив від хвилювання.

— Закрий рота, синку! А то ще гава влетить!…

Ми піднялись по схилу на високу гору над берегом. Там і сухих чагарях ми переночували. Тільки розвиднилось, рушили по хребтах тих гір на північ вздовж берега. Праворуч внизу море, ліворуч — пасма гір з купами високих сосон і латками темнозелених чагарів.

Ішли тим шляхом кілька днів. Обдерлись, змучились. І от одного дня, після обіду вийшли ми на високу гору. І побачили: тут пасмо гір перетинається долиною. А в тій долині ручай протікає до моря. По обох схилах долини білі-білесенькі хатинки приліпились, як щільник у борті. І всі дахи з червоної черепиці. "Ідальго" і "бранець" зразу собі, нам і слова не сказавши, поперли вниз. Капітан кричить їм, щоб вони спинились. Та вони поклажу кинули і бігом униз. Ми теж покидали все, крім зброї, і за

ними. Я наздогнав першого "бранця". Він обернувся і шпагу на мене виставив. Я з одного хитрого удару шпагу вибив шпагу і так врізав лівою у підборіддя, що він завалився. Ахмад лишився з пістолем його вартувати.

А от капітан не одразу наздогнав "ідальго". Та поки я встиг дострибатись до них через каміння, то вони вже встигли один одного черконути. Я їм кричу, щоб вони спинились! А вони, як півні, стрибають один на одного. Отут я їм показав, хто майстер клинка. Свою шпагу між їхніми.

Крутьверть, гахбах! І обоє — без зброї! Тут вони схаменулись. Я по-турецьки кричу капітанові: "Скажи цьому півню, щоб він не поспішав на обід у селище, бо вечерятиме він в інквізиції!" — Що воно таке? Щось страшне?

— Та думаю, що страшнішого нема!

То стражі їхньої латинської церкви. Всіх, хто їм не до вподоби, вони палять на вогнищі. Камадеро зветься. Чотири кам'яні стовпи із ланцюгами.

Ланцюгами людину обмотують, обкладають хмизом і палять.

Ну, цей "ідальго" мені спокійно, враз себе опанувавши, чистою турецькою мовою: "Я тікав, бо не знаю, ні хто ви, ні ваших намірів!" Капітан підняв шпагу, вкинув у піхви, підняв руку і каже: "По всьому узбережжі від Малаги до Барселони нам не буде пощади. Нема війни між королями, та й миру нема!

Навіть якщо вас гішпанці посадовлять до в'язниці для слідства, вони будуть вас мордувати. Немає сьогодні кращих катів за іспанців! Вони вас змусять говорити. І ви нас викажете! Тому тримаймося гуртом.

Підемо подалі від узбережжя. Там шляхами багато прочан ходить. Ми до них приєднаємося.

Загубимося серед них. І далі кожен ніде своєю дорогою. Поки що ідемо вглиб землі потайки і гуртом. Шинки і заїзди минаємо. Якщо будемо десь із людьми зустрічатись, нічого не просимо продати. Просимо, як милостиню!

Доведеться потерпіти. Згоден?! Зрозуміло?! Як тебе звати?" "Ідальго" каже: "Пабло! Дон Пабло! Я згоден! Але ж важко і... довго!" "Що далі від берега, тим більше в безпеці! Слухай, Пабло! — вже спокійно каже капітан, — А того бранця знаєш?" "Я його в баньйо серед бранців і рабів не бачив. Його рудий монах отець Дієго викупив. Подорожні італійці казали, що він був солдатом..." "Хто був солдатом? Цей бранець чи отець Дієго?" "Звичайно, що цей бранець. Він ніби втік із королівської служби до турків. А турки його і не думали вітати, а засадили на галеру. Так раптом отець Дієго його пожалів і викупив." "То ти переконаний, що він дезертир із гішпанського війська?!" "Ідальго" дон Пабло здвигнув плечима: "Я не кажу, що нереконаний. Я кажу тільки те, що говорили викуплені з неволі італійські полоненики!" Канітан підкрутив у роздумі вуса і сказав: "Дивно, дивно, чого святий отець викупає зрадника? Адже багато ще достойних людей мучається в баньйо?..." Ми повернулись назад до дезертира. Я вирішив, що краще буде йому руки пов'язати. Завернув йому руки за спину і стягую шворкою шовковою. Капітан підійшов і каже: "Не так! От дивися, так буде ліпше моряцьким вузлом стягнути." Тут "дезертир" як загорлає, як почне лаятись, щось капітанові доводити. Я гішпанської мови не знаю. Питаю в капітана турецькою: "А що він верзе?" Капітан спохмурнів, злий, видно, як чорт. А "ідальго" напружився, бачу, аж йому піт очі заливає. І пальці так і бігають по поясу, осьось за шпагу вхопиться. Капітан вилаявся: "Шакал цей каже, що дон Пабло не дон, а жидовин. І турецький шпигун! І має від Толедських нових християн забрати золотий податок для турецького султана. Щоб султан швидше почав війну проти Гішпанії. І що все це йому отець Дієго перед смертю повідав..." Капітан зв'язав того "шакала", а тоді враз пістоля на дона

Пабло. І зав'язав і йому руки за спиною. "Дон Пабло. Ми їх обох, "ідальго" і "дезертира" розвели на різні кінці галявини. Сіли з капітаном зі зброєю напоготові на камінцях посеред галявини. І Ахмад теж був на чатах зі зброєю напоготові. Я вирішив, що вже ось-ось прийде вузлом до гузна, і вирішив капітанові сказати все, що знаю. Зрештою, синку, капітан мене, хоч і за золото, а визволив із бусурманської неволі! І не його вина, що ми опинились не в Марселі, а десь у Гішпанії. Він казав, як те місце називається, де ми підналили корабель, та я вже забув. Я все виклав капітанові, а тільки ні слова про те, що добрий стрілець був на шебеках.

Капітан вислухав усе і каже: "Зараз ми підемо з тобою і перевіримо, чи правда того здохлого монаха-пронизи!" Підходимо і капітан мені каже: "Зараз ти потримаєш його, щоб він не пручався, а я зніму з нього штани, і ми подивимося, чи обрізаний він, чи ні!" І мені це геть не сподобалось. Я аж закипів увесь, бо згадав, як мені довелось скидати одного разу штани перед цілим селищем людоїдів!" "Стій, — кажу злостиво, — капітане! Він не раб, щоб йому ми яйця оглядали!" "Ідальго" від нашої суперечки аж білий, як крейда зробився, а тоді як заговорить швидко-швидко та по-французьки!

Тут мене чогось лють як охопить, як шибоне мені кров у голову! Це в мене після пустелі стало траплятись. І тривало років може два, а може й три... Як висмикну я шпагу (а взяв я на кораблі найкращу!) і до горла капітанові: "Я вашої мови французької не знаю! Якщо ви по-французьки, я обох вас по-козацьки!!!" Вони й мигнути не встигли — присягаюсь! — як я обом їм клинком пояси розтяв! Що ти хочеш — криця яка, криця! Толедський клинок старосвітської роботи. Тих часів, коли в Толедо ковалі-маври і жидовини-золотарі зброю робили! Поклав в одну руку шпагу, а в другу пістоль схопив і кричу капітанові: "Мені його скарби не потрібні! Мені додому треба!" А тоді Ахмадові, щоб кидав "бранця", вже нашою мовою: "Ходімо, хлопче! Та швидше, бо ми в біді!" Ми підхопили свої речі і зі зброєю в руках напоготові, пішли геть від них, далі собі в гори.

Та коли ми піднялись на половину другої гори, почули, що ті кричать, просять нас зачекати. Я тоді Ахмадові: "Підемо з ними. Але тримаємося разом, мов пришиті. Спина до спини! Щоб ніхто зі спини ні тебе, ні мене зненацька не заскочив. Лягаємо разом. Але спимо по черзі." "А як мене сон раніше зморить?" — Питає Ахмад. "Ось тобі зерня горіхів кола. Я ними запасся заздалегідь! Пожуєш і не захочеш спати всю ніч!" — Що далі було? Що?

— Та пішли, мов прочани до славного Сант Яго да Компостел.

Ох же й довго йшли. Здавалось, вже й кінця не буде тому шляхові., по дорозі, де були села чи хутори їхні, ну щось таке, робили всяку сільську роботу. Мені не важко, а Ахмада я привчав, бо Катерина казала, що вона із сільської родини. А де не було поселень, то й полював і рибалив. Дрофи там знамениті. З рибою гірше. Доводилось помучитись, поки в гірському потоці на юшку натягаєш! Взагалі, синку, скажу тобі пощирості: багатющий край той — Гішпанія. І велика! А жебраків там більше, ніж у Московії. От що дивно: золота й срібла в країні повно. Які там тільки золоті прикраси не носять. Навіть на черевиках золоті пряжки бачив! Одним словом, золота й срібла привозять вони з-за моряокеану, стільки, скільки хочуть. Тому срібла й злата — завались! Та ціна на звичайнісінький, от хоча б, часник, така, що він стає просто золотим! І люди там гидкі — гонору ще більше, ніж у ляхів! Головне — що працювати ніхто не хоче, працю ніхто не поважає. От хоча б із їхніми ланами по селах. Щороку засівають лани. Та настає час жнив — нема кому жати! Тому цілі села із Франції ідуть до гішпанців на жнива. Тим часом, як хлопці з їхніх сіл ідуть служити до війська чи в моряки і пливуть за море-океан по золото і срібло. І рідні лани лишають без догляду. На мене вони як на блаженного дивились. Бо без діла я ні хвилі не сидів. І Ахмада я вчив: "Хлопче, вчися все сам робити! У нас люди поважають умілих людей, добрих робітників." — Батьку! А ті — що? Вони з вами ішли, нічого не робили. І їли те, що ви заробили або вполювали? Ви їх годували?

— Годував… Ну, капітанові ми з Ахмадом були якби боржники.

З "ідальго" була халепа — він мав удавати з себе ідальго-неробу. Бо там найгірші нероби — ідальго. Йому працювати в личині ідальго — вірне викриття і смерть. Він же для всіх був ідальго, що повернувся із бусурманського полону. Тому, по гішпанських звичаях, йому аж ніяк не можна було чогось торкатись важчого ложки та чарки! А дезертир гнув кирпу так від свого гішпанського паскудства. Вважав, що просто досить того, що він гішпанець, тому я повинен його годувати.

Це все, зрештою, мене б не допікало, якби це було тільки на людях. Вони всі так звикли, що все щось роблю, що й при довгих переходах по глухих місцях байдикували. Я спочатку не звертав уваги на їхнє неробство. Потім терпів. Поки одного разу мені не урвався терпець. Того разу ми йшли краєм пшеничного покинутого поля. Засіяли, а не жали, і все зерно осипалось.

— Як у нас тоді, коли татари людей в ясир забирали?

— От бач! У нас людей в рабство забирають від ланів, а там самі свої лани кидають. Поганий народ.

На тому пшеничному полі я з пращі поклав добру дрофу. Далі пішли ми вгору лісом. Затаганували біля джерела. Я сів пір'я дерти. Ахмад води в казанок набрав, вогонь під ним розпалює. А ці троє "панів" полягали, ноги вгору задерли — відпочивають, бо стомились. У мене був і дертий рис.

— Що це таке?

— Сарацинське пшоно. Зерня таке, як у пшениці, тільки обдерте, і тому біле, як сніг! Росте в болоті, а коли дозріває, з болота воду, як зі ставка, спускають. І тоді по сухому збирають дозрілий рис.

Нарізав я дрофу, та з сарацинським пшоном, та з часником та з оливками (бо запасся в хазяїв, де ми пшеницю жали) зварив знаменитий

куліш! Ті лежать в холодочку, кейфують. Тільки що гашиш не палять або манджун не жують, не ремигають. Від мого куліша пішов дух по всій галявині. Я понашому кажу Ахмадові: "Візьми собі стегенце і потиху відійди. Я їх зараз пригощу козацьким кулішем!" І подивився я на тих нероб. Капітан і "бранець" не помітили, що я на них глипнув. А "ідальго", дон Пабло, зразу відчув небезпеку. Насунув канелюха на очі. А по пальцях бачу — напружений, як напнутий лук, і готовий щомиті вхопитись за шпагу.

А цей шакал, дезертир, коли побачив, що Ахмад мій сів під сосною і жує стегонце, підвівся і поспішив до казана. Виймає з-за стрічки капелюха ложку і нахиляється до казана. Я — раз! — і видер ложку і кинув у кущі. Він замахується на мене. Забув уже про мою шпагу і про мій кулак! Я, не підводячись, як вріжу його ногою по ногах. Він брик — і на землі! Тоді я підвівся і носаками його попід ребра, по плечах, по голові, по гомілках.

Він все ж якось на коліно звівся і шпагу висмикує з піхв. Бо ми так робили: коли йшли пустошами, то були при зброї. А як підходили десь до селища, то зброю ховали. А як по дорозі йдемо, то ховаємо в сільське знаряддя. Дав я дезертиру підвестися. А тоді вибив у нього шпагу і почав його ж шпагою плазом періщити по голові, по плечах, по боках. Він не витримав і почав проситись. Як вріжу йому кулаком по вуху, то він разів три по землі перекрутився. Тут до мене капітан підбігає і починає на мене по-французьки кричать. Я йому кажу: "Говори турецькою!" А він мені знов посвоєму. Я як схоплю його за душу, як крутону, як підіб'ю підніжкою, то він полетів далі за шакала. Висмикнув він пістоля! Куди там!!! Я з лету кидаюсь на землю, перекидаюсь по землі і вже хоп! — однією рукою за горло. А другою видираю пістоль і жбурляю в кущі. І шпагу в нього висмикнув із піхв і закинув подалі. Капітан тоді кричить щось "ідальгові", а сам відповзає від мене. Дивлюсь, "ідальго" наш шпагу оголив і поспішає до капітана. "Хоробрий ти, фальшивий ідальго, та нерозважливий!". Ну, цього я з другого удару обеззброїв. А щоб не пишався занадто, що відбив один мій удар, дав йому просто ляпаса. Він ледьледь на ногах утримався. Підняв я капітана і потяг до вогнища.

Потім підігнав дезертира. Він рачки повзе до багаття, а я його носаком по сраці, по сраці. "Ідальго" наш, дон Пабло, сам прийшов, але трохи осторонь став. Я взяв казан і поволі його вивернув на вогонь: "Це ваш обід! І щоб мені казан від сажі почистили і вимили! А тепер домовимося. На людях — все, як було раніше. Як самі лишаємось — всі рівні! І не думайте, що я найнявся вас годувати! Я вас пригощав. Бо не слуга, а лицар! Повашому я лицар, а по-нашому я — козак! І нікому, якщо не хочу, не служу і не підкоряюсь!!!" І далі все було, як я загадав. Тепер всі, як були в дорозі, працювали нарівні. Особливо старався "дезертир". Але ні я, ні Ахмад віри йому не йняли. Та от пильність капітана та "ідальго" він, шакал, приспав. Коли ми з Ахмадом в одних хазяїв смикали часник на продаж, ті троє куняли під оливками після доброго вина і смачного козиного сиру. І той шакал, дезертир, дочекався таки своєї години. Він поцупив всі гроші у капітана, а зі схрону біля хутора забрав усю нашу зброю. Тільки це виявилось, зразу капітан сказав рушати. І зовсім не в той бік, куди ми вже кілька днів ішли. Довелось робити великий гак і витратити дуже багато часу. Але не дарма ми витратили час і збили ноги! Не дарма! Коли ми вже були при могилі святого Сант Яго у Компостелі, то зустрів капітан одних французьких селян — заробітчан. І вони розповіли йому, що бачили страту одного гішпанського дезертира. Він грав у карти в однім заїзді. Сильно програвся. І тоді, щоб відігратись, почав ставити на кін турецькі монети. На тих монетах його і спіймали! Виявилось, що він ренегадос (понашому — потурнак)! І був присланий в Гішпанію для шпигунства. Щоб вивідати, чи готові гішпанські війська і галери до війни з турками. І ще він зізнався, що з ним був один таємний жидовин-чародій, щоб навести пошесть на гішпанських дітей і отруїти всі джерела. І сказав прикмети того чародія. Тепер інквізиція шукає чародія. І того іспанця-дезертира ренегадоса при всіх людях вдавили гаротою.

— Яка вона, та гарота?

— Та нічого особливого. Гарота й усе. Залізний обруч на стовпі. Туди засовують голову людині і тим обручем притискують до стовпа, і людина

поволі конає. Таки правдива гішпанська приказка — треба стерегтися солдата-дезертира.

— А що було далі з гідальго?

— О! Зразу, як почули ми розповідь французького женця, змінив наш ідальго зачіску і одяг. І взагалі, був поштивий і кмітливий чоловік. Я його почав навчати фехтуванню. Звичайнісінькими лозинами. І йому воно добре йшло. Думаю, що міг би за який час сам стати майстром двобою. Після того прочухана біля джерела в горах ми з ним більше ніколи не сварилися.

Здібний був чоловік — шість мов знав. І писати, і читати і розмовляти міг! Шість, цілих шість мов!

— Батьку, Батьку! Він знайшов свої дідівські скарби?!

— Щиро сказати — і не знаю, чи були там ті скарби?... Може, там було правди тільки те, що він жидовин.

Ти краще слухай, що далі було. Довго, важко і небезпечно, і манівцями ми йшли до святого Сант Яго в Компостел. Після того, як відбули ми молитву у храмі святого Сант Яго.

Слухай, ось що забув тобі сказати: там у храмі — найбільше у всьому світі кадило, зветься "Фуего"! Підвішене на ланцюгах. І щоб ним покадити, його тягнуть за линви аж вісім ченців. І воно, таке здоровило, літає над самісінькими головами прочан і всіх ладаном обкурює.

Отож, як відбули ми покаянну молитву в храмі тамтешнім, нам усім дозволили пришити на капелюхи скойки від морського слимака, що зветься морським гребінцем. Ми пішли тепер до французького кордону відкрито, не криючись. Всім, хто нас про щось питав, ми показували такі папірці, що свідчили про нашу прощу і скойки на капелюхах — ознаку

прочан. Так ми дійшли до славного міста Толедо, де кують такі чудові клинки! Тут наш "ідальго", тільки тепер він вже був "студент" із якоїсь Саламанки, зник. Та у нас трапилась пригода — захворів на пропасницю наш капітан. А нам з Ахмадом без нього було б важко вибратись із цієї чортової Гішпанії! Та й як ми могли його в біді і слабості кинути одного?!

Так що нам було не до ідальго. Тим пак, що з самого початку ми домовились після прощі до Сант Яго розбігтись по своїх стежках. Пішов я в Худерію по лікаря. А Худерія — то колись було жидівське місце в Толедо.

Прегарне місце — вулички чисті, стіни вибілені, на стінах висять горщики з квітами. І квіти всі квітнуть! І бачу: по вулиці іде така красуня, така красуня! Здуріти можна! І, присягаюсь, і зараз мені здається, що з нею йшов наш "ідальго" дон Пабло. У плащ загорнувся до носа, капелюха кислатого насунув на очі. Він пройшов повз мене і нічим не показав себе. Але на виголеній щоці я таки примітив "Троянду Багдада". Я йшов із зовсім відкритим обличчям. Якщо він себе не виявив, то так йому було треба. Молодець! Я теж так тримав вид у Африці. А та красуня, просто казкова. Але очі в неї такі хижі, що тільки сліпий не побачить, що вона курва! Дуже вона була красива! Аж страшно стало. А ти, синку, вважай, що баб я не дуже боюсь. Ні, може й боюсь, та тільки не в блуді. Там я поки ще в силі.

Більше ні красуні, ні того "ідальго" нашого.

Приходив лікар, пустив кров нашому капітанові. Йому стало ще гірше.

Тоді я натовк горіхів кола, підсипав туди одного африканського зілля. І зразу капітан почав оклигувати. Настільки, що ми вже не годували його у заїзді, а він почав при наші допомозі через дорогу ходити до харчевні, по-їхньому "бодегона". І ось у суботу сидимо ми в бодегоні і їмо гарячу баранячу голову та юшку із свинячих ніжок,

заправлену шкварками із нутряного сала. Прийшли водоноси за наш стіл. Сьорбають свинячу юшку та щось між собою весело базікають. Бачу: капітан починає краплинами поту вкриватись. І ложка в нього починає труситись, ляпати на стіл. Він кладе ложку і показує нам пальцем: "Небезпека!". Він вже не міг їсти, але ми з Ахмадом досьорбали юшку, вичистили окрушинами хліба миску. Капітана аж чіпає. Але я не можу виказати перед гішпанцями, що я їх боюсь. Якщо доля за мене, то і їхні підлоти — ніщо! Бо я зрозумів, що капітан перелякався розмови водоносів.

Взяли ми капітана під пахви, бо його вже знов лихоманка б'є. До нас слуги, що ми не заплатили. Тут ніяк мені битись не можна — капітан нас "попередив"! Капітан лається. Слуги не пускають, бо ми не заплатили. Нарешті прийшов хазяїн і все з'ясувалось, що капітан заплатив заздалегідь, а пахолки не знали. А капітана аж тіпає і хвороба, і страх і гарячка, щоб швидше нам розповісти, що він від водоносів почув. Вивели ми його на вулицю. І він нам показує, щоб ми його до водограю відвели. Там вода плюскотить. І якщо близько стати до шумовиння, то тим, хто проходить повз водограй, слів за плюскотом води не дібрати. А йому ж нам треба все розповісти або арабською, або турецькою! Розумієш?!

От нам капітан переказав, що водоноси базікали. Ніби в Худерії якийсь багатий студент винайняв старий жидівський будинок. І почав там влаштовувати вечорниці з гарними дівчатами і такими студентами і неробами, як і він сам. І туди стала вчащати найвродливіша розпусниця з усього Толедо! І хоч була вона гуляща, та поки він на неї не витратив цілу калиту ескудо, вона під нього не лягла. Ну, а щоб ніби гріха не було, вона взяла та одну із своїх спідниць і повісила на фігуру Діви Марії!!! Щоб, значить, перелюбу не бачила…

— Хіба таке можна робити?!! — Скрикнув переляканий Тимко.

— Ну гішпанці вони, розумієш: гішпанці!

І коли вона оте зробила, студент розсміявся. А вона те, курва, запам'ятала. І потихеньку, поки він ще після перелюбу та вина кріпко спав, побігла в інквізицію і розповіла, що він отако непоштиво сміявся. І його сторожа і монахи ще тепленьким взяли у ліжку. І мало того, що він блюзнір, то виявилось іще, що він нехристь таємний! Тепер його допитують в інквізиції. А в старому жидівському будинку зробили обшук і знайшли сатанинські книжкизаповіти. Були ті книги, і золото ще, замуровані в стіні. І якби не досвідчені інквізитори, там би і скарби і чародійські книги лежали б та лежали.

Як розповів нам капітан все, то вирішили ми вже й до заїзду не заходити. І Бог з ними, з тими лахами. А зілля африканське я з собою у торбі завжди носив. Ніде не лишав, куди б не йшов. Потягли ми нашого капітана на той базар, де селяни з околиць сіно, солому і дрова продають. Зразу знайшли погонича двоколісного воза з мулом. Посадовили тули капітана, підмостили йому соломи під боки та й чкурнули зі славного міста Толедо… — А що з гідальго далі сталось?

— Отут загадка…

Якщо це був наш ідальго, перевдягнений у студента, то йому кінець. Бо з тієї гішпанської інквізиції щоб таємні жиди чи багатії живими повертались, я не знаю. Але… але ще трапилась одна зустріч потім вже, коли ми тільки з Ахмадом мандрували в наші християнські землі. На одній дорозі назустріч нам їхала гішпанська рота кавалерійська. І ротмістром був наш "ідальго".

Він уважно, уважно на нас із Ахмадом подивився. Відвернувся, дав якусь команду, і рота пішла широкою риссю. Ми й мигнути не встигли, а вже тільки побачили крупи останніх коней крізь куряву.

Тоді з Толедо і почалась наша втеча. Може, ніколи я так не тікав, як тоді! Ні, брешу! От цього разу із Криму тікав, мов навіжений! Бо в Криму людей багато тільки на торжищах, на майданах. А так на дорозі, десь

оддалік від міста тебе видно, як боба на долоні. Цього разу все було важко від самого початку. Які б я хитрощі не влаштовував, а мене при всіх вереміях ніколи і ніхто не зачепив. А цього разу, вперше, коли я хитрість закрутив, мене ж хтось із православних моїм же колієм по ребрах!!!

Друге: я навіть не можу згадати, де я свого дивного коня згубив. Всяке буває із людьми, але не зі мною! І твій чарівний пес Бубка десь, кудись щез! І ще з тим Сабітом — мандрівочку мені в Магріб пропонує, що треба вміти, як від неї відмовитися і не посваритись. В Магріб, бач, кличе! Поплисти з ним туди — смерть. Відмовитись — запідозрить, почне мудрувати, доскіпуватись, а чого це я відмовився? Та ще від такої славної оборудки?... А тікати в ту мить із Криму я ще не міг. Був заслабий.

Я йому і кажу: "якщо я трохи походжу, і розійдеться забита нога, і відпустить спину, я буду радий і щасливий бути твоїм співтрапезником!" І почав я ходити до гавані. Скажу тобі: скорботне то діло, синку! Ой скорботне! Кожен Божий день, кожен, на бусурманські кораблі наших бранців вантажать. І християнські кораблі не раз і не два бачив! Приходили у Кафинський порт за православними рабами! Отак висмоктують нашу кров усі, кому тільки не ліньки.

От тепер слухай далі і запам'ятовуй. Може колись знадобитись! Тут у Криму, в невільничій Кафі і без мене дервішів, суфіїв і каландарів вистачає! Тому я лишився дервішем, тільки таким тихим. Уже в Кафі я до молитви нікого не закликав, перед усіма зікру не танцював!

Іду ото в гавань — понабираю всяких окрушин із хазяйського столу. І так тихенько всіх стрічних собак пригощаю тими окрушинами. Де голубів бачу — голубам хоч крихту, а кину. Як підлетить пташка, поговорю з нею. Почитаю пташкам ті вірші і молитви, слів яких я не розумію, а запам'ятав ще з пустелі. Мені воно не важко, а перехожі бачать і запам'ятовують: блаженний. Ходив я день, ходив я другий, ходив третій. І відчуваю, що маю ходити до кораблів. Бо має щось

трапитись. Так, як би мене, як хто мов тятиву зачепив і натягує, накручує корбою. І на четвертий день мої передчуття сповнились. У четвер! І зайшла у гавань у четвер велика галера. Під смугастим червоно-білим шатром. Став і стою, і дивлюся, просто ноги до землі приросли. Дивлюсь, хто прибув, що привезли, що зносять на берег. А повинен тобі сказати, синку, що на галері тільки невеликий і дорогий товар перевозять. Бо порівняно з іншими вітрильниками на галері місця для вантажу зовсім мало. І бачу: зносять двоє рабів-веслярів велику і довгу скриню. Чому раби-веслярі — і досі не можу зрозуміти, ніяк не второпаю! В одного носія підвернулась нога. І він не втримав свій край скрині. Скриня вдарилась об сходні і віко відхилилось. І побачив я в тій великій щілині голову свого друга, єгиптянина Алі!!!

Тут підскочив до них купець, що йшов за ними, і почав лаятись страшенно і заушити їх обох. І мені б кинутись, щоб схопити на гарячому цього торгівця мертвяками. Та відчуваю, наче хто спустив тятиву і болт летить мені в спину. Озираюсь! Стоять турки-стражники і біля них татарчук-тлумач портовий. І з ними московитин у дорогім кармазиновім каптані. І рука в нього на перев'язі. А здоровою рукою він, московитин, здоровою рукою тицькає на мене!!! Мені мов блискавка: "Іди до них і вимагай свого!!!" Тоді я зриваюсь з місця і поспішаю до них. Що ні цей татарчук-тлумач, ні побитий московитин-купець не встигли й отямитись. А я — до головного турка і кажу: "Ваша світлість! Тільки до вас — дуже таємна справа!". Кажу, і бачу, що головний страж, без сумніву, арабин із Місра! Кланяюсь аж до землі і шепочу арабською: "Тільки вам, ваша світлість! І дуже, дуже негайно!!!" Він полишає всіх і відходить осторонь. Я йому: "Ваша світлість! Не повертайте голови до галери! А тільки очима стежте за веслярами, що несуть скриню, і за тим купцем із Каїру. У тій скрині — підробна мумія! Це тіло мого друга, моряка Алі. Ми з ним плавали під бунчуком славного бея Драгута до самої Мальти!... Ви, ваша світлість, досвідчений і мудрий страж, то знаєте, які величезні прибутки невірні зароблять на висушених мертвяках!" "Тихо! — Сичить на мене єгиптянин, немов не я це йому сам шепочу, а кричу на всю гавань! — Які прикмети твого друга? Без прикмет я не можу! Ти розумієш, чортів магрибінець?!" Я йому шанобливо кажу: "О ваша

світлість! У мого друга Алі не було мізинців на обох руках." "О! Це поважна прикмета.

Смертельний доказ! Тепер ти мене уважно слухай, каландарю! Відповідай тільки тоді, коли я спитаю! І дуже коротко. Ти, маю надію, знаєш яничарські звичаї?" "О ваша світлість! Знаю! Я весь на очах і на вухах!" "Не базікай! Ахмед! Мехмед! За мною! А цих двох затримайте до мого повернення!" Отож ми вчотирьох зайшли до каравансараю. Туди, куди двоє веслярів понесли за купцем його страшну скриню. А два матроси, вільні люди, ще якісь купецькі накунки. Яничарин зачекав, поки рабивеслярі і вільні матроси підуть геть. Тоді ми зайшли до каравансараю на другий поверх. Ахмед і Мехмед, певно, що були взяті в ясир десь у Сербії, лишались назовні біля дверей. А ми удвох зайшли всередину. "гиптянин зразу: "У тебе мумія. Підробна. З тіла мусульманина. Ти знаєш, що за це належиться?" Купець зовсім не злякався. Навіть почав обурюватися. Тоді яничарин каже мені: "Скажи, які прикмети твого друга?" Я сказав. Торговець аж просяяв: "Ні, це не його товариш! Це справжня мумія із підземелля! Дивіться!" І купець відкрив довженну скриню і розпакував верх мумії, загорнутої в цупке полотно. Це був мій друг Алі, але без обох рук по лікті! Яничарин хапає мене за плече і сичить: "Все! Тобі — зіндан!" Я кажу: "А от і ні! У нього на правій нозі зрослися два крайні пальці!" Підходжу я сам і розгортаю низ мумії мого друга Алі. І там виявляються обидві висушені засмолені руки без мізинців… І зрослі пальці на правій нозі.

Купець зробився сірим і губи в нього аж побіліли. Хапає за ноги яничарина, скиглить! Я його прихопив двома пальцями за щоки, і він замовк, тільки носом сопе. Яничарин каже: "О! Бачу руку солдата! Тепер вийди. Я допитаю купця! Ахмеду і Мехмеду нічого не кажи." Я вийшов. Ті кинулись до мене: "Що там таке?!" а я їм починаю арабські вірші читати, нацьорки перебираю, рахую, очі вирячаю на них. Дервіш я, каландар!

Певно, добрячі гроші відвалив купець яничаринові. Бо той, як вийшов, робив вид суворий, насупив брови, стис варги. Та очі видавали цього вовкодава. Вони аж світились, променились від щастя! Ідемо

назад у гавань. Він мене тихо питає: "Що тобі від мене треба?" Я кажу: "Мені треба швидко до Акерману! Ну й дінари, як годиться!" "Для чого тобі туди?" "А там є одна красуня..." "Хочеш купити?" "Хіба ти не бачиш, що я старецькаландар?" "Бачу, що ти добрий бувалець! Але ти сьогодні допоміг владі. Тому я не допитую тебе, магрибінцю. Хоча ви всі, магрибінці, шахраї та чародії! Тому кажу тобі: забирайся куди хочеш, тільки швидко. Щоб завтра по заході сонця тебе в Криму не було!" Певно, що не великі, а величезні гроші купець заплатив яничаринові, що він намагався мене пошвидше спекатись. Та гроші на дорогу дав. Як на яничарина, та ще з Місру, то навіть щедро.

Наступного ранку я відплив на торгівельному вітрильнику в Акерман. Його греки тримали, а команда була із різного люду. Отут сталася зо мною ще одна пригода. У цей час там ніколи не трапляються бурі. Але тут зірвалась така страшна буря, що нас віднесло на Кавказ до Батума. Мої пустельні вояки про таке лихо сказали б, що вітри почали гуляти над морем... з того чортового Батума ми вже діставались до Акермана два місяці! Бо грек капітан наймався вантажі перевозити і в Сінопі, і в Трапезунді. І аж у Варну запливли, а тільки потім, після всього, дістались до Акерману. У Варні я виграв на торжищі боротьбою купу грошей. Потім у карти обдер до сподніх одного боснякадуку. Грали на честь! Голі до пояса. Щоб ніяку карту ніхто з нас не міг приховати. І крейдою рису на долівці провели, щоб ніхто не підходив, не заглядав і не міг підказати.

А з Акермана потрапив до Молдови. Поки дістався до Поділля, вже сніжком ріллю припорошило.

От бачиш, як буває: я врятував Алі від змііної отрути. А він мене від погибелі врятував вже після своєї смерті. Врятував у самому змііному кублі людоловів.

— Батьку! А ви розкажете всевсе, що з вами було дивного в Гішпанії і ще все-все, що з вами було потім?

— Звичайно розповім, синку. Дай тільки час…

— От буде добре! Мені так кортить все взнати, що з вами було в Гішпанії.

— Гай-гай, синку! То страшна країна! Як ото згадаю, так просто здригаюсь.

Там такі всі люди надрочені, гонорові, жорстокі. От хоча б що там пани вигадали. Для забави в загорожу випускають бугаїв. А тоді самі сідають на коней. Ганяються по загороді і штрикають тих бугаїв списами. Поки з бугаїв всю руду не вицідять. Або шпагою б'ють у потилицю. Змагаються, в кого бугай швидше здохне! Тьху! Гидота! Ну скажи мені, синку, хіба худоба на те, щоб її мордувати і калічити?!! Худобою або треба роботу робити, або забивати для їжі. А для забавки не можна ні вбивати, ні мучити! І людей там мучать і тортурами тілесними і знущаннями душі.

Я це швидко зрозумів, у перші дні, як нас чума закинула в Гішпанію.

Десь ми на третій чи четвертий день ішли горами далі від берега. Заночували ми на схилі гори в сухій траві під кущами. Так зручно вмостились. І заснули, мов мертві. Але серед ночі ми всі прокинулись від найдивовижніших, найчарівніших пахощів. Вдихаєш той запах і, здається, вгору летиш. А це виявляється, зацвіли помаранчеві дерева.

— Як наші вишні?

— Ні, це невеличкі дерева. Листя на них таке темне, цупку й лискуче.

Якщо листок потерти, то так гарно пахне.

— А ягоди які на ньому?

— Не ягоди. А золоті яблука, як найбільше наше яблуко. Червоно-золотого кольору. Шкіра на ньому тверда, товста, препахуча! А всередині те яблуко, наче медові драглі. Теж червонозолоті. І деде тверді білі зернини в тих пресолодких драглях. А смачні, смачні й соковиті, як у казці!

Які ми не були зморені, але прокинулись від дивних пахощів і насолоджувались ними на повні груди. Та ще до всього над горами виплив повен місяць! Внизу, ще нижче помаранчевого саду, в густих кущах забили, затьохкали, засвистіли солов'ї!!! І серед чорних куп дерев там білів під місяцем монастир. Із високими кам'яними мурами — колишнє бусурманське текіє. І все те місяць блакитним світлом обливає. А посеред монастиря із чаші вгору водограй б'є, плюскотить. Та солов'ї так б'ють, так тьохкають, що і водограй забивають! І ходять по саду двоє монахів у білих рясах і каптури повідкидали. Ходять і час від часу нюхають квітнучі помаранчі.

Потім ми знов лягли відпочивати. І прокинулись, коли вже був ранок.

Замовкли солов'ї, хоча запах ще злітав до нас угору. А замість солов'їного тьохкання чулось завзяте гупання сокир.

"Ідальго" підповз до самого урвища і прислухався — що там говорять? Він довго прислухався, потім приповз до нас і сказав, що то настоятель монастиря наказав зрубати квітнучі дерева, щоб вони своїм запахом не спокушали ченців, не відволікали ченців від молитов. От такої!

Ну, я розумію: жіночі пахощі чи жіноча краса можуть бути спокусою, відволікати від молитви. Але ж рослина, квітка, якщо вона не отруйна, як вона може бути спокусою?!! Тьху, кати, козолупи латинські! — Омелько спересердя смачно плюнув. Замовчав. Потім натяг вузду.

— А ну, синку, покріпимося та дамо перепочинок, хоч трошки, нашим пробіякам.

Вони спішились на високім гребені на відкритому місці і добре обдивились навколо. Білібілі горби з чорними купами кущів та рідкими високостовбурними гаями. Низьке сіре небо наче надірвалось над обрієм в одному місці. І в ту щілину бризнули золоті промені низького грудневого сонця.

— Батьку! Он на півночі вітряки крутяться. Де ми, Батьку?

— Добрі в тебе очі, синку! І добре дивишся! Це ми підступаємо до Млинів.

— До того мірошника?

— Саме до того.

Козак і хлопчик позатикали рукавиці за пояси. Повиймали вудила з кінських губ. Повдягали їм шальки з вівсом. І коні почали хрупати свою обідню найменшу частку вівса.

А мандрівцям так смакувала вертута з макухою, що вони за раз половину запасу впорали.

Тільки по шматочку дали коням. Як пригощення і нагороду.

Коли знімали шальки і вставляли коням вудила, Омелько спитав:

— Добре запам'ятав дорогу?

— Добре!

— Ну як добре, тоді розкажи, як ми йшли і які ти прикмети запам'ятав?

Коні йшли бадьорою риссю, як і попередньо, а малий переказував Омелькові весь шлях від самого хутора до садиби Гната і далі. Козак уважно слухав, кивав головою, часом невдоволено піджимав губи, чи піднімав угору брови і похитував головою. Тільки раз перебив хлопця:

— Спинись!

Малий натяг вузду.

— Та ні! — Заперечив Баламут. — Я кажу: спинись у розповіді. Бо ти зробив помилку. Коли ми проминули яр із замерзлим ставком на дні, далі стежки завернули праворуч. А ліворуч лишилась у яру здоровенна верба. І біля неї хрест дубовий. Ти бачив хрест?

— Ні, не бачив. Бо я тоді, коли ви завернули коня, слухав про те, як та красуня спідницею накрила святу фігуру та побігла виказати того вашого гідальго! Та як же так можна — зі срамного тіла брати одяг і... аж страшно подумати!!! — затулити святий образ!

— От бачиш, я ж тобі кажу, що країна не краща за Московію... Я там ще не таке бачив. Зайшли ми в один храм перед Матір'ю Божою коліна прихилити. Коли в храм, розумієш! — у храм — залітає ціле кодло з бубнами, гітарами, із сопілками і, танцюючи, пруть до вівтаря! А чому? А тому, що в одного капітана нарешті син народився! І ще вони, гішпанці, даровану зброю вішають на вівтар! Ти уявляєш: щоб хтось у нас до такого божевілля дійшов — шаблю на іконостас почепити?!!

— Батьку, Батьку! а коли ми в Глинище ходили на Маковія, а потім на Спаса, я бачив у церкві і шаблі, і кончари, і кольчугу!

— Так то де? На стіні з вулиці! А там де, у тій Гішпанії? У храмі, на самісінькім вівтарі почеплено зброю! Розумієш?!

— Ага, розумію… Батьку, оно дорога! І ті дерева праворуч! Отам далеко! Отам вони мене і переймили. І загнали в болото!

— Не сумуй! Ти вивернувся з лабет сатани, бо Свята Сила за нас! Тепер ми їх заженемо. І побачимо, чи буде в них заступниця.

— Коли ми заженемо?

— На Водохрещу! Ми їм добру купелю влаштуємо. Йордань їм буде! Ну, а тепер пускай Лиска розмашистою риссю!

Козак свиснув, стрельнув нагаєм, відкинувся плечима і попустив правицю з нагаєм.

Тимко теж свиснув, штурхнув п'ятами під боки Лиска. Лиско і рвонувся за тарантоватим козацьким пробіякою.

Вершники мчали рівним полем. Тільки грудки злежалого снігу прискали з-під копит.

І високий груд, що підіймався в кінці цього озимого лану, наближався до них з кожною миттю.

На груді вишукувались у рядочок аж п'ять вітряків зразу. І три з них бадьоро крутили широко розкинутими лопатями крил, мов розчепіреними руками. При вітряках стояла ціла череда гринджолів, запряжених чи то кіньми, чи то й волами-бовкунами.

Козак і хлопчик бадьоро вискочили до середнього вітряка.

Люди ще здалеку побачили в полі дивних вершників та й вийшли всі їм назустріч. Козак, ставши проти дверей середнього вітряка, запугав. І зразу ж двері з рипом відхилились, і з'явився геть білий чоловік, мов припорошений снігом. Чоловік протер очі, мов би погано бачив на дворі після темряви вітряка і спитав, наче й не бачив, хто перед ним:

— Хто там?

— Козак з Лугу!

— З Великого чи Малого?

— З Великого!!!

— Тоді ласкаво просимо!!!

Омелько і малий спішились, вклонились приявним селюкам, мовчки торкнувшись рукавицями до шапок, і піднялись рипучими сходинками до отвору у вітряк. Два молоді кремезні хлопці, що стояли в гурті поселян, підхопили вуздечки обох коней, ще як тільки верхівці спішились.

Тільки в самому вітряку в золотавих сутінках козак і мельник обійнялись і розцілувались.

А у вітряку було затишно. І пахло теплим борошном, конопляною макухою, гречкою, нагрітим смолистим деревом. І трошки хмільним медом. Весь вітряк злегка коливався, рипів, а в корито безшумно лилось тепле біле борошно.

— Що, пане-брате, поспішаєш? Бачу, бачу… Думав, ти в мене Різдво відсвяткуєш. Але ти в нас.

— От і лиши образу для інших. У тебе часом замашної пішні нема?

— Ні, нема. Що, збираєшся на кармак ловити?

— Ти як у воду дивився! І кармак є, і мини ще є в Дніпрі. Але я хочу доброї криги на Водохрещу наколоти.

— Ой Баламуте! Знов ти щось вигадав. Ти що — хочеш їх усіх звести?

Вчора по обіді Степанагайдука знайшли і коня його. Обоє завалились у прірву. І сліди коло нього якісь дивні. Не відбитки чобіт чи ходаки. А сліди мов полози від саней. Тільки дуже легких саней. Дивина! Такого в нас тут ніколи й не бувало.

— А ти не дивуйся. Нові часи — нові дива. У тебе є добре кружало конопляної макухи? І ще б два гарнця пшона. Скучив за козацьким кулішем.

Ага, ледь не забув, певно, старію, — Омелько примружив одне око і широко посміхався. — З просом у них велика біда. І в Синопі, і в Трапезунді, і, уяви, аж у Варні. Якась комаха просо на труху перевела. А в нас як?

— Хвала Богу! Як збирали, то що не волоть, а свинцева куля.

— Тоді ось тобі, — Омелько розв'язав пояс, розкрив опанчу і відв'язав з пояса важкий гаманець, уважно відрахував дзвінкі монети. — Потихеньку скуповуй просо. Ні наші чумаки, а ні їхні греки чи ормяни раніше квітня в дорогу не рушать. Братству двадцять четвериків проса. Та щоб у добрих лантухах! Гроші повернеш без лихви. І тоді, коли все спродаси. Часом до Криму піти не хочеш?

— Ні, козаче. Не час. Щось тут ляхи ще гірше затівають…

— Я оце до Києва збираюсь. Що розвідаю — розповім.

— Малого не хочеш у нас на зиму лишити?

— Та ні, дитина хоче Київ подивитись. Та й батькові щось мулько.

Хочеться розважитись.

— Ну й батько з тебе, панебрате! — Засміявся мірошник і обняв Омелька. — Та ну тебе, друже! Ще мій славний каптан у борошно вмажеш! — І собі сміявся Омелько, б'ючи по плечах мірошника, і борошняна курява злітала вгору.

А малий, хоч і слухав все-все, що вони говорять, а роздивлявся на всі боки. Намагався запам'ятати вітряк із середини. І все вдихав з насолодою пахощі гарячого пшеничного борошна і підсмаженого зерня коноплі.

Мірошник сказав здивовано Омелькові:

— Це що ж робиться? Виходить, що вже не через п'ять років, а вже через рік неврожай?

— Виходить! Тільки ми цього разу повинні самі запастись просом.

— Авже! — Погодився мірошник. — Щоб не було так, як з Іваном Дукачем!

— Ти, друже, не переймайся! Іван нас обдурив. Та побоявся над нами посміятись. А ми ще й посміємося…

— Та як?

— А так! Позичимо совісті у Сірка. Під лихву. І віддамо Іванові його ж борг!

— Ну, бачу, ти вже знов щось вигадав. Якщо підмога потрібна — зразу кажи!

— Одна підмога — не барися. Збирай просо.

— По Різдві — зразу! Може, пообідаєш? І гречана каша ще тепла, окуні смажені, хлібзагреба, узвар вчорашній…

— Дякую! А от узвару вип'ємо.

Узвар не був холодний. Певно, що оті двоє парубків, які вигулювали козацьких коней, нещодавно привезли із села їжу.

Мірошник визирнув із млина і гукнув одного з хлопців. Той за хвилю піднявся до млина і притяг Василеві перекидні торби. У торби поклали макуху, мішечки з пшоном, в'язку сушених щучок, хлібець-загребу, пиріжки з калиною. Омелько перевірив усе, як воно спаковане. І мовчки і дуже пильно подивився на мірошника. Той мовчки повернувся і поліз угору по рипучих щаблях. І за хвилю спустився вниз з якимось згортком у брунатній парчевій тканині. Пакунок був перемотаний тонкою смужкою жовтої сировиці.

І мовчки подав Омелькові. А коли Омелько запакував згорток у перекидні торби, мірошник все ж подав голос.

— Значить, зразу після Водохрещі, — Слово "Водохрещі" мірошник сказав із якимось притиском, — ти йдеш до Києва?

— Думаю піти…

Вони тричі поцілувались і побажали один одному веселого Різдва!

Тут і малий вигулькнув, нагадав про себе, повіншувавши мельника з наступаючими святами.

Мірошник розчулився, погладив по голові рукою, що пахла конопляною макухою, і ще дав окремо хлопчикові пирога з пресолодкою калиною!

Коли козак і хлопчик вийшли з вітряка, поселяни так і стояли, як і перед тим. Козак, не відхиляючи з лиця кобки, поклонився, притиснувши руку до серця і з одного помаху був у сідлі.

Малий не втримався і "похвалився" перед селюками. Подав знаки Лискові, щоб кінь став на коліна. Лиско щось не захотів. Тоді Тимко подав знак уголос і ще й рукою додав. Лиско став на коліна. Селяни тільки очі вирячили, а хлопчик вже заліз у сідло і підняв коня!

Спочатку коней пустили короткою риссю. Потім, тільки спустились в опадку і зникли з очей селян, Омелько хльоснув нагаєм тарантоватого бахмата і погнав чвалом навпростець по озимині.

Лиско, наче і його оперіщили нагаєм, рвонув з місця. Малий ледь втримався на коні, щосили вчепившись у кульбаку. Не міг Лиско стерпіти, щоб інший кінь випередив його.

Вони швидко дістались до шляху на містечко, але не поскакали по ньому.

А звернув Омелько свого крапчастого пробіяку на ту стежку, якою гайдуки у неділю вранці погнались за "козою".

По стежці, яка то спускалась, то підіймалась між заростями терну і диких вишень, гнати чвалом коней було небезпечно.

Омелько перевів тарантоватого на коротку рись. І Лиско зразу стишився.

— Синку! А ти уважніше дивися! — З притиском зауважив козак.

— Батьку! Я все запам'ятав, який усередині вітряк. Де мливо стоїть, де борошно, де макуху у козубах складено. А там за скринею у дядька мірошника добра півгаківниця і порохівниця з рогу…

— Ну, ну, ну! Завуркотів! Я про інше. Ти бачив, що я перед помольниками кобки не відхиляв, шапки не скидав, лиця не казав?

— Бачив…

— А ти?

— А в мене свитка без кобки…

— Щоб мене не запам'ятали, я не показував свого лиця. Був козак, та й поїхав. Коня тарантоватого, звичайно, запам'ятають. Та перемінив козак коня — і вже не впізнають. Ти неуважно дивився: я не виставляюсь! А із Лиском наперед батька вилазиш! Побачили очкурі такого вченого коня та ще й під хлопчиком і все — не забудуть вовіки! Тобі треба навчитись так чинити, щоб друзі тебе запам'ятали, а чужі зразу, як побачили, то й забули.

— Не лайте мене, Батьку! бо мені соромно…

— Не мели дурниць! То дівкам нехай буде соромно, а ти повинен вчитись бути непомітним… перед чужими!!! Не журись, козацький сину, скоро почне смеркати, і ми якраз і до молодиці завернемо.

— Як її звати?

— Як прийдемо — побачимо, а як побачимо — то спитаємо, а як її звати?

Вони вийшли на рівне місце перед присілком, коли вже добре смеркалося.

У сірих сутінках в запиналі дрібної сніжної крупи опинились перед міцною дубовою брамою. Крізь щілину межи пакіллям загорожі було добре видно світло у віконці. Омелько запугав. Але йому ніхто не відгукнувся. На великому подвір'ї не тільки циган, взагалі нікого не було.

Тоді Омелько закалатав у стулки воріт кістяною рукояттю нагая.

Зразу в хаті відчинились хиткі двері, і на подвір'я вибігла молодиця в білій свиті.

— Хто там проти ночі?

— Подорожнії люди! Страннії ми, заблукали. Відчиняй, Палажко!

— Зараз, зараз! — Скрикнула молодиця і побігла до воріт.

Омелько нахилився до малого, обняв лагідно за плечі.

— Хаха! Бачиш: вгадав ім'я! Добра прикмета!

Молодиця витягла бруса із залізних петель, розвела стулки воріт. І вже брала під вузду та й за стремено і заводила коня у двір. Малий пустив коня за козаком.

Омелько обернувся до малого, відхилив кобку. І в сутінках малий все ж побачив, як Батько покивав головою і зробив лице: "Бачиш, як

зустрічає? За всіма поняттями.! Козачка!" Вони перейшли через великий двір захаращений якимось сміттям, припорошеним снігом, купами кінських кізяків поламаними гринджолами з плетеним величезним кошелем.

Омелько викресав вогню, а молодиця побігла за свічкою в хату. У густих сутінках молодиця відчинила широкі двері до стайні. І при мерехтливому світлі свічки вони завели коней і припнули до жолоба. Закамешились переполохані кури на сідалі. Важко зітхнув здоровенний вілбовкун у кутку загорожі.

Поки Омелько знімав перекидні торби та обтрушував з коней сніг.

Молодиця із середини закрила двері і провела гостей через сіни до хати.

На посвіті тільки починала розгоратись купа тонких трісок, і червоне, нестале світло стрибало по всій великій хаті. А в тій хаті була прездоровенна піч з усякими причілками, запічками, стовпчиками та закомарками. Довжелезний піл добре закривав старосвітський витертий і побитий міллю килим і запинало з грубої дерги.

На столі блимав каганчик. Поруч стояла велика миска з горою кавунового насіння. При столі на лаві сиділа невеличка молодиця. Боса, у довгій сорочці з набійчатим подолом, з рукавами з червоною набійкою. І не в очіпку, і не в намітці, а пов'язана квітчастим темним платом. З кінцями, зав'язаними ріжками на потилиці. Тільки гості ступили через поріг, вона хутко піднялась.

Козак і хлопчик зняли шапки, перехрестились на ікони і тоді привітались:

— Добрий вам вечір та мир вашій хаті!

Господиня вже стала до молодиці і вони удвох ледь не в пояс поклонились гостям. Запросили до хати гостювати.

Омелько з подякою вклонився і поклав торби і знаряддя і пакунок на лаву. Витяг макуху і поклав на стіл:

— Це тобі, Палажко, і твоїм хлопцям!

— Вони в сусідів зірку роблять. Там і заночують…

— А це, Палажко, пшоно. Та не просте, а золоте. Куліш умієш варити? А щоб куліш був смачніший — заправ олією та товченою щукою. Та не барись. А нам треба коней попорати. У тебе щітки, ганчірки, віничок і обтинач є?

— Все на стовпі висить. Як чоловік поїхав, то я нічого не чіпала.

— А де чоловік подівся? Знаєш?

— А чого не знати? Воював у Лівонії. вони з хлопцями знялись і пішли додому. Та по дорозі щось там заїлись із литвинами. Та так добре, що й досі в узилищі в Слуцьку.

— Оввa! Треба його визволяти!..

— Щоб визволити, треба грошей багато! А де в мене гроші візьмуться?!

— Ну добре! Повечеряємо та й поговоримо. І про гроші, і про литовські узилища та княжих суддів… Вода в тебе у сінях свіжа?

— Сьогодні вранці із ручая возили.

— Тоді добре ви, молодиці, господарюйте, а ми пішли та коней попораємо. Омелько взяв з полиці свічку, малому дав глиняного каганця. І вони пішли через сіни у довгу будівлю. Вона була розділена загорожами на стайню і хлів, і саж і курятник!

Коні були мокрі і від розталого снігу, і від поту. Тому тварин треба було якомога швидше витерти, почистити, привести до ладу гриви, хвости і копита. І козак і хлопчик старались з усіх сил. Треба було гарливо подбати про мокрих, змучених і голодних коней.

— Синку! Анубо йди до хазяйки, нехай дасть попону, а як немає, хоч ряднину, щоб коня накрити! Стайня в них не дуже тепла.

Малий лишив каганець на поличці при стовпові і чимшвидше до хати.

Що і двері в сіни були відхилені, і двері в хату із сіней не були закриті, малий нічим не рипнувши і не гуркнувши, а, як вчив дід Пацюк, пройшов нечутно до світлиці. Став у затінку під мисником. Бо від того що він побачив, його мов окропом облило.

Господиня Палажка під комином у великій мисці розбовтувала копистюкою пшоно. Від пшона йшла густа пара. Та невеличка жінка у темнім платі швидкошвидко і дуже переконливо щось торочила. Видно було і без особливого на те розуму, щоб побачити, що вона з усіх сил заговорює господарці зуби.

А тим часом на пристінній лаві, де лежала вся козацька поклажа, з'явилась чорнявенька дівчинка. У дівчинки були такі тоненькі пальчики, що здавалось, ніби це соломинки. І вона тими пальчиками-соломинками вже майже розв'язала сировицю на парчевім пакунку.

Хлопчик нечутно відступив у сіни, з сіней нечутно прослизнув до стайні. — Батьку! та тітка заговорює зуби Палажці. А десь взялось циганча і витягло пакунок. Ну, той, брунатний, що із млина…

— Тс! — Просичав Омелько і поглянув на малого.

Малий аж відсахнувся — у Батька очі посвітлішали, зробились якісь жовті. І в тому жовтому до чорних цяток звузились зіниці.

Омелько обережно, нечутно зняв опанчу, повісив на стовп. Зняв з малого свиту так само тихо і обережно переклав на жердину. І, приклавши до вуст пальця: "Мовчи!", другою рукою згасив свічку. Подивився, а чи безпечно стоїть каганець на поличці і тихо, крадучись, нішов до хати. Тимко навшпиньках — за ним.

Козак тихо, нечутно, відкрив двері і низьким голосом жорстко спитав:

— А хто тут мерців непокоїть?

Дві жінки при печі перелякано обернулись. Дівчинка розв'язала тугий вузол сировиці і, притискаючи згорток до грудей, почала відхиляти з нього край брунатної іскристої парчі. Вона від Омелькових слів шарпонулась і ще сильніше притиснула згорток до грудей. Але з того краю, де парча відхилилась, щось темне і важке вислизнуло і з сухим тріском покотилось на долівку.

І спинилось те щось посеред хати.

І при полум'ї з вустя печі і при яскравім вогні посвіта всі побачили, що це обгорілий, закопчений людський череп. Без нижньої щелепи і з надрубаною лівою вилицею.

Омелько вийняв пістоль із кобури на грудях. Підійшов до жінки в темні платі на голові, наставив на неї зброю.

— Хто з гайдуків лівша?

Та тільки дрібнодрібно трусила головою: "Не знаю"...

Омелько повернув обличчя до блідої Палажки:

— Хто з гайдуків лівша?

— Тільки Семен... Приятель Гната...

Дівчинка вже отямилась і починала відсовуватись по пристінній лаві до мисника, до дверей ближче.

Омелько підійшов до неї. Вклав пістоль до кобури. Рівно посадовив дівчинку на лаві. Взяв її руки і наказав зчіпити пальці і закласти за голову. Подивився малій в очі і сказав дуже тихо, проникливо:

— Ти не розчепиш пальці! І коли ти колинебудь захочеш вкрасти щонебудь, тобі заціпить руки! Сиди!!!

Став над столом, обернувся до жінок.

— Ти, циганська покритко, візьми череп голови славного нашого козака Пацюка і обережненько поклади в коробку. Та гарненько загорни і зав'яжи сировицею. Якщо погано зав'яжеш, то пальці переламаю.

Жінка все гарливо виконала. І поклала страшний згорток на пристінну лаву. Вклякла перед козаком навколішки і почала завивати:

— Ой матінко моя рідна! Та що ти з нами зробиш?!!

— Не вищи, покритко! Та я вже все з вами зробив. Вона ніколи не зможе красти. Що хочеш, буде робити: ворожитиме, брехатиме, проситиме милостиню, співатиме і танцюватиме. Все, що роблять циганки. А от красти не зможе! І не підходь до неї і не торкайся, поки я не скажу! Бо почнуть корчі бити її, судоми ламати. І буде в неї падуча!… Та не баріться з вечерею!

Омелько зняв із жердини над полом дергу, скрутив килим, поклав собі на плечі і ступив у сіни.

Малий потягнув Батька за полу:

— Батьку, Батьку! можна я лишуся в хаті сторожувати?!!

— Ні! Нехай ці нужі щось спробують! Я на них вже замовляння проказав.

І вони вдвох накрили килимом Лиска, а дергою — тарантоватого коня, напоїли доброю водою, ще й вівса щедро в шальки насипали.

Коли повернулися до хати і почали митись над різанкою, то і молодиця, і Палажка коло них ледь не танцювали.

А дівчинка сиділа, наче дошка, рівна, і безтямно дивилась на вогонь у печі.

Втираючись квітчастим рушником, Омелько спитав у дівчинки:

— Спробуй роз'єднати пальці!

Дівчинка зайорзала по лаві, покрутила шиєю, поворушила плечима щосили.

Але пальці не змогла роз'єднати.

— Не можеш? Тепер тихо, тихо всі! Дивися мені в очі й кажи: "я не буду красти!".

— Я не буду красти! — Прошамрала дівчинка.

— Добре! Тепер ти роз'єднаєш пальці, помиєш лице і руки в отій мисочці. І вип'єш ту воду.

Така була тиша, коли дівчинка зрештою розчепірила руки, вмилась і випила ту воду, що було чути тільки плюскіт води, її хрипке дихання і потріск скіпок у посвіті.

А потім вони всі сіли до столу. І Омелько сам насипав в одну миску кулешу для Тимка і дівчинки і поставив їм на ослін біля причілкової стіни. Молодиця стиха і з острахом зиркала на Омелька і на хлопчика.

А Палажка не підіймала очей і злизувала сльози, що капали їй у миску.

— Це моя сестра. Отаке ледащо! Посварила мене з усіма родичами. Бо я її вигнати не можу — рідна кров. А вона мене перед усімаусіма знеславила, розсварила… А після сьогоднішнього її тут і ноги не буде. І її байстрючки…

— Ні, Палажко. Ні вона, ні її дівка тобі клопотів не завдадуть. Я закляв їх. Якщо щось учинять — пропали обоє. Ти чула про Сметану?

— Чула. Лежить колодою. Під себе оправляється.

— А хто тебе про шинкарку питав? Хто тобі таляра кинув?

Палажка впустила ложку і впала головою на стіл, трусилася і хрипіла від ридань:

— Це ти!! Шайтан? Турок? Чаклун?

— Як хочеш, так і називай! Тільки корчмарем не називай, бо образиш. Не плачте, молодиці, не плачте дівки. Вже Різдво, а там Щедрий Вечір, а потім Водохреща. Поховаю голову свого вчителя, славного лицаря Пацюка.

Покараю злочинців, і почнемо думати, як твого чоловіка зі Слуцька визволяти. А зараз несіть чарочки, та вип'ємо по чарочці та заспіваємо.

Тільки потихеньку, щоб вороги не почули.

Дівчинка, наївшись, хотіла прослизнути під стіною на піл. Та Омелько покликав її і сказав:

— За добро треба дякувати. Подякуй тітоньці своїй Палажці за доброту і ласку!

Дівчинка підняла великі зелені очі на козака, блимнула довжелезними чорними віями і спитала:

— Як дякувати?

— А ти сама подумай!

Дівчинка постояла, постояла, насупила брови, щось напружено чи пригадуючи, чи вигадуючи, і тоді підступила до своєї терпеливої тітки.

Сказала: "Дякую!" та й поцілувала її в плече і прожогом кинулась на піл і миттю з головою загорнулась у ліжник.

А Омелько спитав:

— Слухай, Палажко! А часом у вас кобзи не було? У тебе ж чоловік не очкур, а козак.

— Не була, а є! І струни на запас є.

Витягла Палажка зі скрині кобзу і струни.

І до перших півнів Омелько перетяг і перестроїв струни. І спочатку збиваючись, бо пальці не так гнучко бігали по струнах, як би хотілось, а далі все рівніше почав вигравати і співати.

І під кобзу йому жінки не підспівували, тільки слухали.

А потім він засмажив зерня кави, на жорнах розтер і запарив. І випив міцної кави для бадьорості. І Тимкові дав поковтати, посмакувати. Тимкові гірка кава страх як не сподобалась, але він дивився, як облизується, як зітхає з насолодою Батько, то й собі облизувався і плямкав. А люльку Омелько не дав жодного разу посмоктати.

І цілу ніч Омелько грав на кобзі, співав, всякі придибенції розповідав. І обидві сестри, хоча й кави не пили, тютюну не палили, але спати не хотіли, навіть не позіхали.

Тільки, коли козак перепочивав та не співав і не грав, коли виходив з малим до коней, тоді обидві сестри кидались і все в хаті прибирали, перетирали, вичищали. Всю ніч не спали.

Тільки коли почало сіріти у шибках, тоді і козак ліг на кожух на причілковій лаві, а малий на причілку на дерзі, укрившись свитою. А обидві жінки заходились біля печі готувати страви.